TÜRKCENIN
SÖZ VARLIĞI

Doğan Aksan

2004

TÜRKÇENİN SÖZVARLIĞI

Türk Dilinin Sözcükbilimiyle
İlgili Gözemler, Saptamalar

(3. Basım)

Prof. Dr. Doğan AKSAN

engin

Sonsuzluğa göçen
sevgili kızımız
Zeynep N. Gürsoy'un
unutulmayan anısına...

Her hakkı saklıdır. Kopya edilemez.
All rights reserved. Cannot be copied.

ISBN 975-7287-89-X

ENGİN YAYINEVİ
SELANİK CAD. 28/6 KIZILAY 06650 ANKARA
Tel : (312) 419 49 20 - 419 49 21
Faks : (312) 419 49 22

Basım Yeri : Ankara - Ünal Ofset
Basım Yılı : 2004

TÜRKÇENİN SÖZVARLIĞI
(İÇİNDEKİLER)

KISALTMALAR
KAYNAK KISALTMALARI
1. SÖZVARLIĞI
1.1. Sözvarlığı Nedir? 7
1.2. Dil Tarihi ve Toplumun Kültürü Açısından Sözvarlığının Önemi 11
1.3. Kökenbilgisi İncelemeleri 15
1.4. Sözcük Tarihi Araştırmaları 21

2. SÖZVARLIĞININ İÇERDİĞİ ÖĞELER 26
2.1. Temel Sözvarlığı 26
2.2. Yabancı Sözcükler 29
2.3. Deyimler 31
2.4. Atasözleri 33
2.5. İlişki Sözleri (Kalıp Sözler) 34
2.6. Kalıplaşmış Sözler 35
2.7. Terimler 36
2.8. Çeviri Sözcükler 38

3. TÜRKÇENİN SÖZVARLIĞI 42
3.1. Türkçenin Sözvarlığının Temel Nitelikleri 42
3.1.1. Türetme Gücü ve Eğilimi 44
3.1.2. Yabancı Etkiye Karşı Duramayan, Unutulan Eski Sözcükler 47
3.1.3. Türkçede Kavramlaştırma 56
3.1.4. Türkçede İkilemeler 59
3.1.5. Türkçede Çokanlamlılık 64
3.1.6. Türkçede Eşanlamlılık 67
3.1.7. Lehçe ve Ağızlarda Eski Öğelerin Yaşamlarını Sürdürmesi 74

4. BUGÜNKÜ TÜRKİYE TÜRKÇESİNE GELİNCEYE KADAR TÜRKÇE 80
4.1. Köktürkçenin Sözvarlığı 80
4.2. Uygur Döneminin Sözvarlığı 97
4.3. Karahanlı Döneminin Sözvarlığı 106
4.4. Eski Anadolu Türkçesinin Sözvarlığı 117

5. YABANCI DİLLERLE İLİŞKİLER 125
5.1. Yabancı Dillerin Türkçeye Etkisi 126
5.2. Türkçenin Başka Dillere etkisi 136
5.2.1. Türkçenin Balkan Dillerine Etkisi 137
5.2.2. Başka Dillere Etki 142

6. TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN SÖZVARLIĞI 145
6.1. Genel Nitelikler 145
6.2. Türkiye Türkçesinin Kavram Zenginliği ve Eşanlamlılar 147
6.3. Türkiye Türkçesinde Terimler 160
6.4. Türkiye Türkçesinde Deyimler 171
6.5. Türkiye Türkçesinde Atasözleri 181
6.6. Türkiye Türkçesinde İlişki Sözleri 190
6.7. Türkiye Türkçesinde İkilemeler 195
6.8. Türkiye Türkçesinde Doldurma Sözler 199
6.9. Türkiye Türkçesinde Yeni Gelişmeler 201

7. ANADOLU AĞIZLARININ SÖZVARLIĞI 217

KAYNAKÇA 234

KISALTMALAR

a.a.	aynı anlamda
Alm.	Almanca
Ar.	Arapça
a.y.	aynı yer
bkz.	bakınız
Far.	Farsça
Fr.	Fransızca
İng.	İngilizce
İt.	İtalyanca
krş.	karşılaştırınız
Lat.	Latince
Osm.	Osmanlıca
Yun.	Yunanca

KAYNAK KISALTMALARI

Alanya F.	**Hacıhamdioğlu,** Tevfik (1982-85), Alanya Folkloru, 3 cilt, Manavgat-İstanbul.
Alt. Gr.	**Gabain,** A. von (1974), Alttürkische Grammatik, 3. Auflage, Wiesbaden.
Altun Y.	**Çagatay,** Saadet (1945), Altun Yaruk'tan İki Parça, Ankara.
Altun Y. III.	**Ölmez,** Mehmet (1991), Altun Yaruk III. Kitap (=5. Bölüm), Ankara.
Atebe	**Edib Ahmet** b. Mahmud Yükneki (1951), Atebetü'l-Hakayık, Yayımlayan: Reşid Rahmeti Arat, İstanbul.
Bölge	**Aksoy,** Ömer Asım (1969, 1971), Bölge Ağızlarında Atasözleri, 2 Cilt, Ankara.
Buck	**Buck, C.D.** (1949), A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo European Languages, Chicago Illinois.

C.C. Grønbech	**Grønbech, K.** (1942), Komanisches Wörterbuch, türkischer Wortindex zu Codex Comanicus, København.
Chuas	**Le Coq,** A. von (1911). Chuastuanift, ein Sündenbekenntnis der manichäischen Auditores, Berlin.
Çarhname	**Ahmed Fakih** (1956), Çarhname, yayımlayan ve işleyen: Mecdut Mansuroğlu, İstanbul.
Çolpan	**Çolpan,** Yılmaz (1963), Ataç'ın Sözcükleri, Ankara.
Dede K. Ergin	**Dede Korkut Kitabı,** I (1958), Yayımlayan: Muharrem Ergin, Ankara.
Dede K. Göky.	**Dedem Korkudun Kitabı** (1973), Yayımlayan: Orhan Şaik Gökyay, İstanbul.
Derl. S.	**Derleme Sözlüğü** (1963-1982), 12 Cilt, Yayımlayan: Türk Dil Kurumu, Ankara.
Div.	**Atalay,** Besim (1939-1943), Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, 3 cilt ve dizin cildi, Ankara.
Gabain, Hüen.	**Gabain,** A. von (1935), Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-tsangs, I. Bruchstücke des 5. Kapitels, Berlin.
Gabain, Briefe	**Gabain,** A. von (1938), Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie, Berlin.
Heilkunde	**(Arat), G.R. Rahmeti** (1930, 32), Zur Heilkunde der Uiguren: SBAW I 451-473, II, 401-448, Berlin.
Hsüan Tsang X	**Tezcan,** Semih (1975) Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi, X (basılmamış doçentlik tezi) A.Ü. DTCF. Ankara.
Hsüan Tsang VI	**Ölmez,** Mehmet (1994), Hsüan Tsang'ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü, VI. bölüm (basılmamış doktora tezi)- Hacettepe Ü. Ankara.
İbn. Müh.	**İbnü Mühennâ Lûgati** (1934) (İstanbul nüshasının Türkçe Bölüğünün endeksidir) Hazırlayan: Aptullah Battal, İstanbul.

Işk.	**Yüksel,** Sedit (1965), Mehmed, Işkname (inceleme-metin), Ankara.
Kalyā	**Pelliot,** P. (1914), La version ouigoure de l'histoire des princes Kalyānamkara et Pāpamkara: T'oung-Pao 225-272 Leiden.
Kut. Bil.	**Arat,** Reşid Rahmeti (1947), Kutadgu Bilig I: Metin, İstanbul.
Man.	**Le Coq,** A. von (1912, 1919, 1922), Türkische Manichaica aus Chotscho: Abhandlungen der Königlich PreuBischen Akademie der Wissenschaften, 3 fasikül, Berlin.
Mevlid	**Ateş, Ahmed** (1954), Vesîletün-Necât Mevlid, Ankara.
Olcay	**Olcay, Selâhattin** (1965), Tezkiretü'l-Evliyâ (Tercümesi), Ankara.
Radloff, Wb.	**Radloff, W.** (1893-1897), Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, 4 cilt, St. Petersburg.
Röhrborn	**Röhrborn,** K. (1977-88), Uigurisches Wörterbuch, 4 fasikül, Wiesbaden.
S. Veled	**Mansuroğlu,** Mecdut (1958), Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri, İstanbul.
Şeyhi	**Şeyhi Divanı** (1942) (Tarama Sözlüğü ve Nüsha Farkları), yayımlayan: Türk Dil Kurumu, İstanbul.
Tar. S.	**Tarama Sözlüğü** (1963-1977) (XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tarama Sözlüğü), yayımlayan: Türk Dil Kurumu, 8 cilt, Ankara.
T. Lehç. S.	**Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü** (kılavuz Kitap) I (1991), yayımlayan: Kültür Bakanlığı, Ankara.
T.T.	**Bang, W.-A. von Gabain** (1929-1931), Türkische Turfan - Texte I-V, analitischer Index; Bang, W. - A. von Gabain - G.R. Rachmati,

Türkische Turfa-Texte VI (1934), Berlin; Gabain, A. von, Türkische Turfan - Texte VIII (1954), Berlin.

U. **Müller,** F.W.K. (1908, 1911, 1920) Uigurica, 3 fasikül, Berlin; Gabain, A. von, Uigurica IV (1931), Berlin.

U. Sp. **Radloff, W.** (1928), Uigurische Sprachdenkmäler, Leningrad.

U. St. Bang-W. - A. von Gabain (1930), Uigurische Studien: Ungarische Jahrbücher X 193-230.

Uyg. S. Caferoğlu, Ahmet (1968), Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul.

Walde Walde, A. (1927-1932), Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen, bütünleyip tamamlayan: 1. Pokorny, 3 cilt, Berlin-Leipzig.

Zur Heil. Arat, Reşid Rahmeti (1930, 1932), Zur Heilkunde der Uiguren, I: Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Phil-hist. Kl. 24, 452-473; II: 22, 401-448.

ÖNSÖZ

Türkçe, çağlar aşan, değişik kıtalara yayılan, değişik topraklarda yeni lehçeler, diller doğuran güçlü, engin bir dildir; elimizdeki metinlerinden çok eskilere uzandığı anlaşılan bir dil. Türkçe için "bu benim anadilim bir denizdir" deyişim yalnız ona olan derin sevgimden değil, 40 yıldan uzun bir süredir, dilbilimle ve anadilimle karınca kararınca ilgilenmemden ve onun derinliklerine inebilmemden kaynaklanıyor, sanıyorum. Bu kitap da dilbilimde sözcükbilim (leksikoloji) adı verilen alanda Türkçenin sözvarlığı üzerindeki çalışmalarımın sonuçlarını dilcilere, dilseverlere ve sevgili öğrencilerime aktarmayı, alanı tanıtmayı amaçlıyor; anadilimizin sözvarlığını en eski kaynaklarımızdan bugüne izleyerek genişçe bir çerçeve içinde onun anlatım gücünü, yabancı dillerin etkisini, Türkiye Türkçesinin gelişme çizgisini ortaya koymaya çalışıyor.

Türkçenin sözvarlığını bütün dönemleriyle, geçirdiği ses, biçim ve anlam değişmeleriyle ve kimi dile dönüşmüş bütün lehçeleriyle birlikte ele almak, belki bir ömre sığmayacak çok uzun bir çalışmayı gerektirirdi. Biz bir dilbilimci olarak yine de ilk belgelerden başlayarak, ancak dilimizin başlıca evlerindeki sözvarlığına ana çizgileriyle değinerek birtakım özellikleri, eğilimleri, etkileri sergilemeye yöneldik; Türkçenin engin sözvarlığına ilişkin birtakım saptamalarda bulunduk.

1. BÖLÜM: SÖZVARLIĞI

1.1. SÖZVARLIĞI[1] NEDİR?

Bir dilin sözvarlığı denince, yalnızca, o dilin sözcüklerini değil, deyimlerin, kalıp sözlerin, kalıplaşmış sözlerin, atasözlerinin, terimlerin ve çeşitli anlatım kalıplarının oluşturduğu bütünü anlıyoruz.

Sözvarlığı, sadece bir dilde bir takım seslerin bir araya gelmesiyle kurulmuş simgeler, kodlar - ya da dilbilimdeki terimiyle *göstergeler*[2] - olarak değil, aynı zamanda o dili konuşan toplumun kavramlar dünyası, maddi ve manevi kültürünün yansıtıcısı, dünya görüşünün bir kesiti olarak düşünülmelidir. Örneğin toplum yaşamında aile ilişkilerinin sıkı olduğu Türk dünyasında bu ilişkiler kavramlaştırılmakta, *elti, görümce, baldız, yenge* gibi ayrı ayrı kavramlar belirlenmiş bulunmakta, buna karşılık Hint-Avrupa dil ailesinin Roman ve Germen kollarının her birinde bu kavramların tümü tek bir sözcükle anlatım bulmaktadır. (Fr. *belle-sœur*, İng. *sister-in-law*, Alm. *Schwägerin*). Aynı biçimde, Türkçede bu dillerdekinin tersine *amca* ve *dayı* ile *teyze* ve *hala* yine ayrı kavramlar halindedir. Yeryüzündeki renkler aynı olduğu halde bunların adlandırılışı ve kapsamları dilden dile değişir; sayılar dünyanın her yerinde aynı değeri taşıdığı halde adlandırılma yolları başka başkadır.

---

1. **Sözvarlığı** terimini Alm. **Wortbestand** teriminden çevirerek ilk kez biz kullandık. **Kelime hazinesi, sözcük dağarcığı, sözcük dağarı, sözcük gömüsü, vokabüler** gibi karşılıklar yerine bunu yeğliyoruz.
2. Dilbilimde **gösterge** (Fr. **signe linguistique**), **sözcüksel birim** (İng. **lexical item**) gibi karşılıklar sözcüğün değişik açılardan belirlenişini gösterir.

Bir toplumun yaşam biçimiyle birlikte dinsel inançları, hangi uluslarla ne ölçüde ilişki kurmuş olduğu, nelere değer verdiği, hatta nükteye olan eğilimi hep sözvarlığının incelenmesiyle ortaya çıkar. Her dili konuşan toplum, çevresini, çevresindeki olayları, gerçekleri kendince algılamakta ve anadilinde oluşmuş kavramlarla anlatmakta, kısaca, dünyayı kendi dilinin penceresinden görmektedir. Kuşaktan kuşağa aktarılan dil, o toplumun bireylerini, düşünce biçimi açısından da koşullandırmaktadır. Burada, aynı nesnenin birkaç değişik dilde nasıl, birbirinden farklı algılanarak adlandırıldığını gösteren ve W. von Humboldt'tan Weisgerber'e, Amerikalı dilbilimciler Sapir ile Whorf'a uzanan bir görüşü doğrulayan birkaç örnek vermekle yetinelim: Türkçede *kırkayak* sözcüğüyle anlatılan böcek (*julus terrestris*), batı dillerinde genellikle Latincesine (*milipeda*) dayandığı anlaşılan ve 'bin ayaklı' anlamına gelen sözcüklerle adlandırılır (Fr. *mille-patte*, Alm. *Tausendfüßler*). Almancada aynı zamanda *Schnurfüßler* 'ip ayaklı' ve eski metinlerde 'bin bacak' anlamına gelen *Tausendbein* karşılıkları vardır. İngilizcedeki *centipede* ise 'yüz ayaklı' anlamındaki başka bir Latince köke dayanır. Doğudaki bir başka Hint-Avrupa dilinde, Farsçada yine 'bin ayaklı' anlamına gelen (*/hezar:pa:/*) sözcüğüyle karşılaşırız.

Türkçedeki adlandırmada, bu dilde *kırk*'ın çokluk anlatan bir sayı oluşunun payının bulunduğunu kanısındayız (*Kırk yılın başı, kırk tarakta bezi olmak, kırk ev kedisi, kırk kapının ipini çekmek* gibi deyimler burada anımsanmalıdır).

"Sapir - Whorf Varsayımı"nın savunucularından Amerikalı bilgin **B.L. Whorf,** Avrupa dillerindeki adlandırmalarla onlardan çok farklı olan kimi Amerikan yerli dilleri ve Eskimocadaki adlandırmaları kavram oluşturma bakımından karşılaştırmaktaydı. Whorf'a göre, Avrupa dillerinde "kar"

kavramını anlatan tek bir sözcük varken Eskimo dilinde düşen kar, sulu kar, yerdeki kar gibi pek çok kar türü bulunmakta ve bunlar ayrı ayrı adlarla anılmaktaydı. Aztek'lerde ise "soğuk", "buz" ve "kar" kavramlarının tümü aynı köke eklenen değişik eklerle dile getiriliyordu (Whorf, 1965: 15). Burada hemen belirtelim ki, toplumların yaşam biçimlerinin, çevrelerinin, dili etkilediği daha pek çok örnek gösterilebilir. Bir Eskimo deveyi ancak resimlerinden tanıyabilir; çölde, sıcak ülkelerde yaşayan toplumlarda ise deve, türleri, deveyle ilgili nesneler için pek çok sözcük, deyim ve atasözü vardır. Buna karşılık fok'un Eskimolar arasında taşıdığı değer ve buna ilişkin sözler bir sıcak ülke toplumunun dilinde aranamaz; hatta *fok* sözcüğünün tanınmaması bile söz konusu olabilir.

Yalnız başka başka dillerde değil, aynı dilin değişik lehçe ve ağızlarında da farklı sözcükler, anlatım biçimleri, deyimler, atasözleri ve kalıp sözlerle karşılaşılır. Bugün Türkiye Türkçesi ortak dilinde (ölçünlü dil, standart dil) bulunmayan binlerce kavram, Türkiye'nin değişik yörelerinde konuşulan ağızlarda karşımıza çıkar. Bunların çoğu Anadolu halkının yaşamında önemli bir yer tutan tarımcılık, hayvancılıkla ilgili, ayrı ayrı yörelerde yaşayan gelenek ve görenekleri, doğa ve iklim koşullarını, yörelere özgü araç ve gereçleri yansıtan sözcüklerdir. Ayrıca, bir bölümü Türkçenin eski dönemlerinden kalan sözler, çeşitli yörelerin halkının kendi türettiği öğeler, deyim ve atasözleriyle de karşılaşılır. Kitabımızın 7. Bölümünde ayrıca ele alınan Anadolu ağızları incelenirken görüleceği gibi, bu ağızlar Türkçenin bütün anlatım yollarından yararlanmış, yabancı kökenli pek çok sözcük yerine Türkçeden türetilenleri kullanmışlardır. Burada bunun bir küçük örneğini verelim: Arapça *lukme* sözcüğüne dayanan, Farsçada da kullanılan *lokma* ortak dilimizde yerleşmişken *tık-* köküne dayanan *dıkım* (*dıhım, dıkın*) Anadolunun batısından doğusuna

kadar çok geniş bir biçimde kullanılmakta (bkz. Derl. s. IV), *tıkım* ve *dıkı* biçimleri 'biraz, az, bir parça, azıcık' anlamlarını da kazanmış bulunmaktadır (a.y.).

Eğer Türkçenin Asyada ve Avrupada konuşulan, bir bölümü ayrı bir dile dönüşmüş değişik lehçeleri incelenecek olursa, bu kez bütünüyle bu lehçe ve dillere özgü, yaşam koşullarından ve değişik deneyimlerden kaynaklanan sözcükler, deyimler ve atasözleri karşımıza çıkar. Dolayısıyla bu lehçe ve diller, tıpkı ağızlar gibi, genel dilin eğilimlerinden, niteliklerinden büyük ölçüde ayrılmadan yeni, değişik öğeler ortaya koyar.

Kitabımızın bundan sonraki bölümlerinde Türkçenin çeşitli dönemlerindeki sözvarlığına ve bugünkü Anadolu ağızlarına yer verecek, zaman zaman öteki lehçe ve dillerin örneklerine de değineceğiz. Şimdi, sözvarlığının değişik yönleri ve konuları üzerinde duralım.

1.2 DİL TARİHİ VE TOPLUMUN KÜLTÜRÜ AÇISINDAN SÖZVARLIĞININ ÖNEMİ

Bir dilin sözvarlığı, o dilin tarihine geniş ölçüde ışık tutmakta, yüzyıllar boyunca ortaya çıkan ses, biçim, sözdizimi ve anlam değişikliklerini yansıtmakta, hangi dillerin etkisiyle, ne türden değişimlerin gerçekleştiğini göstermektedir. Burada birkaç örnek üzerinde duralım:

Bugün *susamak* eyleminde ve *garipsemek, önemsemek* gibi addan türemiş pek az sözcükte geçen |-sE-| biçimbiriminin Orta Türkçede, Karahanlıcada çok işlek eklerden biri olduğunu, zamanla eski işlekliğini yitirdiğini, biz o dönemin kaynaklarındaki sözvarlığını inceleyerek öğrenebiliyoruz: Divanü Lûgati't Türk'te |-sE-| biçimbirimi hem addan eylem, hem de eylem kökünden eylem türeten bir ek olarak karşımıza çıkıyor. Bir yandan *evse-* 'evini özlemek' (I, 276), *etse-* 'canı et istemek' (I, 275), *bağırsa-* 'canı ciğer istemek' (III, 332), *balıksa-* 'canı balık istemek' (III, 334) gibi ad köklerinden eylemler türetirken *içse-* 'içmek istemek' (I, 276), *öpse-* 'öpmek istemek' (a.y.), *itse-* 'itmek istemek' (a.y.), *aşsa-* 'aşmak istemek' (a.y.), *alsa-* 'almak istemek' (a.y.) gibi pek çok eylem kökenli eylemin türetimine yazıyordu.

İlk yazılı ürünlerimiz olan Köktürk yazıtlarında, bugün *Çin ulusu, Dokuz Oğuz ulusu, Kadırgan ormanı* biçiminde, tamlanan ekiyle kurduğumuz ad tamlamaları *Tabgaç bodun, Tokuz Oğuz bodun, Kadırkan yış* biçiminde, eksiz oluşturuluyordu.

Bugün Türkiye Türkçesinde *iyi, aygır, kuyu, kuyruk* gibi sözcüklerin Eski Türkçede -sırasıyla- *edgü, adgır, kudug, kudruk* biçimlerini görmemiz, dilde bir d>y ses değişiminin meydana

geldiğini göstermekte, bugün *ön, bunalmak, dönür, son, sinek* biçiminde, /n/sesiyle söylenen sözcüklerin hepsinin eskiden bir genzel /n/ ile (ñ) söylendiğine tanık olmamız ise bir başka ses değişimini işaret etmektedir. Gerçekten, bir dilin kendi öz sözcükleri zaman içinde gerek ses, gerek biçim, gerekse anlam bakımından büyük değişikliklere uğrayabilmektedir. Bugün kullandığımız, birçok sözcük, böylece, ilk görüldükleri dönemlere göre çok başkalaşmışlardır. Örneğin *takıgu, tavuk*'a dönüşmüş, *yapurgak, yaprak* olmuş, *közsiz sepel, köstebek* olup çıkmıştır. Üstelik *takıgu*'nun önceleri *-horoz* sözcüğü Türkçeye girmeden- horoz için de kullanılan genel bir ad olduğu görülmekte, iki tür arasındaki ayrımı belirtmek üzere horoza *irkek* (erkek) *takıgu* dendiğine tanık olunmaktadır[3]. Kitabımızın sonraki bölümlerinde anlam açısından ortaya çıkan gelişmelerin birçoğuna, yeri geldikçe değineceğiz.

Sözcükler hem aynı dil içinde, hem de dilden dile geçerken çok ilginç gelişmelere, değişmelere sahne olurlar; kimi zaman hiç akla gelmeyecek başkalaşımlara uğrarlar. Örneğin bugün Avrupa dillerinde, Fr.da *tulipe*, Alm.'da *Tulpe*, İng. de *tulip* gibi adlarla anılan lâlenin bu karşılıkları, Türkçede kullandığımız Farsça kökenli *tülbent* sözcüğünden başkası değildir. Bugün lâleleriyle ünlü Hollanda'dan gelen **A.G. Busbeq**'in 1554'te Edirne'de görüp sözünü ettiği, *tülbent* adıyla anılan bir tür lâlenin Avrupaya götürülüp değişik ülkelerde tanınması bu sonucu doğurmuştur[4]. Konunun ilginç yönlerinden biri de *tülbent* sözcüğünün Farsçadaki biçiminin *(/dulbend/)* kökeninin 'gönül bağlayan' anlamındaki */dilbend/* (بند ve دل) bileşik sıfatına dayanmasıdır.

Turunçgillerden, *begamot* adı verilen bitkinin *(Mustafa) Beg armudu* biçimindeki Türkçe adından *beg armudu*'na dö-

3. Örneğin Divan'da **erkek takagu** biçimine rastlarız (I, 111-11).
4. Kluge (1963: 797) bu konuda geniş bilgi verir.

nüşerek İtalyanlarca kullanıldığı, İtalyan kent adı *Bergamo*'ya yaklaştırılarak *bergamotte* biçimini aldığı, Fransızcaya (*bergamote*) geçerek oradan Türkçeye döndüğü saptanmaktadır[5].

Farsçada '1 yaşında öküz, sığır' anlamına gelen / go:vsa:le/ (گوسالە) sözcüğü Türkçeye girmiş, dilin ünlü uyumlarına uyarak *kösele* biçimine dönüştürülmüştür. Yine Farsçada 'dört değnek, dört çöp' demek olan /çeha:r çu:be/ (چهار چوب) Türkçede ünlüleri kısalıp ünlü uyumlarına uyma sonunda *çerçeve* olup çıkmıştır. Bu örnekleri kolaylıkla çoğaltabiliriz.

Bir dilin sözvarlığı, aynı zamanda, anlatımı güçlü kılan birçok anlam olaylarının, söz sanatlarının yansıtıcısıdır. Örneğin ateşi içine kolay geçirmeyen, kolayca pişirmeyen bir kap için kullandığımız *sağır tencere* tamlaması bir yandan *sağır*'ın yeni bir anlam kazanmasına yol açan, öte yandan insan ve hayvanları niteleyen bir sıfatın nesnelere aktarılabildiğini gösteren bir *deyim aktarması*'nın (Yun. *metafora*) varlığını ortaya koymaktadır. Aynı durum, Türkçede olduğu gibi başka dillerde de görülen *kör kuyu* tamlamasında da ortaya çıkar.

Sözcüklere yeni anlamlar kazandırarak onları *çokanlamlı* duruma getiren bu aktarma ve türleri sözvarlığı içinde önemli bir yer tutar. Örneğin Arapça kökenli *akrep*, belli bir hayvan adı iken biçim benzerliğine dayanan, bir benzetmeden kaynaklanan deyim aktarmasıyla saatin kısa göstergesini de anlatır duruma gelmiştir. Yine saat üzerindeki *yelkovan*, çatıların üzerine konan ve dönerek rüzgârın yönünü gösteren aygıtın (rüzgâr gülü) adı iken saat üzerindeki uzun göstergeye aktarılmıştır. Eğer XIV. yüzyıl kaynaklarına bakacak olursak

---

5. Bloch ve Wartburg'un Fransız köken sözlüğünde (1950) köken olarak **Mustafa beg armudu** gösterilir.

yelkovan sözünün o dönemde boş gezen, faydasız işler yapan kimseler için kullanıldığını, *yel kovmak*'ın ise 'boşuna emek harcamak' anlamına geldiğini görürüz (bkz. Tar. S. VI). Burada da yine bir deyim aktarması söz konusudur.

Çok ufak tefek yapılı, sempatik bir genç kız, bir kadın için *fındıkkurdu*, her yeri karıştıran, yerinde duramayan yaramaz çocuk için *arayıcı fişeği*, anababaların ileri yaşlarda sahip oldukları çocuklar için *tekne kazıntısı* sözlerinin kullanılması, hep doğadaki nesnelerin insana uygulanmasıyla oluşan deyim aktarmalarındandır. Temelinde çoğunlukla benzetme yatan aktarmalar kimi zaman insanların dış görünüşleriyle birlikte davranışlarını da belirtmek için kullanılabilir: *pişmiş kelle, sokak süpürgesi...* gibi.

1.3. KÖKENBİLGİSİ İNCELEMELERİ

Kökenbilgisi (Fr. *étymologie*, İng. *etymology*, Alm. *Etymologie*), dilin sözvarlığı içindeki öğeleri, kökenlerine inerek aydınlatmaya yönelen dil incelemeleri alanıdır. Bu alandaki çalışmaların başlangıcı Eski Hint'e, Eski Yunan'a kadar uzanmakta, filoloji incelemelerinin en zor, en çok emek ve özen isteyen bu dalında, önceleri herhangi bir yöntemden uzak olarak çabalar harcanmaktaydı.

Burada hemen belirtmeliyiz ki, başarılı kökenbilgisi çalışmaları bir dilin tarihi, kültürü, başka ülkelerin dilleriyle ilişkileri konusunda bize çok ilginç bilgiler verebileceği gibi önyargılı, özensiz çalışmalar da bizi kolaylıkla yanlış yargılara götürebilir.

En eski dilbilimcilerin yetiştiği yer olduğunu kabul ettiğimiz Eski Hint'te Sanskrit metinleri üzerindeki dilbilgisi çalışmaları arasında, İ.Ö. V. yüzyılda yaşamış olan **Yāska'**nın "Nirukta" (Kökenbilgisi) adlı bir yapıtının bulunduğunu, bu bilginin nesnelerle adlar arasında, nesnelerin niteliklerine uyan bir ilişkinin olup olmadığı konusunu Eski Yunan'dan önce irdelediğini biliyoruz[6]. Yaska'nın, bugün "göstergenin nedensizliği" olarak nitelediğimiz, nesneyle adın ilişkisinin bulunmadığı gerçeğine daha o zaman ulaştığı da görülmektedir.

Eski Yunan'da kökenbilgisine bir düşün ve dilbilim sorunu olarak önem verildiğini ve onun "gerçek bilgisi" olarak ni-

---

6. Bu konuda bkz. Aksan, 1971: 21-22.

telenmesine karşın bilimsel yöntem ve sağlam temellerden uzak olarak ele alındığını görüyoruz (*etimoloji* terimi de *etymos* 'gerçek' ve *logos* 'bilim' terimlerinden oluşturulmuştu). Kimi seslere (harflere) birtakım anlamlar yükleme ya da sözcükleri sesçe yakın başka sözcüklere dayanarak açıklamaya yönelen, dolayısıyla yanlış sonuçlara varan o dönemdeki tutum, Latin dilcilerine de geçmiş, örneğin İ.Ö.I. yüzyılda **Varro,** bu türden açıklamalarda bulunmuştur. Ona göre *Mars* gezegeni, savaşta erkekleri (*mares*) yönettiği için, *terra* 'yer' de çiğnendiği (*teritur*) için bu adlarla anılıyordu[7].

Karşılaştırmalı dilbilim çalışmalarının gelişip düzenli incelemelere dönüşmesiyle kökenbilgisini ciddi bilimsel temellere oturmaya başlamış, özellikle XIX. yüzyıldan başlayarak birçok ülkede sağlıklı köken araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Özellikle Almanya, Macaristan, Avusturya gibi batı ülkelerinde anadili öğelerinin aydınlatılması ve elde edilen verilerin sözcük hazırlama çalışmalarına aktarılması için pek çok tekyazı (monografi) yayımlanmıştır.

Bugün kökenbilgisi araştırmaları bir yandan her dilin öğelerinin kökenlerinin aydınlatılması amacıyla, filoloji çalışmaları içinde yürütülmekte, bir yandan da kökenbilgisinin değişik dillerde ortak olan sorunları, yöntemleri üzerinde dilbilim araştırmaları yayımlanmaktadır[8].

Kökenbilgisi çalışmalarında sözcüksel birimlerin eldeki en eski kaynaklardaki biçimlerine, bunların tarih boyunca geçirdikleri değişmelere, varsa, ilişkide bulunulan dillerdeki biçimlerine uzanılır ve aynı gelişmeleri gösteren benzer ya-

---

7. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Perek, 1961: 70 ve ötesi.

8. Bu yayınlardan, genel nitelikteki birkaçı şunlardır: Sanders (1967), Schmitt (yay. 1977), Seebold (1981). Türkçe yayın: Başkan (1978), Eren (1994).

pıdaki öğelerle koşutluk kurularak bunların aydınlatılmasına çalışılır. Bu konuda en yararlı gereçler de tarihsel sözcüklerde bulunmaktadır.

Bugün dilimizdeki birçok sözcüğün kökenini, ya o köken unutulduğu ya da sözcükte zaman içinde değişiklikler olduğu için ilk bakışta anlayamayız. Hatta kimi zaman uzun araştırmalar yapsak bile sonuca erişmemiz güç olabilir. Herkesçe bilinen *orak* tarım aygıtının adı da ilk bakışta kökeni anlaşılamayan bir öğedir. Bugün Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Anadolu dışındaki lehçelerde de *oraġ* (azeri), *orak* (kazak), *orok* (Kırgız)... biçimlerinde yaşayan sözcüğü araştırırsak XI. yüzyılda Divan'da *orġak* biçiminde görürüz. (örn. I, 14, II, 128). Bunun yanı sıra, aynı kaynaktaki *or-* 'kesmek, biçmek, vurmak' eylemini (III, 45, I, 172) görünce bu eylemden bir aygıt adının türetilmiş olduğunu, 'kesen, biçen' anlamında bir sözcüğün türetildiğini anlarız.

Bugün yurdumuzda Türkçenin sözvarlığı üzerinde kökenbilgisi açısından yeterince çalışılmış olduğunu ne yazık ki, söyleyebilecek durumda değiliz. Türkçe öğelerin kökenleri üzerinde **W. Radloff**'un lehçe sözlüğüyle birlikte, **M. Räsänen, S.G. Clauson, Sevortyan** gibi yabancı araştırıcıların köken sözlüklerinden (Kaynakçaya bkz.) yararlanabiliyor, **Hasan Eren**'in uzun yıllardır hazırladığı sözlüğündeki (1999'da basılmıştır) gereçlerden yayımladığı tekyazıları ve kimi dilcilerin yazılarını kullanabiliyoruz. Ancak birçok sözcüğün kökenlerine inilebilmesi kaynakların tek tek incelenmesiyle olanaklı bulunmaktadır. Sözlüklerimizde pek çok öğenin kökeni bu yüzden belirtilememektedir.

Köken araştırmaları sırasında kimi zaman bir sözcüğün hiç umulmadık bir yerli ya da yabancı sözcükten geldiği, bir öğenin inanılmadık değişmelere uğradığı görülmektedir. Anlam açı-

sından ilginç gelişmeler de göze çarpar. Bilindiği gibi sözcükler ilk kullanılmaya başlandığında belli bir anlama gelirken zamanla yeni anlamlar kazanır; "sözcük anlamı"ndan ayrılır. Türkçeye İtalyancadan giren *diploma* sözcüğü bu konuda ilginç bir örnektir. Yunanca olan *diploma*'nın sözcük anlamı 'ikiye katlanmış'tır; Latincede *diplōma* 'belge' anlamını kazanarak Avrupa dillerine yayılmıştır. Aynı biçimde, Fransızcadan gelen *pomat* sözcüğü aslında 'elma' (*pomme*) kavramına dayanır;'elma merhemi' anlamında kullanılırken zamanla bütün merhemleri gösterir duruma gelmiştir.

Zaman zaman aynı sözcüğü aydınlatmaya yönelen ve ayrı ayrı sonuçlara varan birçok köken incelemesinin yayımlanabildiği de görülmektedir. Burada, Türkiyedeki kökenbilgisi çalışmalarına birkaç örnek vermek istiyoruz:

Köktürk metinlerinde, dört yerde *kergek bolmak* deyimi geçmekte, bu deyim daha önceki çeşitli araştırmacılarca 'gerek olmak, lüzumlu olmak' ve 'ölmek' biçiminde açıklanmış bulunmaktaydı. Aynı metinlerde 'ölmek' kavramıyla ilgili sözcükler ve *kergek bolmak* üzerinde uzun bir çalışma yayımlayan Osman Nedim Tuna (1960: 131-148) *Kergek*'in bıldırcın türünden, kanatlarını gererek uçan bir kuşun adı olduğunu kanıtlarıyla ortaya koymaktadır. Gök dininde (Şamanizm) ölen kimsenin ruhunun kuş ya da böcek olarak uçtuğuna inanıldığını belirten araştırıcı, aynı yazılarında 'ölmek' yerine *uçmak* eyleminin de kullanıldığına dikkati çekmektedir. Bu çalışmayla *kergek bolmak* (kergek olmak) deyiminin 'ölmek' kavramını bir somutlaştırmayla dile getiren deyim aktarmalı (Fr. *métaphorique*) bir anlatım olduğu kanıtlanmıştır.

Talât Tekin, Türkçedeki *amca* ve *teyze* sözcüklerinin kökenini araştıran çalışmasında (1960: 283-294) *amca*'nın kimi sözcüklerde belirtildiği gibi Ar. *'amm* sözcüğünden gelmediğini,

bugün Anadolu ağızlarında geçen biçimlerinden biri olan *abuca*'nın öteki biçimlerden daha eski olduğunu ileri sürmekte, çeşitli Türk lehçelerinde *aba*'nın 'baba' anlamında kullanıldığına işaret etmektedir. *aça ~ eçe* sözcüğünün de kimi lehçelerde 'ağabey, büyük erkek kardeş' anlamında kullanıldığını ortaya koyan bilgin *amca*'nın *aba eçesi* 'babanın ağabeyi' ya da 'erkek kardeşi' biçimindeki bir tamlamadan geldiğini ileri sürmektedir. *Teyze*'nin ise eski metinlerde *tayaza* (ya da *tayıza*), *dayıza, diyeze...* gibi biçimlerle karşımıza çıktığını kaydeden araştırıcı bugünkü lehçelerde *tay eciy, tay ece* gibi biçimlerinden de yararlanarak bu adın da *tay ezesi//tayı ezesi* tamlamasından gelişerek bugüne geldiğini göstermektedir.

Türkçenin kökenbilgisi sözlüğü üzerinde uzun yıllardan beri çalıştığına yukarıda değindiğimiz Hasan Eren, bu konuda yayımladığı tek yazılardan birinde (1966: 149-153), ülkemizde birçok yer adında görülen *sökü* sözcüğünün kökenini araştırmıştır. Bilgin bu sözcüğün kimi kaynaklarda gösterildiği gibi 'orman, bük' anlamında olmadığını, 'sökülme yoluyla ormandan açılan tarla' anlamına geldiğini, *sök-* kökünün türevi olduğunu ortaya koymuştur.

Yukarıda değindiğimiz gibi, kökenbilgisi çalışmaları sözcüklerin kimi zaman hiç umulmayan, ilişkisi bulunduğu düşünülmeyen başka sözcüklerle ilgili olduğunu ortaya koyar. Bir kitabımızda (1977: 12), Türkçede *atlı karınca* adı verilen eğlence aracındaki *karınca* sözcüğünün dildeki *karınca* denen böcekle değil, batı dillerindeki bir sözcükle (Fr. *carrousel*, İt. *carosello*, Alm. *Karussell*) ilgili olduğunu göstermiştik. Bunu, bugün yaygın olarak kullanılan *karoseri* sözcüğünü de katarak açıklamalıyız: Kaynaklara göre atlı karınca eğlence aracı XIX. yüzyılda *atlı karaca* biçiminde geçiyordu. Buradaki *karaca* ise

bir hayvan adı olmayıp İtalyancadan giren ve bizde bir süre 'araba, fayton' anlamında, *karoça* biçiminde kullanılan carrozza *'araba, lüks araba'* sözcüğüne dayanmaktadır. *Atlı karoça* zamanla, bir yerlileştirme (halk etimolojisi) ile *karaca*'ya, oradan da *karınca*'ya dönüştürülmüştür. *Karoseri* ise Türkçeye Fr. dan gelme olup onun da kökeni İt. *Carrozza*'ya dayanır. Bu örnekteki gibi, Türkçe olduğu sanılan bir sözcüğün yabancı bir kökene bağlanışının tam tersini bugünkü Rumencedeki bir sözcükte buluyoruz. Buescu'nun saptadığına göre (1962: 290) Rumencede 'öteden beri, her zaman' anlamına gelen *babadám*, Türkçe *Adem babadan* sözünün kısalmış biçiminden başka bir şey değildir.

Bu türden örnekleri kolaylıkla çoğaltabiliriz.

1.4. SÖZCÜK TARİHİ ARAŞTIRMALARI

Gerek kökenbilgisi, gerekse bir toplumdaki sosyokültürel gelişmeler bakımından önemli bir filolojik çalışma, *Sözcük tarihi* (Alm. *Wortgeschichte*) araştırmasıdır. Bu araştırmada bir sözcüğün bir dilde ilk kez hangi yılda, hangi kaynakta, hangi biçim ve anlamda geçtiğinin saptanması amaçlanır. Elde edilen veriler bir sözcüğün kökeninin aydınlığa kavuşmasını sağlayabildiği gibi, eğer bu öğe bir yabancı dilden alınmamışsa ilk kez hangi çağda ve kaynakta görüldüğünün saptanmasına, o dili konuşan toplumun o çağda hangi uluslarla ne türden ilişkileri olduğunu ortaya koyan ipuçları elde edilmesine de yol açar. Birçok dilde bu türden çalışmalarla hazırlanıp basılmış tarihsel sözlükler vardır. Bunların dışında, genel ansiklopedik sözlük sayılabilecek olan Fransızca *Littré*, Almanca *Grimm*, İngilizce *Oxford* ve *Websters* sözlükleri de bu dillerdeki öğelerin ilk geçiş tarihlerini ve geçtikleri kaynakları göstermekte, böylece kökenbilgisi çalışması yapacaklar için büyük kolaylık sağlamaktadır.

Türkçeyle ilgili çalışmalarda dilin eski dönemlerine ait elde ki bütün metinlerin işlenip değerlendirilerek sözvarlığı öğelerinin bütünüyle aydınlatılmasına yarayacak geniş kapsamlı bir tarihsel sözlüğün bulunmadığını söyleyebiliriz. Hemen ekleyelim ki, XIII. y.'dan günümüze, yazma ve basma kaynakların taranması yoluyla meydana getirilen ve Türk Dil Kurumu tarafından, 8 cilt halinde yayımlanan *Tarama Sözlüğü*, XIII. yz.'dan öncesine kadar uzanamamakla birlikte yine de yararlıdır. Ancak, eğer bir kökenbilgisi çalışması yapılıyorsa bu da yeterli olmamakta, zaman zaman bir sözcük için kaynakları teker teker taramak gerekmektedir[9].

9. Türkçenin kökenbilgisi sözlüğü olarak **M. Räsänen, S.G. Clauson** ve **Sevortyan** Sözlükleri ve karşılaştırmalı bir Türk lehçeler sözlüğü olan **Radloff**'un yapıtından geniş ölçüde yararlanabilmektedir (bkz. için kaynakça'ya bkz.)

Şimdi önce, yakın tarihimizle ilgili bir-iki örnek üzerinde kendi araştırmamıza dayanan sonuçlara değinmek istiyoruz:

Dünya üzerinde ilk motorlu uçakla havalanma, Fransa'da, 9 Ekim 1890'da gerçekleşmiş ve bu işi gerçekleştiren de uçağın yapımcısı *Clément Ader* olmuştur. Bu tarihlerde Avrupa'da Fr. *aéroplane*, daha sonra *avion* ve *hélicoptère* sözcükleri kullanılmaktadır. Ancak Türkçede bunları karşılayan hiçbir sözcük yoktur. İncelememize göre, 1891'de (1307) İstanbul'da yayımlanan Resimli Gazete'de (No: 28, s. 347) "Cevv-i havada Seyahat" (hava boşluğunda seyahat) başlıklı bir haber yer almakta, **Ader**'in "Sun'i bir kuş" yaparak bununla uçtuğu bildirilmekteydi. Aynı dergide "tayyar makineler"den (uçucu makineden) söz edilmekte, bunlara *helikopter* dendiği belirtilmekteydi. Aynı derginin daha sonraki sayısında yine aynı konulara yer veriliyordu. 1909 yılına geldiğimizde *Mehasin* dergisinde *uçma makineleri*'nden söz ediliyordu (Ağustos 1325, Sayı 9, s. 620 ve 622). 1911 yılında çıkan *Resimli Kitap* dergisi ise ilginç bir haber içermektedir: **Maslenikof** adlı bir havacının İstanbul'da, Ayastefanos'ta (Yeşilköy) 'aeroplan'la tayerân etmiş" (uçmuş) olduğu bildiriliyor ve *tayyare*'sinden söz ediliyordu. Bu sözcüğün Ar. *tayera:n* kökünden, bizde Fazıl Ahmet Aytaç tarafından dişil bir sözcük olarak türetildiği ve 1910-11 yıllarında yaygınlaştığı görülmektedir[10]. İşin ilginç yanı, bu sözcüğün Arapçada bu anlamda kullanılmazken sonradan bu dilde de benimsenerek yerleşmesidir. 1935 yılında, Türk Dil Devrimi'nin başlangıç yıllarında bu kavramı Türkçeleştirmek için *uçku* önerilmiş (bkz. Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu), ancak bu tutunmayarak 'hava alanı' anlamında önerilen *uçak* benimsenmiştir[11].

---

10. Aksoy (1981: 457) **tayyare**'nin Fazıl Ahmet Aykaç'ın türetmesi olduğunu belirtir.

11. Hüseyin Cahit Yalçın "tayyare"nin **uçku, uçkaç, uçuşkan** gibi sözcüklerle karşılanabileceğini, ancak Türk buluşu olan **tayyare**'yi kaldırıp atmanın boş bir zahmet olacağını ileri sürmüştür (bkz. Levend, 1972: 410-11).

Boks ve *boksör* spor terimlerinin Türkçeye girişi oldukça yenidir. 1901 tarihini taşıyan, Şemsettin Sami'nin Kāmus-i Türki adlı genel sözlüğünde *boks* ve *boksör* sözcükleri bulunmamaktadır; *boks* için Farsça *muşt* 'yumruk' ve *zen* 'vuran' sözcükleriyle oluşmuş *muştzenlik* sözcüğü verilerek Fransızca karşılığı *boxe* gösterilmiştir. Açıklaması ise "yumruk güreşi" biçimindedir. *Boksör* kavramı da aynı sözlükte yoktur; aynı birimlerde kurulan *muştzen* sözcüğü madde başı olarak alınıp Fransızcası (*boxeur*) gösterilmiştir.

Daha yakın tarihlere gelecek olursak, belli sözcüklerin türetilip dilde yerleşmesi konusunda daha bol bilgi edinme olanağı ortaya çıkmakta, bu türetmelerin kimlerce gerçekleştirildiği bile saptanabilmektedir. Ömer Asım Aksoy, *İsmet İnönü*'nün *görenek*'e benzeterek *gelenek*'i türettiğini, **Falih Rıfkı Atay**'ın *müdafaa* için *savunma*'yı, *mayi mahruk* yerine *akaryakıt*'ı, **Tahsin Banguoğlu**'nun *uygulama* sözcüğünü oluşturduğunu belirtmekte, kendisinin de Ar. *inhisar* yerine *tekel*'i "uydurduğunu" yazmaktadır (1981: 460). *Sıkı yönetim de* (Osm. *İdare-i Örfiyye*) onun buluşudur[12].

Ünlü yazar, çevirmen ve eleştirmen **Nurullah Ataç**'ın canlandırdığı ve türettiği pek çok sözcük içinden, dilde benimsenip tutulan *söyleşi* (sohbet karşılığı), *günce* (günlük, journal), *eleştiri, eleştirme, eliştirmeci, eleştirmen* ('tenkit ve münekkit' anlamında), *beğeni* (zevk), *güldürü* (komedi), *örneğin* (mesela), *ılımlı* (mutedil), *nesnel* (objektif) gibilerini burada anmakla yetinelim[13].

Şimdi daha eski sözcüklere, onların kökenlerine doğru uzanalım:

---

12. 25.2.1994 günü yayımlanan bir televizyon programında, eski bir söyleşisinde kendisi açıklamıştır.
13. Ataç'ın türettiği başka sözcükler için bkz. Ç'olpan, 1963.

Eğer *kurbağa* sözcüğünün kökenini açıklamak istersek, onu Türkçede yine *bağa* öğesini içeren *kaplumbağa*, halk ağızlarındaki *tosbağa*, bugünkü Türk lehçelerinde yine 'kaplumbağa' anlamındaki *tısbağa* (Azeri) *taşbaka* (Kazak, Kırgız, Tatar, Özbek) gibi sözcüklerle bir arada düşünmek ve incelemek gerekir.

En eski metinlerimize gidecek olursak, *baka*'nın 'kurbağa' ve 'kaplumbağa' anlamına geldiğini görürüz (bkz. Clauson, *baka* ve *kurbaka* maddeleri). Divan'da *kurbaka*' (III, 122-16) nın yanı sıra *'kaplumbağa*' anlamındaki *müñüz baka* ile karşılaşırız (*müñüz*'ün daha Uygur döneminde 'boynuz' demek olduğunu görüyoruz: Man. I. 16. 12.). *Kurbaka*'daki *kur*'un 'kemer' anlamına geldiğini biliyoruz. Türkçede 'kemer bağa' ya da 'kemerli bağa' biçiminde, aktarmalı bir anlatımla oluşturulduğu anlaşılıyor.

Kaplumbağa'nın, *müñüz baka*'nın yanı sıra Çağataycada *baka çanak* ve *taş baka* adlarıyla anıldığına, ayrıca *kabırçaklu bağa* biçiminin görüldüğüne tanık oluyoruz (bkz. Clauson). Bugünkü Türk lehçelerinde görülen *tasbaka* (Kazak), *taşbaka* (Özbek, Kırgız, Tatar), *taşpaka* (Uygur) gibi biçimlerinin de *kurbağa*'da olduğu gibi aktarmalı bir anlatımla, kabuğunun sertliğini yansıtacak biçimde adlandırıldığı anlaşılıyor. Bugün Türkiye Türkçesindeki *kaplumbağa* ise Eski Anadolu Türkçesinde *kablubaga* (XIV-XVI. yüzyıllar, bkz. Tar. S. IV) biçiminden dönmüş olup bu adlandırmada *kap* kavramından yararlanan bir aktarma-söz konusudur; "Kabı olan bağa" biçiminde oluşturulduğu görülüyor.

Sözcük tarihi çalışmalarının uluslar arasındaki ilişkilere nasıl ışık tuttuğu konusunda şöyle bir örnek üzerinde durulabilir: Türkçede bugün de kullandığımız *filika, alabora, pusula, acente, kambiyo, ciro, gazino* gibi sözcükler İtal-

yancadan alınmadır. Bu öğeler incelenirse Türkçeye geçiş tarihlerinin XV. - XVI. yüzyıllardan önceye uzandığını bu yüzyıllarda İtalyanlarla (Venedik ve Cenevizlilerle) ticaret ilişkilerinin arttığını görürüz. Bu ilişkiler, incelendiğinde de Venedik ve Cenevizlerle o dönemdeki deniz ticaretinin boyutları ve İtalyada bir Osmanlı Deniz Ticaret Odası'nın kurulduğu ortaya çıkmaktadır[14].

14. İtalyancadan alınma sözcükler konusunda geniş bilgi için bkz. Kahane-Tietze 1958; Kundakçı, 1978, 135-153.

2. SÖZVARLIĞININ İÇERDİĞİ ÖĞELER

2.1. TEMEL SÖZVARLIĞI

Bir dilin sözvarlığının hangi öğelerden oluştuğu üzerinde durulurken ilk anılması gerekenler, *temel sözvarlığı* ya da *çekirdek sözcükler* adını verdiğimiz öğelerdir[15]. Bunun sınırı çizilirken de insanın odak olarak alınması doğru olur: İnsanın organları başta olmak üzere onun en doğal gereksinimlerini karşılayan yemek, içmek, uyumak, gitmek, gelmek, almak, vermek... gibi kavramlar, ona en yakın kişileri gösteren akrabalık adları, sayılar ve insanın maddi ve manevi kültürü içine giren çeşitli kavramlar sayılabilir. Maddi kültür denince bilim dilinde *flora* ve *fauna* adı altında toplanan değişik kavramlar da aynı çerçeve içine girmektedir. Flora, insanın çevresinde yer alan, onun yaşamıyla yakından ilgili bulunan bitkileri (bu arada buğday, mısır, pirinç gibi, toplumun beslenmesini sağlayanları) içermekte, *fauna* ise aynı çevrede bulunan ve insanların bir bölümünden yararlandıkları, özellikle tarım ve hayvancılıkta insanlara yarar sağlayan hayvanları göstermektedir. Kimi toplumlarda bu kavramların önemi ve değeri başkalarına göre çok büyük ayrım gösterir. Örneğin tarım ve hayvancılıkla uğraşanları için öküz, sığır ne derece önem taşıyorsa deniz kıyısında, balıkçılıkla geçinenler için balık o ölçüde önemlidir.

Köktürkler döneminde daha çok hayvancılıkla geçinen Türklerin dilinde boğa, koyun, at, aygır, yılkı gibi sözcükler

15. Aynı kavram için Alm. da **Grundwortschatz**, İng. de **basic vocabulary**, Fr. da **vocabulaire essentiel** kullanılmakta, Almancada ayrıca kalıt (miras) sözcükler anlamına gelen **Erbwörter** terimine rastlanmaktadır. Bu konu için ayrıca bkz. Aksan, 1982: 19-21.

sık geçmekte, atın o çağdaki önemi ve maddi kültür sözcüklerinin hangileri olduğu, sözvarlığı incelenince ortaya çıkmaktadır (4.1.1. bölümüne bkz.).

Manevi kültür içine giren dinle, kutsal kavram ve kişilerle, gelenek, göreneklerle ilgili sözcükler yine temel sözvarlığı içinde düşünülmektedir. Köktürkler döneminde Türklerin bağlı bulundukları Gökdini'nde (Şamanizm) *yer, gök, su, ateş* kutsal kavramlardı. O dönemin metinlerinde *teñri* 'gök, Tanrı', kök 'gök ve mavi', *sub*'su', *yir* 'yer' ve *ot* 'ateş' sözcükleri sık geçer. Hatta Bilge Kagan yazıtında 'yukarıda Türk Tanrısı, Kutsal yeri, suyu şöylece düzenlemiş" anlamındaki şu satırlar geçer: "Üze türk teñrisi ıduk yiri subı ança etmiş erinç" (doğu, 10). Türklerin yerleşik yaşama geçerek Gökdininin yanı sıra Budizm, Hıristiyanlık, Maniheizm gibi dinleri kabul ettikleri Uygur döneminde bu dinlere ait terimler de dilde yer almıştır. Örneğin Gökdini'ne ait din adamı, büyücü niteliğindeki *kam*'ın yanı sıra Budizme ait ve Sanskrit'ten gelen *bodisavat* ya da *bodhisatv* 'Buddha olacak kimse', Sogdca'dan *tamu* 'cehennem', *frişti* 'melek, elçi' gibileri bu metinlerde görülür. Ayrıca bu dinlerin kavramlarından birçoğu çevrilerek dile aktarılmıştır.

Türklerin İslamlığı benimsemesinden sonra bu dinin kavramlarından büyük bir bölümü Arapçadan, olduğu gibi alınmış (Allah, Kuran, mümin, hac, ibadet...), bir bölümü ise Farsça kanalıyla dile girmiştir. Örneğin *namaz* (Far. /nema:z), oruç (<Far./ru: ze/), çeviri olarak aktarılan *oruç tutmak* (Far. / ru:ze da:şten/) gibi.

Bugün Türkçede geniş bir yer tutan kalıp sözler (ilişki sözleri) incelenecek olursa bunların büyük ölçüde İslamlık terminolojisinden, özellikle "Allah" kavramından yararlandığı görülür (*Allahaısmarladık, Allah razı olsun, Allah lâyığını versin*... gibi).

Bir dilin tarihi boyunca çok az değişime uğrayan temel sözvarlığı dışında kalan, somut ve soyut kavramları yansıtan dilin başka sözcükleri de vardır ki, bunlar da çağlar boyunca değişebilir; yeni anlamlar kazanabilir; yitip unutulabilir. Örneğin Köktürk dönemindeki çok anlamlı *kazganmak* sözcüğü o çağda 'kazanmak, elde etmek, fethetmek' anlamlarıyla kullanılırken bugün *kazanmak* biçiminde, daha değişik kullanım yerleri olan bir öğe olmuş, 'sıcaklık, hararet, ateş', demek olan *isig* bugün '*ısı*'ya dönüşmüş, "sevinmek" anlamına gelen *ögirmek*, 'bütün, tamamiyle' demek olan *tüketi* belirteci yitip unutulmuştur. İlerideki bölümlerde görülecek olan birçok sözcük, bu gerçeğin tanıklarıdır.

Zaman içinde dilde, toplumun gereksinimleri doğrultusunda yeni sözcüksel birimler ortaya çıkar. En eski metinlerimizde *öñ* biçiminde yaşadığını gördüğümüz yer gösterme belirteci *ön*, birçok türevinin yanı sıra günümüzde *öncelik, öngörmek, önsezi, önsöz, ön incelleme, önyargı*... gibi birçok yeni kuruluşlar içinde yer almıştır.

Aşağıda işlenecek konular arasında bütün ses, biçim ve anlam değişmeleriyle yeni türetmeler için pek çok örnek verilecektir.

2.2. YABANCI SÖZCÜKLER

Bir toplumun, bir ulusun öteki toplumlarla hiçbir ilişki kurmadan yaşamasına olanak yokken uluslar arasındaki ticaret, siyaset, kültür ve sanat ilişkileri hemen dile yansımakta ve yeryüzündeki bütün dillerde, başka dillerden alınma öğeler bulunmakta, kimi zaman bunlar bir dili bütünüyle yabancılaştıracak kadar artabilmektedir.

Bir yabancı dilden alınan öğeleri iki bölümde incelemek doğru olur: 1) Sözcükbilimde alışılmış terimleriyle *yerleşmiş yabancı sözcükler* (Alm. *Lehnwort* karşılığı), bir dilin ses eğilim ve kurallarına uymuş, yabancılığı artık belli olmayan öğeler. Bunlar, yukarıda değindiğimiz Far. kaynaklı *kösele, çerçeve* sözcüklerinin yanı sıra *duvar* (<Far. dīvar), *kalıp* (<Ar. *kālib*), *surat* (<Ar. *sūret*), *sandık* (<Ar. *sandūk*), *ortanca* (<Holl. *hortensia*)... gibi öğelerdir.

2) Yerleşmemiş yabancı sözcükler (Alm. *Fremdwort*) olarak nitelediğimiz örnekler ise dilin ses eğilim ve kurallarına uymayan, yabancılığını hemen belli eden, Türkçedeki *oksijen, lokomotif, devalüasyon* gibileridir.

İlişkide bulunulan bir yabancı dilden gelen öğeler kimi zaman değişik kavram alanlarından, değişik kanallardan dile girmekte, çeşitli bileşimler içinde kendini belli etmektedir. Örneğin Türkçede bir yabancı sözcük olarak tek başına kullanılmayan Far./pa:/ (ya da (pa:y/) sözcüğü 'ayak' anlamına gelmekte ve birbiriyle ilgili bulunmayan birçok öğenin içinde yer almaktadır. Bugün dilimizde *pabuç* biçiminde gelen sözcük (pa:/ ile 'örten' anlamındaki /bu:s/ sözcüklerinin birleşimiyle 'ayak örten' demek olan /pa:bu:s/tan değişmedir. *Sehpa* ise

yine Farsçada 'üç' anlamına gelen /seh/ (ya da *si*) ile/pa:/'dan oluşmuştur; 'üç ayaklı' demektir. Bir ülkenin başkentini anlatan *payitaht* da 'tahtın ayağı' demek olan, yine aynı sözcükle kurulmuş bir tamlamadır. Avrupaya Hindustani dilinden giren, İngilizceye, oradan Fransızcaya, Fransızcadan da dilimize geçen *pijama* sözcüğünün kökeninde yine /pa:/ (ya da pa:y) sözcüğünü buluyoruz.

Başka bir dilden alınan yabancı sözcükler de, biçim değişikliğinin yanı sıra anlamca değişikliklere de uğrar. Örneğin dilimizde yalnız sahne ve perde sanatçıları için kulanılan *artist* sözcüğü, alındığı dilde (Fr. da, *artiste*) her tür sanatçıyı anlatır; bir ressam, bir yontucu, bir müzisyen artisttir. Türkçede yalnızca 'nikâhsız kadın eş' anlamı görülen *metres*'in (Fr. da *maîtresse*) alındığı dilde eril biçimi olan *maître*'in 'buyruk veren, yöneten, hizmet edenleri bulunan, efendi, usta, kalfa patron'... gibi anlamlarının hemen bütününü taşıdığı, bizdeki anlamının yanı sıra Fr..da 'bayan öğretmen' demek olduğu görülür. Aynı biçimde, Fransızcada 'kumaş parçası, paçavra, kadın giyim kuşamı' anlamlarına gelen *chiffon* Türkçeye girince 'ipek iplikle dokunmuş kumaş, tül' anlamında kullanılır olmuştur. Bu örnekleri, Ar., Far. gibi dillerden alınan pek çok sözcükle, kolayca artırabiliriz.

2.3. DEYİMLER

Bir dildeki deyimler de sözvarlığı içinde yer alır; dili konuşan toplumun anlatımdaki gücünü ve başarısını, benzetmeye, nükteye olan eğilimini ortaya koyan önemli öğelerdir. Deyimler kimi zaman yüzyıllar boyunca hiç değişmeden, kimi zaman sözcüklerinde yenilenmelerle yaşamakta, yeni deyimler de aktarılabilmektedir. Bundan aşağı yukarı 1300 yıl önce kullanıldığını Köktürk yazıtlarından bildiğimiz '(birinin) sözünü kırmamak' anlamına gelen deyim o çağda 'söz' demek olan, bugün *sav* biçiminde geçen *sab* ile kurulmuştu: "Meniñ sabımın' sımadı" ('benim sözümü kırmadı' Kültigin, güney 11). Bugün *gönlüne göre, gönlünce* biçiminde kullandığımız anlatım biçimi de o zaman ayniyle geçmekteydi: *"Kıyınıg köñlüñçe ay. ben saña ne ayayın tidi"* ('Cezayı gönlünce ver, ben sana ne diyeyim dedi'; Tonyukuk I, Kuzey 8). Türkçenin bu en eski kaynaklarında *adı sanı yok olmak* ("atı küsi yok bolmak" deyimi geçiyor (Kültigin, doğu 25), ayrıca, bugün yaşamayan *ödüñe küni tegmek* 'ödüne haset girmek' (Bilge Kagan, doğu 29-30), *adak kamşatmak* 'ayağı sendelemek' (Kültigin, kuzey 7) gibi deyimler kullanılıyordu.

Daha sonraki dönemlerde, bugün kullandığımız deyimlerin ya olduğu gibi, ya da pek az değişik olarak geçtiği görülmektedir. Örneğin Eski Anadolu Türkçesinde, XIII. yüzyıla ait Çarhname'de bugün *aklını başına toplamak* biçiminde söylediğimiz deyim *ögüñi* (yada *ussuñu*) *başuña der!* olarak görülmekte, XIV. - XV. yüzyıla ait *Hassan* adlı şairin şiirlerinde *ögüñi devşür-* biçiminde geçmekteydi (bkz. Canpolat, 1973: 43).

Deyimlerin ne denli bizden, ne ölçüde bizim öz malımız olduğunu anlamak için başka Türk lehçelerine de bakmak gerekir. Bugün Türkiye Türkçesinden oldukça uzaklaşmış bulunan Kazak lehçesine bakarsanız *"qızım sağan söyleyin kelinim sen tıñda"* ('kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla [işit]') deyiminin yaşadığına tanık oluruz.Türkmen lehçesinde aynı deyimi *'gızım sana aydyan, gelnim sen eşit'* biçiminde buluruz. Kazakistandan Kazan'a atlarsak bugünkü *kaşığıyla verip sapıyla göz çıkarmak* deyiminin *"kaşığı bilen bire, sabı bilen küzni cıgara"* sözleriyle geçtiğini, Balkanlara, Dobruca'ya uzanınca da *"kaşıgıman aş berer, sabıman Kuz şıgarır"* biçiminde aynı deyimin karşımıza çıktığını görürüz.

Her dilde, *somutlaştırma* adını verdiğimiz anlam olayına, anlatım biçimine uyan deyimler vardır. Türkçenin bu yoldan yararlanarak anlatımı zor, ayrıntı sayılabilecek durum ve olayları çok ince benzetmelere yer vererek, adeta sahneye koyarak dile getiren bir dil olduğunu görüyoruz. Yazı dilimizde 6 bine yaklaşan, bölge ağızlarında 5500 dolayında olan deyimlerimizin büyük bir bölümü böylece ince, somut ve dikkati çeken bir anlatıma ulaşmıştır. *Bir pire için yorgan yakmak, öküz altında buzağı aramak, ata et, ite ot vermek, saçını süpürge etmek, biti kanlanmak, aba altından sopa göstermek, iğneyle kuyu kazmak* bu türden yüzlerce örneğin ancak bir kaçıdır[16].

□

16. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Aksan, 1993: 89-114.

2.4. ATASÖZLERİ

Bir dilin sözvarlığı içinde yer alan atasözleri bir toplumun bilgeliğini, deneyimlerini, dünya görüşünü ve anlatım gücünü yansıtan, yüzyıllarca yaşayabilen sözlerdir. Hiç değişmeden kuşaktan kuşağa aktarılabildiği gibi değişikliklere de uğrar, unutulup yitebilir. XI. yüzyılda, Divan'da (II, 53) geçtiğini gördüğümüz *"tag tagka kavuşmas, kişi kişiye kavuşur"* bugün dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur biçiminde yaygın bir atasözümüzdür. Tıpkı, deyimlerde olduğu gibi atasözleri de aynı dilin değişik lehçelerinde yaşamını sürdürmekte, böylece bir ulusun, değişik lehçeleriyle aynı dilin öz malı olduğunu göstermektedir. Örneğin *"gülme dostuna gelir başına"* atasözümüzü bugün Türkiye Türkçesinden çok uzaklaşmış olan Kazak lehçesinde hemen hiç değişmeden kalmış biçimiyle buluyoruz: *"Külme dosuña, keler basıña"* (**Amanjolov, 1994:5**). *"Adam alası işinde, mal alası sırtında"* biçiminde, aynı lehçede yaşadığını gördüğümüz (a.y.) söz ise bizim *"İnsanın alacası içinde, hayvanın alacası dışında* sözümüzden başkası değildir. Yine bizim *"İt ürür kervan yürür"* atasözümüz bugünkü Kazakçada *"İt üredi, kerwen köşedi"* biçiminde karşımıza çıkıyor (Yüce, 1991:395). Bu örnekleri değişik lehçelerden birçok atasözüyle, kolaylıkla artırabiliriz. Anadolu ağızlarında ise bir bölümü eski, unutulmuş olanlardan kalma, bir bölümü ise doğrudan doğruya bölgeye özgü çok çeşitli atasözlerini buluyoruz. Örneğin Alanya'dan derlenen ve karın doymadan sevginin olamayacağını anlatan *"seviş, gevişten gelir"* ya da Isparta yöresinden *"Geçinmeyene dokuz koca, okumayana dokuz hoca az gelir"* gibi atasözleri, ağızlara özgü, çok ilginç sözlerdendir[17].

17. Bu örnek ve başkaları için bkz. Aksan, 1993: 146-155.

2.5. İLİŞKİ SÖZLERİ (KALIP SÖZLER)

Sözvarlığı içinde yer alan bu öğeler, bir toplumun bireyleri arasındaki ilişkiler sırasında kullanılması âdet olan birtakım sözlerdir. Sabahleyin karşılaşıldığında söylenen *günaydın*'dan başlayarak bir toplumda değişik durumlarda söylenmesi gerekli hale gelmiş olan *afiyet olsun, affedersiniz, güle güle* gibi, hatta Türklerde yeni bir ev alan ya da yeni bir eve taşınan kimselere söylenen *güle güle oturun* gibi kalıp sözler, bir toplumun kültürünün ayrılmaz bir parçası kabul edilmektedir. Avrupa Konseyi, bir dilin toplumsal-kültürel kullanımıyla ilgili bu gibi öğelere, yabancı dil öğretiminde kılavuz niteliği taşıyan ve değişik dillerde 'eşik' anlamına gelen bir adla yayımladığı kitapta önemli bir yer vermiştir[18]. Bugün herhangi bir yabancı dilin öğretiminde bu isteğini dile getirme, teşekkür etme, takdir etme, değerlendirme, özür dileme, anlamadığını belirtme, rica etme.. gibi çeşitli amaçlar, değişik kategoriler içinde ele alınmaktadır.

"Türkiye Türkçesi" bölümünde uzun uzadıya değineceğimiz gibi, bugün dilimiz ilişki sözleri açısından büyük bir zenginlik göstermektedir. İnsan ilişkilerinin başka başka durumlarında doğrudan doğruya Türkçeye özgü kalıp sözler kullanılmakta, bunlar Türk kültürünün bir çok yönüne ışık tutmaktadır.

---

18. Bu yapıtın Almancası "Köntaktschwelle, Deutsch als Fremdsprache" adıyla Strasbourg'da, 1980'de yayımlanmıştır.

2.6. KALIPLAŞMIŞ SÖZLER

Her dilde rastlanan kalıplaşmış sözler, ünlü kişilerin, hükümdarların, düşünürlerin, sanatçıların belli bir durumda, belli bir olay dolayısıyla söyledikleri, evrenselleşmiş sözlerdir. Bir dilin sözvarlığında ya özgün biçimiyle, ya da çoğu zaman olduğu gibi çevrilerek yerleşmiş durumda görülür. J. Caesar'ın *"Sen de mi Brutus"*, Sinoplu **Diogenes'in** *"Gölge etme, başka ihsan istemez(m)"* biçiminde Türkçede de kullanılan kalıplaşmış sözleri çeviri yoluyla aktarılmıştır. Bunlardan ikincisi, Diogenes'in Büyük İskender'e söylediği ve çeşitli dillerde değişik biçimlerde kullanılan bir sözdür (Örneğin Fr. da *tu t'ôtes de mon soleil*, Alm. da *Geh'mir aus der Sonne*). Bizdeki biçimi, Tanzimat yazarı Âlî Bey'in ölçülü olarak aktardığı biçimidir.

Shakespeare'in ünlü Hamlet yapıtında geçen *"to be or not to be, that is the question"* sözü, çoğu dilde-özellikle ilk bölümüyle - özgün biçiminde kullanılmaktadır.

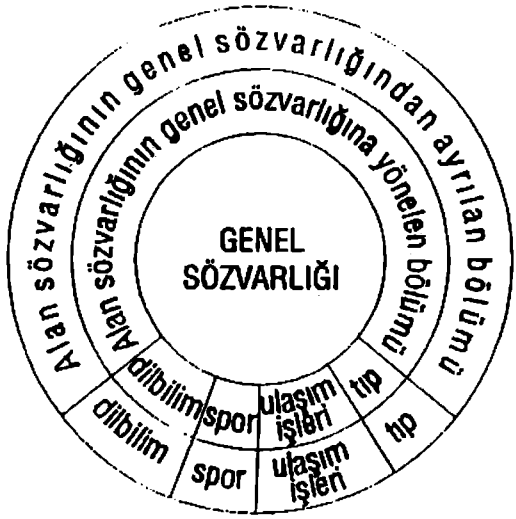
2.7. TERİMLER

Her dilde, fizik, matematik, felsefe ve toplumbilim gibi bilim dallarından sahne sanatlarına, mimariden kuyumculuk, marangozluk gibi zanaatlere kadar uzanan geniş bir çerçeve içinde yer alan, bu dallara ait kavramların oluşturduğu bir terim sözvarlığı bulunur. *Atom, molekül, aliminyum, bakteri* nasıl, bir terim olarak kabul edilirse, dişçilikteki *dolgu, köprü*, müzikteki soprano, alto, marangozluktaki *diş* de aynı biçimde birer terimdir. Terimlerin dile getirdikleri kavramlar, nesneler yaygın bir kullanım alanına kavuşur, genelleşirse terimler de yavaş yavaş terim olma niteliklerini yetirir. Örneğin, radyo, telefon, bugün için günlük yaşamın birer kavramı olarak terim sayılamaz. Ancak elektronik alanını kapsayan bir sözlükte yine terim olarak yer alır.

Bir ülkede bilim, teknik, sanat ve zanaat dalları ne ölçüde gelişip bu dallarda yapıtlar verilirse o ülkenin dilindeki terim sözvarlığı da o ölçüde gelişir ve genişler.

Sözcükbilimde *alan dili* (Alm. *Fachsprache*) adını taşıyan, bilim, teknik, sanat ve zanaat alanlarının terimlerinden oluşan sözvarlığıyla onun genel dilde ilişkileri üzerinde birçok çalışma gerçekleştirilmiştir. Örneğin **Kurt Baldinger**'in meydana getirdiği şema (Resim 1), genel dilin sözvarlığıyla uzmanlık alanı sözvarlığı arasındaki ilgiyi şöylece göstermektedir[19]:

19. Bu konuda bkz. K. Heller, 1981:218-19.

R.1

Bu şemada görülebileceği gibi alan sözvarlığı, bir bölüm öğelerini genel sözvarlığından almakta, bir bölümünü ise onun dışına taşarak kendi kavramlarıyla, yeni öğeler olarak oluşturmaktadır. Şemada örnek olarak verilen dilbilim, spor, ulaşım işleri, tıp alanlarında da aynı durum sözkonusudur. Eğer Türkçedeki spor terimlerine bir göz atacak olursak Türklerin ata sporu olan güreş terimlerinden bir bölümünün deyim biçiminde genel dile yerleştiğini, buna karşılık yeni sayılabilecek olan basketbolden genel dile geçen, genelleşen terimlerin bulunmadığını görürüz. Türkçedeki *başa güreşmek, kaçak güreşmek, minderden kaçmak, kündeye gelmek,* büyük olasılıkla *hodri meydan* gibi deyimler güreş sporunun genel dile yansıyan öğeleridir. İstanbul ağzında geçen *kaç kündeden kurtulmuş 'pek çok sıkıntılı durumu atlatmış, çok deneyim kazanmış'* deyimi de bunlara eklenebilir. Yurdumuzda daha yeni bir spor dalı olan bokstan da *havlu atmak* deyimi ve *nakavt* (İng. *knock out*) sözcüğü genel dilin malı olmuştur.

Her ülkede belli meslek, uğraş gruplarının, belli bir din ya da mezhep mensuplarının, kadın ve erkek cinslerinin, yaş gruplarının kendi aralarında, konuşmalarında kullandıkları özel terimler vardır. Dilbilimde *sosyolekt* adı verilen (*social* ve *dialect* sözcüklerinin birleşmesiyle oluşmuştur) bu öğeler tıpkı alan terimlerinde olduğu gibi yaygınlaşarak dilin genel çevrimi içine girebilir. Örneğin şoförlerin dilinden genel dile geçerek yerleşen *gazlamak, sollamak, ördek* 'yoldan alınan yolcu' ve *ne yazar?* gibi bir kullanımla *yazmak* eyleminin yeni bir anlam kazanması bu türden öğelerdendir. Baldinger'in şemasında görüldüğü gibi, Türkçede de alan terimlerinin bir bölümü genel dildeki sözcüklerden alınmakta, alan içinde kimi zaman yeni bir anlamla kullanılmaktadır. "Genel anlaşılabilirlik" niteliği taşıyan *köprü* (dişçilik), *bunama, kanama* (tıp), *kale* (futbol ve kimi oyunlar), *havalandırma* (teknik) gibileri, bunlardan ancak birkaçıdır.

2.8. ÇEVİRİ SÖZCÜKLER

Diller arasındaki alışverişlerde en geniş yer tutan öğeler, sözcüklerdir. Ancak, bir başka dille ilişkide bulunan bir dil kimi zaman bu sözcüklerin dışındaki kimi öğeleri, hatta kuralları da alabilmekte, bu etkilenme, ilişkinin ölçüsüyle doğru orantılı olmaktadır.

Bir dile giren yabancı sözcüklerin yanı sıra, kavramların aktarılması yoluyla dile yerleşen *çeviri sözcükler* de vardır (İng. *translation loan words*, Alm. *Lehnübersetzungen*). Bu sözcükleri 1) *tam çeviri* 2) *yarı çeviri*, 3) *bağımsız çeviri* sözcükler ve 4) *anlamı etkilenenler* olmak üzere dörde ayırıyoruz[20].

Türkçenin tarihi incelendiğinde, Uygur dönemindeki kimi çeviri öğeler bir yana bırakılacak olursa en çok çeviri öğenin İslamiyetin Türklerce kabulünden sonra Arapça ve Farsçadan aktarılarak dile yerleştiği, bunların arasında terimler, deyimler, atasözleri ve kalıp sözlerin de bulunduğu görülür. Aşağıda değineceğimiz gibi, özellikle Tanzimat'tan sonra Fransızcadan, II. Cihan Savaşından sonra da İngilizceden pek çok çeviri öğenin dilde yerleştiğini söylemeliyiz.

Türkçenin çok uzun bir süre yakın ilişkide bulunduğu Farsçadan alınan pek çok öğe içinde birkaçını burada göstermek istiyoruz:

Tam çeviri olarak *yüz suyu* tamlaması ve *yüz suyu dökmek* deyimi (Far. آب روی ve آب روی ریختن), yarı çeviri olarak *gam yemek* (Far. غم خوردن), *galip gelmek* (غالب آمدن) gösterilebilir.[21]

---

20. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Aksan, 1962: 207-273.

21. Bu öğeler üzerinde geniş bilgi için bkz. a.y.

Bu öğelerden görüleceği gibi, tam çevirilerde tamlamanın, deyimin her bir öğesi, dilde aynı anlama gelen bir sözcükle karşılanmakta, yarı çevirilerde ise bir ya da birden çok öğe (*gam* ve *galip*'te olduğu gibi) alınmakta, öteki ya da ötekiler çevrilmektedir. İslamiyetin kabülünden sonraki döneme ait Kutadgu Bilig'de geçen *teñri 'azze ve celle* (1_2, 10_1, 17 başlık), doğrudan doğruya Arapçadaki (عزّ و جلّ) ile Farsçadaki (خدا عزّ و جلّ) biçiminden aktarılan yarı çeviri örneklerindendir. Dinsel, bilimsel metinlerde, edebiyat ve sanat kavramlarında Arapça ve Farsçadan Türkçeye aktarılan daha yüzlerce örnek gösterilebilir. Özellikle, Türklerin yerleşmelerinden sonra Anadoluda yeni bir yazı dili kurulurken yazarlar, çevirmenler pek çok öğeyi böylece dile kazandırmışlardır. Ar. *beni adem* (بنی آدم) Türkçeye *adem oğlanı* biçiminde aktarılmış (Örneğin S. Olcay, Tezk. Evliya 125a), Farsçadaki *eser kerden* (اثر کردن, 'iz bırakmak, tesir etmek') Türkçeye *eser etmek* olarak çevrilmiştir (XV. yz., Necati'de, bkz. Mazıoğlu, 1961: 367).

Kur'an çevirilerinde bu türden pek çok örneğe rastlanır. Örneğin XV. yüzyıl başlarına ait bir Kur'an çevirisinde, aşağıda gösterdiklerimiz dışında, daha birçok öğeyle karşılaşıyoruz: *Yavuz yalan* 'iftira' (Topaloğlu 1976: 166 b-1), *aru avrat* 'iffetli kadın' (a.y. 16 a-9), *esenleşmek* 'selamlaşmak, hatır sormak' (a.y. 122 a-3)... gibi.

Eski Anadolu Türkçesi incelenirken değinileceği gibi, bu dönemde Türkçeye yerleşen *yaradan* (<Ar. خالق karşılığı), *yaradılmış* (<Ar. مخلوق karşılığı) gibi öğelerin yanı sıra tıp, edebiyat, teknik konularıyla ilgili bir çok terimle de karşılaşılmaktadır.

Daha sonraki dönemlere geldiğimizde, yabancı dillerle ilişkilerin arttığı her çağda bu türden sözlerin de fazlalaştığı görülmektedir: Tıpta kullanılan *belladonna* bitkisi İtalyanca

kökenli olup -bu dilde ve *belle dame* biçimiyle, Fransızcada- 'güzel bayan' anlamına gelmektedir. Türkçede *belladon*'un yanında, geçen yüzyılın sonlarından beri değişik kaynaklarda *güzel hatun* ve özellikle *güzelavrat (otu)* biçiminde görülen bu öğenin de çeviri olduğu göze çarpıyor. Bugün de baharat satıcılarında hâlâ *güzelavratotu* adı kullanılıyor. Tıpkı bu örnek gibi, değişik dillerde 'beni unutma' anlamına gelen çiçeğin Türkçesinin de *unutmabeni* biçiminde, Almancasından *(Vergissmeinnicht)* aktarıldığı anlaşılıyor[22].

Bağımsız çeviri olarak da, dikkati çeken bir örnek üzerinde duralım: Fransızcada *chef-d'oeuvre* 'baş yapıt' bileşik sözcüğü çok eskidir; XIII. yüzyıldan beri kullanılıyor. XX. yüzyılın başlarında bu öğenin de Ar. dan alınan *eser* ve Far. *şah* sözcüklerinden kurulan ve ne Ar. da, ne de Far. da kullanılan *şaheser* öğesiyle karşılandığını görüyoruz. Uzun süre dilde yer alan bu "vasf-ı terkibi"nin yanı sıra bugün *başyapıt* kullanılmaktadır ki, onun da eskisinden bağımsız çeviriyle aktarıldığı anlaşılıyor[23].

Kitle iletişim organlarının insan yaşamında çok önemli bir yer tuttuğu günümüzde, bir ülkede ortaya çıkan bir kavram bir gün içinde çeviri yoluyla birçok dile birden girebilmekte, çabucak yerleşebilmektedir. Böylece birçok dilde, birbirine koşut anlatım biçimleri, kalıplar ve tamlamalar belirivermektedir. İkinci Cihan Savaşı sırasında ve sonrasında yazılı basının yanı sıra radyo bu konuda önemli bir rol oynamış, televizyonun yaygınlaşması ve Türkiyede yerleşmesi her gün yeni kavramların Türkçede anlatım bulmasına yol açmıştır. Bilim, teknik ve sanattaki gelişmeler de yeni kavramların dile aktarılmasında önemli bir etken olmuştur.

---

22. Bu son örnekler için de bkz. Aksan, 1962: 207-273.

23. Bkz. a.y.

İkinci Cihan Savaşı'yla birlikte ortaya çıkan *silâhsızlanma* (Alm. *Abrüstung*, İng. *desarmament*, Fr. *désarmement*), *Zirve Konferansı* (Alm. *Gipfelkonferenz*, İng. *sommit Conference*, Fr. *Conférence au Sommet*), müşterek (*ortak*) *pazar* (Alm. *gemeinsamer Markt*, İng. *common market*, Fr. *marché commun*) gibi kavramlar Avrupa dilerindeki karşılıklarıyla koşut olan birçok çeviri öğeyi Türkçeye taşımıştır. Daha sonraki yıllarda *hava korsanı, uzay mekiği, insanî yardım, kredi kartı, çifte standart, sokaktaki adam, yeşil ışık yakmak*... gibi yüzlerce çeviri öğe dile yerleşmiştir. Yabancı dillerdeki karşılıklarının etkisiyle *dalga, zirve, çevre, yıldız* gibi Türkçe sözcükler yeni anlamlar kazanmıştır. *Banka*'nın *kan bankası, göz bankası, organ bankası* gibi kullanımları da hep yabancı etkiyle olmuştur.

Özellikle son 20-30 yılda, İngilizcenin bütün dünyada artan etkisi kendini Türkçede de göstermiş, televizyonun yaygınlaşması, televizyon filmlerinin çevirisinde kimi zaman özensiz davranılması birtakım anlatım kalıplarının da - Türkçede başka yollardan anlatılabildiği halde - dile yerleşmesine neden olmuştur. Örneğin *özel* sözcüğünün "Sen onun için çok özelsin" (<İng. *you are very special for him*) olarak kullanılışı, *kendine iyi bak!* (<İng. *look after yourself*), *yardım edin* (Türkçede *imdat!* kullanılırken İng. *help*'ten çeviri), *bir şans daha vermek* (<İng. *to give one mone chance*) gibi pek çok örnek burada gösterilebilir. Türkçede *eşim iyi yemek pişirir* gibi bir anlatım biçimi varken İngilizcedekinin sözcüğü sözcüğüne çevrilmesiyle (my wife is a good cook'tan) *karım iyi bir aşçıdır* gibi melez bir anlatım bu film çevirilerinde yer almaktadır.

3. TÜRKÇENİN SÖZVARLIĞI

3.1. TÜRKÇENİN SÖZVARLIĞININ TEMEL NİTELİKLERİ

Eğer elimizdeki en eski dil ürünleri olan Köktürk yazıtlarından başlayarak Türkçenin sözvarlığı incelenecek olursa, aşağıda, örnekleriyle ayrı ayrı ele alınacak olan şu nitelikleri saptamaktayız[24]:

1. Türkçenin yapısından gelen güçlü türetme ve birleştirme yeteneği, ona somut ve soyut, çeşitli kavramları kolaylıkla oluşturma, ayrıntılara inen bir kavramlaştırma gücü vermiştir. Bu güç, en eski kaynaklarımız olan Köktürk metinlerinden bugüne, hiç eksilmeden süregelmektedir.

2. Türkler, değişik toplumlarla kurdukları ilişkiler sırasında yabancı etkiye büyük ölçüde kapılarını açmış, çoğu zaman yabancı öğeleri kendi öz sözcüklerine yeğlemişlerdir. Bunun sonucunda birçok yerli öğenin kaybolup unutularak yabancılarının yerleştiği görülmüştür.

3. Kavramlaştırma sırasında Türkçe en çok somut nesnelere, doğaya dayanmakta, böylece kavramları daha canlı olarak dile getirmektedir.

4. Türkçede ikilemelerin kullanılışı, anlatıma güç veren bir yol olarak çok yaygındır. Bu nitelik ona, tek tek sözcüklerin yanı sıra ayrı bir "kalıplaşmış öğelerden oluşmuş sözvarlığı" kazandırmıştır. Eşanlamlılarla kurulmuş ikilemelerin unutulan öğeleri ikilemelerde yaşamlarını sürdürmektedir.

---

24. Burada belirlenen nitelikler, Türkçenin sözcük anlambilimi açısından gösterdiği özelliklerle büyük bir koşutluk sergilemektedir. Anlambilim açısından Türkçenin nitelikleri için bkz. Aksan, 1989: 1-6; aynı yazının Türkçesi: Aksan, 1990: 5-11.

5. Daha Köktürkçe döneminde Türkçe sözcüklerin geniş bir çokanlamlılık gösterdikleri göze çarpmakta, bu durum, dilin bir yazı dili olarak çok daha eskilere uzandığına tanıklık etmektedir.

6. En eski belgelerde bile eşanlamlıların sayıca çokluğu dikkati çekmekte, asıl ilginç olan, bunların bir bölümünü, birbirine anlamca çok yakın eşanlamlılar oluşturmaktadır.

7. Bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde unutulmuş, yitirilmiş birçok öğe -başka dillerde de benzerleri görüldüğü gibi- Türkçenin değişik lehçelerinde ve bugünkü Anadolu ağızlarında yaşamlarını sürdürmektedir.

Şimdi bu niteliklere ayrı ayrı değinelim:

3.1.1. TÜRETME GÜCÜ VE EĞİLİMİ

Bilindiği gibi Türkçe, yapı bakımından *bağlantılı* (İng. *agglutinative*) bir dil olarak hiç değişmeyen bir köke pek çok sonekin (yalnızca soneklerin) art arda eklenmesiyle çok çeşitli, ayrıntılara inebilen kavramlar oluşturabilen bir dildir. İlk yazılı ürünlerinden bu yana Türkçenin sözvarlığı incelenecek olursa ad ve eylem köklerinin bu türetme gücünden yararlanarak ne ölçüde geniş *sözcük aileleri* (Alm. *Wortfamilien*) ortaya koydukları görülür. Bu özellik Türkçenin her evresinde, her lehçesinde ve bugünkü Türkiye Türkçesinde kendini gösterir. Türkçenin Gücü adlı kitabımızda (1993: 24-30) bugün *sür-* kökünden yüze yakın sözcüğün, *gör-* kökünden ise 75 sözcüğün türeyerek geniş birer sözcük ailesi oluşturduğunu belirtmeye çalışmıştık.

Türkçenin *bağlantı* diye nitelenen özelliği, birden çok sözcüğü birleştirme yolunu da kapsamakta, *ağaçkakan, bilgisayar, çöpçatan, delikanlı, sacayağı, beşibiryerde* gibi yeni birimler, bileşik sözcükler de yapılabilmekte, böylece, kavramlaştırma da geniş bir boyut kazanabilmektedir.

Türkçenin tarih boyunca belirgin olan bu türetme özelliğine yer vermeden önce bugün Türkiye Türkçesindeki bir sözcük ailesini (1. döküm) göstermek, sonra tarihsel dönemlerden örnekler vermek istiyoruz:

1. tut- tutum → tutumlu, tutumluluk, tutumsuz, tutumsuzluk
   tutku → tutkulu
   tutu → tutulu
   tutucu → tutuculuk

tutuk → tutukevi, tutuklama
tutuklu, tutuksuz,
tutukluluk, tutuksuzluk
tutma
tutaç
tutak
tutam, **5.** tutamlamak
tutamaç
tutamak, tutamaksız
tutanak
tutar, tutarlı, tutarsız, tutarlılık, tutarsızlık
tutarak
tuturuk
tutuş
6. tutuşmak, tutuşma, tutuşturma, **7.** tutuşturmak
tutkun, tutkunluk
tutsak, tutsaklık
tutmaç
tutkal **8.** tutkallamak, tutkallama
tutkallı, tutkalsız
9. tutturmak - tutturaç,
tutturma, tutturmalık
tutturuş
10. tutulmak - tutulma
tutulum
11. tutunmak - tutunma

2. tutuklamak
3. tutuklanmak
tutuklanmaz
tutuklanış
4. tutuklatmak
tutuklatma

Bu döküm incelenince ilginç gelişmelerle, aynı kökten yepyeni gövdelerin türemesiyle karşı karşıya olduğumuz anlaşılır. Bunlara değinmeden önce hemen belirtelim ki, bugün kullandığımız *dudak* sözcüğü de aynı kökün türevi olup (<*tut-ak*) bir ötümlüleşme sonucunda bugünkü ses yapısını

kazanmıştır. 65 ayrı sözcüksel birimi içeren yukarıdaki dökümden görülecceği gibi, bir tek *tut-* kökünden, bir bölümü *tutmaç, tutu, tutuk, tutsak, tutak*... gibi çok eskilere, yüzyıllar öncesine uzanan, bir bölümü ise *tutanak* (<Ar. /mazbata/), *tutuklu* (<Ar. mevkuf, mevkufen/) gibi, özleştirme sırasında türetilen pek çok adsoylu öğe bugünkü yazı dilimizde yaşamaktadır. Bunların yanı sıra aynı adlar ya da ad soylu öğelerden *tutuklamak, tutuklanmak, tutuklatmak, tutamlamak, tutuşmak, tutuşturmak, tutkallamak, tutturmak, tutulmak*... gibi değişik çatılı eylemler ve bunların türevleri meydana gelmiştir.

Bugün Türkiye Türkçesinde *tüketmek, tükenmek* eylemleriyle Dil Devriminden sonra dile giren *tüketim, tüketici* sözcüklerinde yaşayan *tük-* kökü, dilin eski dönemlerinde incelenecek olursa geniş bir sözcük ailesiyle karşılaşılır: Köktürk yazıtlarında *tüketi* 'bütünüyle, baştan sona' (örn. K. Tigin, Güney 1) anlamıyla geçen sözcüğün yanı sıra Uygur metinlerinde *tüke-* 'sona ermek, yetmek, tükenmek' (Altun Y. 6), *tükegü* 'bitme, tükenme' (Alt. Gr.), *tükel* 'bütünüyle, eksiksiz' (TT IV. 8,75), *tükellig* 'bütünüyle, eksiksiz' (Altun Y. 52-5-30), *tüket-* 'bitirmek, tüketmek' (Altun Y. 7,5) sözcüklerine rastlanmaktadır. A. von Gabain ayrıca *tükün-* 'tamamlanmak' eylemini göstermektedir (Alt. Gr.). Kitabımızın bundan sonraki bölümlerinde bu türden, daha birçok örnek bulacaksınız.

3.1.2. YABANCI ETKİYE KARŞI DURAMAYAN, UNUTULAN ESKİ SÖZCÜKLER

Yukarıda, kavramlaştırma gücünü belirttiğimiz Türkçe, geniş sözvarlığının bir bölümünü, yabancı etkiye büyük ölçüde kapılarını açma ve yabancı sözcükleri yeğleme sonucunda yitirmiştir[25]. Aşağıda, bu yetirilen öğelerden bir bölümünü inceleyeceğiz:

Türkçede bugün *hasta, hastalık, ilâç, tedavi, hekim, eczacı* gibi yabancı sözcüklerle dile getirilen kavramlar eski dönemlerde ve değişik lehçelerin konuşulduğu topraklarda dilin kendi sözcükleriyle anlatım buluyordu.

Daha Uygur metinlerinde "hastalık" kavramı için Türkçe *ig* sözcüğü kullanılıyor (Altun Y. 614, 4), "hasta" için *iglig* (TT III, 12, Altun Y. 585, 13), "sağlam, hastalıksız" anlamında ise *igsiz* (a.y. 191. 23, 196-19) sözcüklerine rastlanıyordu. "Hastalanmak" anlamında *igle-* eylemi vardı (a.y. 156. 3). Karahanlı Türkçesinde *ig* yine "hastalık" demekti (Div. I, 48-19, 296-7), *igle-* in yanı sıra *iglel-* 'hasta olmak' (a.y. I, 269), *igleş-* 'hastalanmak' (a.y. I, 241), *iglet-* 'hasta et-' (I, 266) eylemleri kullanılıyordu[26].

Eski Anadolu Türkçesine gelindiğinde *ig* biçiminde karşımıza çıkan sözcüğün 'verem' anlamını taşıdığını görüyoruz. Ancak *iglemek* 'hastalan-', *iglü* 'dertli, gamlı' sözcükleri de

25. "Sözcüklerin ölümü" olayı ve Türkçede Arapça ve Farsça öğlerin etkisiyle yitirilen sözcükler için pek çok örneğin verildiği şu yazımıza bkz: Aksan, 1969: 97-108.

26. Bu sözcük için ayrıca bkz. Çağatay, 1960: 80.

bulunmakta, sözcüğün 'hastalık' anlamının yine var olduğu anlaşılmaktadır[27]. Nitekim bugünkü Anadolu ağızlarına baktığımız zaman *iğ*'in yine geçtiğini ('hastalık, dert' anlamında, Ermenek'ten derlenmiş, bkz. Derl. S. VII), ayrıca *iğdir* ve *iğdiş*'in 'hastalıklı, cılız' anlamına geldiğini, *iğcz*'nin 'süreğen hastalıklı kimse' *iğilemek*'in 'zayıf, cılız kalmak' demek olduğunu, *iğlek*'in 'zayıf, güçsüz, hastalıklı', *iğlemek*'in 'zayıflamak', 'eziyet çekerek hastalanmak, verem olmak' anlamlarına geldiğini, *iğli*'nin zayıf, hastalıklı insanları anlattığını, ayrıca bitkiler için de *iğli, iğlik* sözcüklerinin kullanıldığını görüyoruz (bkz. Derl. S. VII).

"Hastalık " kavramını karşılayan bir başka sözcük de *kem*'dir. Daha Uygur döneminde geçen (UII 42,7,TTVII,38) sözcük Karahanlı Türkçesinde de karşımıza çıkmaktaydı (Div. I, 339-19, II, 363-20 Kut. Bil. 1057, 2895, 3874).

"İlaç" kavramını karşılamak üzere iki ayrı sözcük kullanılmaktaydı: 'İlaç' anlamına gelen *ot* sözcüğü Türkçede hem çok eski, hem de çok yaygındır. Uygur metinlerinde (Örn. Hsüen Tsang X, 988, Altun Y. III, 156) geçen sözcük Karahanlı döneminde 'ilâç' ve 'zehir' anlamlarında karşımıza çıkıyordu (Div. I, 35-7, II, 72-20; Kut. Bil. 1061, 1199 vb.). Eski Anadolu Türkçesinde *ot* yaşıyordu; ayrıca çeşitli türevleri de görülmekteydi:

"Bu kez sayru oldun, *otla* şifa verdük" (Yüz Hadis, XIV. yz., 197, bkz. Tar. S.) tümcesinde geçen *ot*'un yanısıra *otalan-* 'ilaçla tedavi olmak', *otla-* 'ilaçlamak', eylemlerine rastlanıyor, *hekim otu* da ilâç' demek oluyordu (hepsi için bkz. Tar. S. V). Aynı dönemde *otçu* ya da *otacı* 'hekim, attar' anlamlarına geliyor, aynı kavram için *otalayıcı* da kullanılıyordu. *otacılık* 'hekimlik', *otacılu ol-* 'hekimlik olmak, hekime muhtaç

27. Bütün bu örnekler ve geçtikleri kaynaklar için bkz. Tarama Sözlüğü III.

olmak' demekti (bkz. a.y.). *Otaçı* daha Karahanlı döneminde (Div. I, 35-8 *otçı* biçiminde; Kut. Bilig'de *otaçı* biçiminde, örn. 1057, 1061) yaşamaktaydı[28].

b) 'İlaç' anlamına gelen bir başka sözcük de *em*'dir; daha Eski Türkçe döneminde karşımıza çıkan bu öğe, *ot*'la birlikte, sözvarlığının zenginliğini gösteren ilginç tanıklardan biridir. Uygur metinlerinde (Örn. TT I, 109) geçen bu gösterge Moğolcaya da girmişti. Karahanlı Türkçesinde *em* hem yalnız başına 'ilâç' anlamında kullanılıyor (Örn. Div. I, 38-3), hem de ikileme biçiminde *em sem* olarak dilde yer alıyordu (a.y. I, 407-28). Aynı anlama gelen *sem*'in yalnız kullanılmadığı anlaşılıyor.

Em sözcüğünün uzun bir yaşamı olduğunu görüyoruz. Eski Anadolu Türkçesinde 'İlaç, deva, çare' anlamında geçiyordu (Tar. S. III, 1455). Bugünkü Anadolu ağızlarına bakacak olursak sözcüğün on bir yüzyılı aşarak günümüzde geniş ve yaygın bir kullanım alanının bulunduğunu görüyoruz:

Bugün *em*, Anadolunun doğusundan batısına, kuzeyinden güneyine uzanan çok geniş bir bölgede, pek çok yerleşim merkezinde 'ilaç' anlamında yaşamakta, hatta eski ikilemenin kalıntısı olan *emsem* sözcüğüne rastlanmaktadır (Derl. S.V.). Ankara'nın Kızılcahamam yöresinde kendi saptamamız olan *eme yaramak* deyimi de 'bir işe yaramak, fayda sağlamak' anlamında, bu sözcükten yapılmıştır.

Eğer "tedavi etmek" kavramına bakacak olursak Uygur döneminde *emle-* eylemiyle karşılaşırız (Heilkunde, II, 26, 82). Aynı eylem Karahanlı Türkçesinde *emle-/semle-* biçiminde bir ikileme olarak karşımıza çıkar (Div. III, 298-1,5).

---

28. Bu örnek için ayrıca bkz. Çağatay, 1960: 84).

29. Uygur metinlerinde ayrıca, ot'la birlikte, ikileme olarak da geçer (Örn. Altun Y. III, 156.4; Hs. Ts. X, 991).

Eski Anadolu Türkçesinde aynı kavramın *ot* kökünün türevleriyle dile getirildiğini görüyoruz: *Otla-* (otala-) 'ilâçlamak, ilâç yapmak', *Otalan-* 'tedavi olunmak' (bkz. Tar. S.V.).

Bugünkü Anadolu ağızlarında *ot* göz hastalığını iyileştirmek için kullanılan ilâç' anlamına gelirken (Urfa, Gaziantep Derleme S.) *ota-* 'hastalığı geçmek, iyi olmak' (Sinop) ve 'hastalığı iyileştirmek' (Kahramanmaraş, a.y.) anlamında kullanılmaktadır. *otla-* 'ilaçlamak'da Adana dolaylarından saptanmıştır. Anadolu ağızlarında bugün bile *otacı*'nın 'doktor' anlamında kullanılması (Bursa, Kocaeli, Niğde, Edirne dolayları, a.y.), öte yandan *emci*'nin kimi yerlerde (Bursa, Kütahya, Sivas) '*eczacı*' anlamında, kimi yerlerde 'doktor, operatör) anlamında görülmesi (Kadirli, İçel, a.y.) gerçekten ilgi çekicidir.

Yerli öğelerin yitirilmesinde ilginç bir örnek de "kör" kavramıyla ilgilidir. Türkçenin eski dönemlerinde bu kavram dile getiren üç ayrı sözcükle karşılaşıyoruz: 1. *közsiz* (gözsüz), 2. *körmez* (görmez), 3. *karagu*. Şimdi bunlar üzerinde duralım:

1. *Közsiz*, daha Uygur kaynaklarında görülmekte (Man. I. 18,6 Kalyā LXXIV.), XVI. yüzyıla kadar pek çok metinde karşımıza çıkmaktadır (Örneğin Mevlid 9.45, Kısasü'l-Enbiya (A. Cevat Emre, 14. Asır Betikleri, 1942), Muhammediye ve Bābusü'l-Vasit, bkz. Tar. S. IV) (Bu sözcük ayrıca 'köstebek' anlamına gelmek üzere *közsiz sepel, közsüz sepet, közsüz köpek* tamlamalarıyla kullanılıyordu)[30]. *gözsüz* sözcüğünün yanı sıra *kör*'ün geçtiği bir metin, Süleyman Çelebi'nin Mevlid'idir (*kör*, aynı metinde birkaç yerde geçer. Örn. 9.11 ve 9.32).

30. **Körköstü, gözsüz köpek** gibi adlar için ayrıca bkz. Zajaczkowaski, 1947: 280.

2. *Körmez* sözcüğüne de daha Uygur döneminde rastlıyoruz (Kalyā. 24,7). Biz ayrıca, Köktürk metinlerinde (Kültigin kuzey 10) geçen "*.... körür közüm körmez teg... boltı*" tümcesindeki *körmez*'in de aynı anlamda olduğunu sanıyoruz.

3. Aynı kavramı yansıtan *karagu* ise eskiden beri yaygın olarak kullanılan bir sözcüktür. Divan'da (I, 446-7), Kutadgu Bilig'de (179, 271 v.b.) geçtiğine tanık olduğumuz bu öğenin bir deyim aktarması (Fr. *métaphore*) olduğu kanısındayız.

Yabancı dillerin büyük etkisiyle dilin temel sözvarlığındaki öğelerin de yerlerini yabancılara bırakabildiğini gösteren ilginç örneklerden ikisi, organ adlarıyla ilgilidir: *Akciğer ve karaciğer*. Bunlardan ilki, Türkçenin en eski dönemlerinde *öpke* biçiminde geçen (TT VIII, 84) çokanlamlı bir sözcükle anlatım buluyor, bugün *öfke* biçiminde kullandığımız sözcükle yaşamına devam ediyordu[31]. Bugünkü Türk lehçelerine bakacak olursak aynı sözcüğün Başkurtlarda *upkä*, Kazaklarda *ökpe*, Kırgızlarda *öpkö*, Özbeklerde *öpkä*, Tatarlarda *üpkä*, Uygur Türklerinde ise *öpkä* biçiminde, 'akciğer' anlamında yaşadığını görürüz (T. Lehç. S.). Aynı kavram için Eski Anadolu Türkçesinde çok yaygın olan *öyken*'i de buraya eklemeliyiz. XIV.-XIX. yüzyıllar arasında pek çok kaynakta geçen *öyken* (bkz. Tar. S. V), bir hekimlik terimi olarak da yaygındı; *öyken agrısı* 'akciğer ağrısı', *öyken düdügi* ise 'soluk borusu' anlamında kullanılıyordu (bkz. Önler, 1989:120).

"Karaciğer" için yine çok eski ve çok anlamlı bir öğe kullanılmıştır ki, bugün Türkiye Türkçesinde *bağır* biçiminde yaşayan *bagır*'dan başkası değildir. Uygur döneminde, Karahanlı Türkçesinde, Eski Anadolu Türkçesinde (bkz. Alt. Gr.,

31. Kutadgu Bilig'de **öyke**, 'öfke', 'kızgınlık' anlamında geçer (Örn. 322, 334, 1414); **öykelig** de 'hiddetli' demektir (Örn. 342, 780..). Divan'da ise **öpke** hem 'akciger', hem de 'hiddet' anlamındadır (I, 128) ve (I, 125) ve başka yerlerde).

Kut. Bil., örn. 1507, Div. I, 360, Tar. S., Önler, 1989:95) gördüğümüz sözcük bugünkü Türk Lehçelerinden Başkurtçada *bavır*, Kazakçada *bavır*, Tatar lehçesinde *bavır*, Türkmencede *bağır*, Uygur Türkçesinde de *bağır* biçiminde varlığını sürdürmektedir (bkz. T. Lehç. S.).

Farsçanın güçlü etkisiyle dile yeni bir sözcük girmiş ve yerleşmiştir: *ciğer* (Far. ciger). Eski Anadolu Türkçesinde yaygınlaşan sözcüğün Farsçadaki *ciger-i sefid* 'akciger' ve *ciger-i siya:h* 'kara ciğer' biçimindeki tamlamaları da Türkçeye aktarılmış ve bugükü yaygınlığına, birer çeviri öğe olarak erişmiştir.

Türkçede *ılgım salgım* ikilemeli sözcüğü oldukça eskidir. Eski Anadolu Türkçesinde ve XIV.-XIX. yüzyıl kaynaklarında sık geçen (bkz. Tar. S. III) sözcük, Farsça kaynaklı *serap*'ın (<sera:b) yerleşmesiyle unutulmuştur. Bugün Türk lehçelerinden Azeride *ılğın*, Başkurt ve Kazak lehçelerinde *sağım*, Tatar Türkçesinde *çağım*, Türkmencede *sālğım* biçiminde yaşayan sözcüğün kalıntıları Anadolu ağızlarında görülüyor: *ılgın* (*ılgım* ve başka biçimleri de var). Denizli, Adana, Ankara, Konya... dolaylarında 'serap' anlamında karşımıza çıkmakta, *ılgım ılgım* ise 'belli belirsiz' anlamında yaygın biçimde kullanılmaktadır (hepsi için bkz. Derl. S. VII.).

Farsçadan giren *düşman* (<Far. دشمن) dile yerleştikten sonra dilde yavaş yavaş unutulan, aynı anlamdaki *yagı (yağı, yavu)* sözcüğü Türkçede çok eskilere uzanmaktadır. Köktürk yazıtlarında (Örn. KT doğu, 9,10, vb.) gördüğümüz sözcüğün yanı sıra 'barışık, dost' anlamındaki *yagısız* (KT doğu 30), *yagıçı* (Tonyukuk, II, güney, 6; 'düşmana karşı giden, kumandan') gibi türevleri de geçmekte Uygur döneminde (Örn, Uigurica II, 78, 30) türevleriyle yaşadığı anlaşılmakta, Karahanlı döneminde yine karşımıza çıkmaktadır (Örn. Kutadgu

Bilig (210). Eski Anadolu Türkçesinde ise sözcüğün yaygın olduğu görülmektedir (Tar. S.'de XIII.-XVIII. yüzyılların kaynaklarından pek çok alıntı vardır); ayrıca *yağılık* 'düşmanlık' (a.y.) ve *kanyagı* 'kan düşmanı' tamlamasına rastlanıyor.

Yağı biçimiyle bugünkü Anadolu ağızlarına kadar gelen sözcük, ağızlarda çok geniş bir alanda yaygınlık göstermektedir (Derl. S. XI).

Bugün ancak *Yeniçeri* adından bildiğimiz *çeri* 'asker' sözcüğü de aynı anlamdaki *sü* ile birlikte Ar. *asker*'in dilde yerleşmesiyle yitirilen öğelerdendir. Uygur metinlerinde *çerig* biçiminde geçen (Örn. TT I,8) sözcük Karahanlı metinlerinde de görülmekte (Örn. Kut. Bil. 2335), Eski Anadolu Türkçesinde yine çok yaygın bulunmaktaydı[32]. Aynı durum Köktürkçede çok sık (Örn. KT doğu 2) rastladığımız *sü* 'ordu, asker' sözcüğünün de başına gelmiş, *asker*'in yerleşmesiyle bu da unutulmuştur[33]. Sözcüğün Köktürk döneminde *süle-* 'asker sevketmek' biçimindeki türeviyle (Örn. KT doğu 17) de yaşadığını, *baş* sözcüğüyle oluşturduğu *subaşı* (<sü+başı) bileşik sözcüğünün önce 'ordu kumandanı', sonraları 'emniyet müdürü', 'emniyet genel müdürü' anlamlarıyla yakın zamanlara kadar geldiğini görüyoruz. Eski Anadolu Türkçesinde XIV.-XIX. yüzyıllar arasında çok yaygın bir kullanım alanı olmuştur (bkz. Tar. S. V). Türk Dil Devriminden sonra oluşturularak bütünüyle benimsenen askerlik terimlerinden *subay* da bu sözcüğün bir türevidir.

Şimdi başka örneklere de bakalım:

Bugün Far. kökenli bir sözcükle (*pişman*<Far. *peşīmān*), *pişman olmak* biçiminde karşıladığımız soyut kavram, daha

32. Bu konuda bkz. Aksan, 1969: 103.

33. Sözcüklerin unutulması, ölümleri konusunda bkz. Aksan, 1968:97-108.

Köktürk döneminde Türkçe bir sözcükle anlatılıyordu: *ökünmek* (bkz. KT Doğu 40, B.K. Doğu 38 v.b.). Uygur metinlerinde *ökün-* geçtiği gibi (Örneğin Altun Y. III, 5. Bölüm 137. 23 v.b), *öküntür-* 'pişman etmek, itiraf ettirmek' (a.y. 179.19,22) eylemine rastlanmakta, 'pişmanlık'anlamında *ökünç* (Altun Y. 10) ve 'acısız, pişmanlık duymadan' anlamına gelen *ökünçsiz* (Altun Y. III, 5. Bölüm 169.14) sözcükleri bulunmaktaydı. Başka Uygur metinlerinde *öküngü* 'pişmanlık' (Chuas. 160) ve eylemlik biçimindeki *ökünmek* (Uigurica I, 9,3) de geçiyordu.

Karahanlı Türkçesinde *ökün-* yine 'pişman olmak' anlamında karşımıza çıkar (Div. I, 132-25, 200-18, 203-6 vb; Kut. Bil. 363, 928 vb.) Bunun yanı sıra yine *ökünç* 'pişmanlık' (Div. I, 132-26; 449-26 vb., Kut. Bil. 929, 1364 vb.) ve *ökündür-* (Kut. Bil. 358) sözcükleri yaşamıştı. XIII. yüzyılın 2. yarısına ait Atebetü'l-Hakayık'ta *ökün-* (114, 143, 144) ve *ökünç* (302, 372, vb) sözcüklerine yine yukarıdaki anlamlarda rastlıyoruz. XIII.-XIV. yz. arasında yazıldığı anlaşılan İbnü Mühennâ sözlüğünde, gördüğümüz *ökün-* (115 ve 125) daha sonra bu anlamda ve biçimde görülmemekte, *peşīmān*'ın bunun yerini aldığı anlaşılmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde *ökünç*'ün 'intikam, öç' anlamında, ancak bir yapıtta görüldüğünü belirtmeliyiz (Tar. S. V).

Bugün Türkçede çok yaygın olan Arapça kökenli *katil* (ka:til/) sözcüğü Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde *ölütçi* sözcüğüyle anlatım buluyordu (Altun Y. 4.9; Div. I, 52.1). Bu öğenin kökü, bugün başka lehçelerde de görülen *ölüt* idi ki, Radloff (Wb.) bunu 'Sterben', 'Seuche', 'Mord' karşılıklarıyla açıklıyordu. Türkçede çok uzun süre yaşayan bu sözcüğün yanı sıra *kanlu* da yine yüzyıllar boyunca kullanılmıştır (Tarama Sözlüğü'nde XIV.-XVIII. yüzyıllardan saptanmış pek çok alıntı

vardır. Bkz. IV. Cilt).

Şimdi de bir somut kavrama değinelim. Bugün Türkçede, Arapçadan alınan *mutfak* (<matbaḫ) çok yaygındır. Halbuki kavramın, Türkçenin değişik dönemlerinde *aşlık* (Uygurlarda Örneğin TT 6, 84; Karahanlı Türkçesinde örneğin Div. I, 114), *aş evi, aş ocağı, aş damı* adlarıyla anıldığı görülmektedir. Bugün Anadolu ağızlarında *aşdamı* (Uşak, Isparta, Burdur, Aydın, İzmir, Konya, Antalya dolayları), *aşana, aşhana, aşevi, aşodası* ve *aşlık* biçimleriyle (bkz. Derl. S. I) aynı kavramı dile getirilmektedir.

Bu ve benzeri örnekler Türkçenin başlangıçtan bu yana ne denli geniş bir sözvarlığına sahip olduğunu gösterirken aynı zamanda yabancı sözcüklerin yeğlenmesi ve yerleşmesi sonucunda bu öğelerin nasıl yitirildiğini ortaya koymaktadır. Öte yandan ortaya çıkan bir başka gerçek, bin yıldan uzun bir süre içinde kimi sözcüklerin hiçbir değişmeye uğramadan yaşamlarını sürdürdükleri ve ağızlarda bu türden eski öğelerin büyük bir sayıya ulaştığıdır.

3.1.3. TÜRKÇEDE KAVRAMLAŞTIRMA

Bugün yeryüzünde çok çeşitli alanlardaki zengin kavramlarıyla bir "kültür dili" sayılan birçok dil vardır. Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca, İspanyolca, Rusça gibi dillerin yanı sıra Arapça, Çince, bu gibi dillerdendir. Ancak bunların çoğu bir "ana dil" yani değişik dil ve lehçeleri doğuran bir dil olmayıp örneğin Fransızca, İtalyanca ve İspanyolca, Latinceden başkalaşarak oluşmuş dillerdendir. Yazı dili olarak ilk yazılı ürünlerinden çok önceye, en az 2000 yıl öncesine uzandığına inandığımız Türkçe bir "ana dil"dir; değişik lehçe ve ağızlarının yanında Yakutça, Çuvaşça, Kazakça gibi, bugün birer ayrı dile dönüşmüş dilleri de vardır.

Türkçenin yukarıda değindiğimiz güçlü ve doğurgan yapısının yanı sıra, onu anlatım bakımından da güçlü kılan bir özelliği, kavramlaştırma, adlandırma sırasında doğaya dayanması, soyut kavramları da somutlaştırarak dile getirmesidir. Kitabımızın bundan sonraki bölümlerinde ayrı ayrı ele alacağımız dönemlerin incelenmesi sırasında sözvarlığının gücünü ve genişliğini, somut ve soyut kavramlar üzerindeki açıklamalarla ortaya koymaya çalışacağız. Burada kısaca belirtelim ki, bu yönüyle Türkçe, kimi Avrupalı araştırıcılarca "imge gücü olan dil" biçiminde nitelenmiştir. Aynı niteliğe değinen Alman dilcisi H.W. Brands, deyim aktarması içeren öğelerin özellikle vücut bölümlerinde ve hayvan adlarında görüldüğünü belirtmekte, halk dilinde bu duruma doğal olarak sık rastlandığından söz etmektedir. Yazar, vücut bölümlerinden (Örn. *elmacık kemiği, kulak memesi*), hayvan adlarından (Örn. *sümüklüböcek*), renk adlarından (karakuş 'kartal'), doğa kavramlarından (Örn. *demir kazık*) örnekler vermektedir (1973: 87 ve ötesi).

Türkçede renklerin adlandırılması sırasında doğrudan doğruya doğadaki nesnelere dayanıldığı, böylece bu renk sıfatlarının son derece canlı bir biçimde dile getirildiğine birçok yerde değinmiştik (Örn. bkz. Aksan, 1971: 89-90). Türkçe yalnız *kök* (gök, mavi), *yaşıl* (yeşil), *kızıl*, *sarıg* (sarı) gibi ayrı köklerden oluşmuş ana renkleri içermemekte, ayrıntıya inerek çok değişik renk tonlarını da canlı biçimde adlandırabilmektedir. Burada *camgöbeği*, *gülkurusu*, *pişmişayva*, *yavruağzı*, *narçiçeği*, *vişneçürüğü*, *ördekgagası* gibi, rengi çok iyi canlandıran tonları bir daha anımsatmak isteriz. Alman Bilgini **I. Laude- Cirtautas** (1960), değişik Türk lehçelerinde renk adlarının ne ölçüde çeşitli olduğunu göstermiş, özellikle yalnızca belli hayvanlar için kullanılan renk adları ve tonlarının varlığına dikkati çekmişti. Bilgine göre Türk lehçelerindeki renk adları "her maddeye uyanlar" ve "belli nesnelere (özellikle hayvanlara, hatta insanların saç, deri ve gözlerine) bağlı olarak kullanılanlar" biçiminde iki bölüme ayrılabilirdi (1960:126). Bu konuya, Türkiye Türkçesinin sözvarlığını incelerken yeniden döneceğiz.

Bugün ölçünlü dilde kullandığımız ve çoğunlukla soyut kavramları dile getiren birçok yabancı sözcüğün Türkçesinin bulunduğu ve bunların sonradan unutulduğu görülmektedir. Örneğin Farsçadan alınmış olan *her* belgisiz sıfatı Eski Türkçede *say-* kökünden türetilme *sayu* sözcüğünde anlatım buluyordu. Aynı zamanda 'her biri', 'herkes' anlamına gelne bu sözcük bir ardıl morfem olarak kullanılıyordu: Köktürk metinlerinde birkaç yerde geçen *sayu*, aşağıdaki tümcede *yir* 'yer'le birlikte, *yir sayu* biçiminde, 'her yer' anlamındaydı: "... *yir sayu bardıg* 'her yere gittin' (Kültigin, güney 9).

Yine Farsçadan gelen *hiç* (<hi:ç) dile girmeden önce, daha Köktürk ve Uygur yazı dilinde çokanlamlı bir öğe olan ve 'şey,

nesne, eşya, asla, kesinlikle' anlamına gelen *neñ* sözcüğünde anlatım buluyordu. Örneğin Kültigin yazıtındaki (güney 8) "ötüken yir olurup arkış tirkiş ısar *neñ buñug yok*" tümcesinde (Ötüken yerinde oturup kervanlar gönderirsen hiç sıkıntın yok (olmayacaktır) "bu sözcüğün 'hiç, hiç bir' anlamında olduğu görülüyor. Aynı biçimde '*defa, kere*' gibi Arapça kökenli sözcükler Türkçeye girmeden önce bu kavram *yolı* sözcüğüyle anlatılıyordu. Örneğin Kültigin yazıtındaki *"biş yolı süñüşdümiz"* (Kuzey, 4) tümcesinde 'beş defa, beş kez' anlamı anlatılmaktadır. Bugün Türkiye Türkçesi Anadolu ağızlarında *yol* sözcüğünün de aynı anlamda geçtiğine tanık oluruz: "Bir yol eve gidiver" gibi.

3.1.4. TÜRKÇEDE İKİLEMELER

Türkçenin her döneminde, her lehçesinde belirgin bir biçimde karşımıza çıkan ve dilin gerek yapı, gerek sözdizimi, gerekse anlambilim açısından en önemli niteliklerinden birini oluşturan özellik, *ikileme*'lerin sık kullanılmasıdır. Yunanca *hendiadyoin* terimiyle adlandırılan bu kuruluşlara koca Latin yazınında yalnızca birkaç örnek gösterilebilmekte, dünya dillerinden pek azında, Türkçedekine yaklaşan oranda görülen ikilemeler bugün ancak - Türkçeye yakın oranda - Korecede ve bir ölçüde Japoncada kullanılmaktadır[34]. Yunancada *hen dia dyoin* ('İki ile, iki aracıyla bir') sözcüklerinden kurulan terimle anlatım bulan bu dilbilim kavramı Türkiye Türkçesinde de gerek yapı, gerekse sözcük türlerinin kullanımı bakımından çok zengin örneklerle ortaya çıkmakta, çok güçlü bir anlatım sağlamaktadır[35]. Örneğin, aynı adın yinelenmesiyle *karış karış, sayfa sayfa;* aynı sıfatın yinelenmesiyle oluşan ve belirteç görevi gören *serin serin, aptal aptal, güzel güzel;* ters anlamlıların bir araya gelmesiyle kurulan *büyük küçük, olur olmaz, genç yaşlı;* eşanlamlılarla kurulan *açık seçik, doğru dürüst, kırık dökük,* çekimli eylemler, ulaç ve ortaçlarla oluşturulan *otura kalka, durmuş oturmuş* gibi ikilemelerin binlercesi gösterilebilir. Hele ikilemeye katılan ikinci sözcüğün, öncekinin önsesine bir (m/eklenmesiyle kurulan *kâğıt mağıt, okul mokul, araba maraba* gibi örnekler, özellikle konuşulan

---

34 Hendiadyoin'in tanım ve örnekleri için bkz. Conrad, 1981: 205; Bußmann, 1983:185.

35. Türkiye Türkçesindeki ikilemelerin incelendiği şu çalışmalara bkz. Hatiboğlu (1981), Tuna (1986), Demircan (1988), Demircan (1996). İkilemeli yansımalar için de Zülfikar (1995).

dilde çok kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinin ayrıca inceleneceği bölümde belirtileceği gibi, dilde yalnızca bir eylem, bir oluş için kullanılan *sapır sapır, haldır haldır* gibi yansımalı ikilemelerle derece gösteren farklı biçimleri bulunan *çatır çatır / çatır çutur / çıtır çıtır* gibi ikilemeler de bunlara eklenecek olursa bu türden öğelerin dilde ne denli geniş yer tuttuğu ortaya çıkacaktır.

Eğer Türkçenin tarihsel dönemlerine doğru gidecek olursak ikilemelerin çeşitli biçimleriyle baştan beri yaygın olduğunu görürüz.

Köktürk yazıtlarının kendine özgü, sanatlı anlatımı olan dilinde ikilemelerin sık sık yer aldığına tanık oluruz. Bunlar içinde eşanlamlı adlardan kurulmuş *iş küç* (bugünkü *iş güç*, 'hizmet'), *oguş bodun* 'kabileler, halk', *eçü apa* 'ecdat', ad kü 'ad, şöhret', bugünkü *dağda bayırda* ikilemesine çok benzeyen *ıda taşda* 'ormanda taşta', sıfatlardan oluşmuş *kürlüg teblig* 'hilekâr', *yok çıgañ* 'fakir, sefil'; eylemlerden bir araya gelen *yañılmak yazınmak* 'yanılmak, hata etmek', *arılmak alkınmak* 'azalmak, tükenmek', *ögirmek sebinmek* 'sevinmek' gibilerine rastlandığı gibi *enili eçili* 'küçüklü büyüklü' (insan için), *beg bodun* 'bey ve halk, ulus' gibi zıt anlamlılardan kurulmuş ikilemelerle de karşılaşılmaktadır.

Elimizde değişik konuları içeren zengin belgeleri bulunan Uygur döneminde ikilemelerin ilgiyi çekecek ölçüde sık kullanıldığı görülmektedir. Saadet Çağatay'ın bu konudaki çalışması (1942) pek çok örneği incelemiştir. Uygur metinlerinde *busuş kadgu* 'üzüntü, kaygı', *buluñ buçgak* 'köşe', *ton tonangu* 'giyim, giysi', *yaruk yaşuk* 'parlaklık' gibi eşanlamlı adlardan kurulmuş ikilemelerin yanında *ayıg yabız* 'kötü', *telim öküş* 'çok, fazla', *sansız tümen* 'sayısız', *kutlug ülüglüg* 'bahtlı, talihli' gibi, sıfatlarla oluşturulmuş olanlarına rastlanmakta,

ulug kiçig 'büyük küçük', *edgü yabız* 'iyi kötü' gibi zıt anlamlı sıfatlardan bir araya gelmiş örneklerle karşılaşılmaktadır. Eylemlerde kurulmuş *ürkmek beliñlemek* 'korkmak', *yirinmek övkelemek* 'hiddetlenmek, kızmak', *bilmek ukmak* 'bilmek' gibi pek çok ikileme de bu dilin anlatım zenginliğine katkıda bulunmaktadır[36].

Karahanlı Türkçesinde de ikilemelerin yine sık kullanıldığına tanık oluyoruz. Kutadgu Bilig'de eşanlamlı adlardan oluşmuş *kü çav* 'ün, şöhret', *ukuş bilig* 'akıl, bilgi', *iş tuş* 'eş dost', sıfatlarla kurulmuş *ukuşlug biliglig* 'akıllı bilgili', tersanlamlılardan bir araya gelen *ulug kiçig* 'büyük küçük' gibi örnekler çoktur.

Anadoluda gelişen yeni yazı diline, Eski Anadolu Türkçesine gelecek olursak bu dönemin yapıtlarında da ikilemelerin pek çok örneğinin bulunduğunu görürüz. Bu dönemin ilk ürünlerinden Sultan Veled'in Türkçe şiirlerinde *delim delim* 'çok çok', *yemek içmek, göz gönül, yer gök, ulu giçi* 'büyük küçük' gibi ikilemeler geçmekte, Şeyhi'de *bölük bölük, halka halka arpa arpa* gibi, belirteç görevindeki ikilemeler karşımıza çıkmaktadır. Yunus Emre'de ikilemelerin sayısı da yüksektir. Y. Emre'de bir yandan *sağlık safalık, yer gök, dağlar taşlar* gibi, adlardan oluşmuş örnekler bulunurken bir yandan da Belirteç görevi gören *yaşın yaşın, yana yana, deyü deyü* ikilemeleri geçmekte, ayrıca *assı ziyan, hayır şer* gibi tersanlamlılarla karşılaşılmaktadır. Dede Korkut'ta eşanlamlı sıfatlarla kurulmuş *yad kâfir, sağ esen, ayru ayru*, aynı adın yinelenmesiyle oluşmuş *katar katar, tavla tavla*, yansımaların kullanıldığı *çağnam çağnam, çap çap, vaf vaf, siñ siñ* gibi ikilemelere sık sık rastlanmaktadır.

---

36. Bu konuda birçok örnek, Uygur Döneminni Sözvarlığı bölümünde, kaynaklarıyla verilecektir.

Eski Anadolu Türkçesinde ve Divan şiirimizde görülen ilginç bir tutum, *ve* bağlacının Fars gelencğine uygun olarak kullanıldığı *güft ü gû*, *cüst ü cû* gibi bağlaçlı ikilemelerin örneksenmesiyle oluşturulmuş Türkçe ikilemelerin de bol kullanılmasıdır. Örneğin Şeyhî'de *sağ u sol, güz ü kış, yayla vü kışla, dün ü gün* gibi tersanlamlı öğelerle kurulmuş ikilemeler geçerken Yunus Emre'de de *bal u şekker, yaz u kış, il ü şar, dün ü gün, hayal ü düş, şehd ü şekker, can ü gönül* gibi benzerlerine sık rastlanmaktadır.

Bugünkü Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Anadolu dışında ve Asyadaki bütün Türk lehçelerinde de ikilemelere dayanan anlatım biçimi, güçlü bir eğilim olarak kendini göstermektedir. Bu yaygın eğilime, aşağıdaki örnekleri vermekle yetineceğiz:

Türkiye Türkçesindeki *börtü böcek* ikilemesi Türkmencede *mōr mōcek* ve *gürt mōcek* olarak görünmekte, Türkiye Türkçesinde *öte* ve *beri* öğelerinden bir araya gelen *öteberi* ikilemesi Kırgızcada *mayda çüydö*, Türkmencede *ovnuk uşak* biçiminde anlatım bulmaktadır. Aynı sıfatın yinelenmesiyle oluşmuş ikilemeler her lehçede kendini göstermektedir. Örneğin Azeri lehçesindeki *adlı sanlı, serin serin, uca uca* 'yüce yüce'; Özbekçede 'acı acı' anlamındaki *aççik aççik*, 'paramparça' demek olan *ilme teşik*, Türkmencede aynı anlamdaki *bōlek bōlek* Kırım Tatarcasındaki *ince ince* bunlardan birkaçıdır. Eşanlamlı iki adın yan yana gelmesiyle oluşmuş Azeri *ses küy, şen şövket* 'şan, büyüklük, ün', Tatar *mal mölket* 'mal mülk'; 'eğlenti, cümbüş' anlamında Başkurtlarda *uyın kölkö*, Özbeklerde *oyin külgi*, Kazaklarda *toy duman* biçimindeki ikileme türlerinden de söz edilmelidir. Başkurt lehçesinde 'hısım' anlamındaki *tuğan tumasa*, Tatar lehçesindeki *tuğan tumaça*, Uygur lehçesindeki *uruk tukkan* da aynı türdeki örneklerdendir. Türkçe

ve yabancı kökenli, ters anlamlı öğelerden kurulan ikilemeler için de Özbekçedeki *yahşi yaman* 'iyi kötü', Kazan Tatarcasındaki *etke enke* 'baba ana', Türkmencedeki *peyda ziyan* 'fayda ziyan' örneklerini de buraya eklemeliyiz. Eylem kökenli olanlar için ise Azerideki *dura dura, yata yata,* Kırım Tatarcasındaki *bekley bekley* 'bekleye bekleye', Kazan Tatarcasındaki *külc külc* 'güle güle' ikilemelerini gösterebiliriz.

Sonuç olarak, ikilemelerin Türkçenin sözcükbilim ve anlambilim açısından önemli bir anlatım özelliği olduğunu belirtmek istiyoruz.

3.1.5. TÜRKÇEDE ÇOKANLAMLILIK

Bir dilde bir sözcüğün temel (göndergesel) anlamı dışında yeni yeni kavramları anlatır duruma gelmiş olması dilcilikte *çokanlamlılık* (Fr. *polysémie*) terimiyle karşılanmaktadır. Esperanto gibi yapma diller dışında, her dilde bu nitelik görülmekte, bu nedenle kimi bilginler bunu sözcüksel birimlerin ana özelliği olarak görmektedirler (Örneğin Schippan, 1972:86).

Çokanlamlılığın oluşumu insanoğlunun genellikle birbirine benzer niteliği ve işlev açısından yakınlığı olan nesneler arasında ilişki kurmasıyla bir göstergeyi, ilk yansıttığı kavramın yanı sıra başka bir nesneyi de anlatır duruma getirmesi, daha canlı ve kolay bir anlatıma yönelmesi sonucunda gerçekleşir. Başta vücut bölümlerini ve organları gösteren sözcükler olmak üzere-genellikle terimler dışındaki-öğeler böylece, aktarmalarla yeni anlamlar kazanır. Örneğin *dirsek* sözcüğü, dirsekle benzerliği olan, dirsek biçimindeki boruları da (soba borusu gibi) anlatır duruma gelmiş, *masanın ayağı, kapının kolu, şişenin boynu, çarkın dişleri* örneklerinde olduğu gibi insan organlarıyla ilgili sözcükler yeni anlamlar edinmiştir.

Dilbilimciler dildeki bir sözcüğün çokanlamlılığını, yeni yeni anlamlar kazanmasını, onun sağlıklı durumda olduğunun, kolay kolay unutulmayacağının işareti sayarlar[37].

Daha çok, kullanım sıklığı fazla olan öğeler yeni yeni anlamlar edinmekte, her alandaki geniş yayınları, çeşitli ya-

---

37. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Aksan, 1971: 76-79; 1982: 190-192.

pıtlarıyla bugün gelişmiş, "kültür dili" sayılan dillerde büyük bir çokanlamlılık görülmektedir. Ullmann, Fransızcada "almak" anlamındaki *prendre* eyleminin büyük Littré sözcüğünde 80, 'yapmak' eyleminin (*faire*) de 82 anlamının bulunduğuna dikkati çekmiştir (1969: 199 ve ötesi). Eğer Türkçe Sözlük'ün 1988 baskısı gözden geçirilecek olursa Türkiye Türkçesinde geniş bir çokanlamlılık gösteren pek çok örnekle karşılaşılacaktır. Eğer değişik deyimler içindeki kullanılışları bir yana bırakılırsa *çekmek* eyleminin 44 ayrı anlamının saptanmış olduğu, *almak* eyleminin 40, *düşmek*'in 32, *gitmek* ve *görmek*'in 20'şer anlamının belirlendiği göze çarpar. *Baş* maddesinde 15, *göz*'de ise 14 anlam verilmiştir.

Türkçe, elimizdeki en eski örneklerinde olduğu gibi bugün de her lehçesinde çokanlamlı örneklerin bol bol görüldüğü bir dildir. Köktürk yazıtlarında, bugün *oturmak* biçiminde, çokanlamlı olarak kullandığımız eylem *olurmak* biçiminde geçiyor, hem 'oturmak' anlamını, hem 'ikamet etmek' anlamını taşıyor, hem de 'tahta çıkmak' demek oluyordu. Bugünkü *değmek* eylemi ise 'değmek, dokunmak' anlamının yanında 'ulaşmak, erişmek', 'saldırmak, yakalamak' anlamlarına da geliyordu. Ad türündeki örneklerden *baş, kün* (gün), *bagır* (bağır), *ülüg* 'bölüm, hisse, baht, şans' gibi sözcükler hep çokanlamlılık özelliği gösteriyordu[38].

Alman bilgini Brands Türkçedeki çokanlamlılık üzerinde dururken bu anlam olayının özellikle iş ve devinim gösteren eylemlerde saptandığını belirtmekte, *bas-, dik-, sal-, sür-, çal-, kır-, sok-* gibi eylemlerle başka sözcük türlerinden örnekler üzerinde durmaktaydı (1973: 68-74). Bizim çeşitli yayınlarımızda da Köktürkçedeki çok anlamlı öğeler incelenmiştir[39]. Bu yayınlarda, üzerinde önemle durduğumuz

38. Bu örneklerin geçtikleri kaynaklar ve daha başka örnekler için bkz. Aksan (1971: 109-113).

39. Şu yazılarımıza da bakılabilir: 1966: 167-184, 1969: 45-55, 1971: 253-262, 1976: 133-141, 1977: 33-37, 1983: 17-21, 1990: 9-143, 1991: 19-29.

sorun, çokanlamlılığın, bir dilin eskiliğinin saptanmasında, bizce,yararlanılabilecek bir ölçüt oluşturduğudur[40]. Konuyu biraz daha açıklayalım: Herhangi bir sözcük her dilde, başlangıçta tek bir kavramı yansıtmak üzere oluşur; zamanla, çeşitli aktarmalarla ve değişik nedenlerle yeni yeni kavramların yansıtıcısı durumuna gelir. Örneğin *dil* sözcüğümüz (Eski Türkçede *tıl, til*) önceleri yalnızca, ağzımızdaki tat alma organını anlatırken bugün 'konuşma yeteneği', 'bir toplumun anlaşma aracı', 'dil biçimindeki nesneler', 'denize uzanan dar ve alçak kara parçası' gibi çeşitli anlamlar kazanmıştır. *Baş* sözcüğü de göndergesel anlamı olan 'kafa'nın yanı sıra 'bir topluluğu yöneten kimse', 'başlangıç', 'temel', 'arazide en yüksek nokta', 'bir nesnenin toparlakça ucu', 'bir şeyin uçlarından biri', 'tane'... gibi yeni yeni anlamlar edinmiştir. Bütün anlam olaylarında olduğu gibi bu gelişmeler de genellikle çok uzun bir sürede gerçekleşir. Eğer bir dilin en eski metinlerindeki sözcüklerde geniş bir çokanlamlılık görülüyorsa bu özellik o dilin bu metinlerden çok daha öncesine uzandığının tanığı sayılabilir. Bizim başka ölçütlerle birlikte yararlandığımız bu ölçüt, Türkçenin Orhun yazıtlarından daha 1000 yıl, belki daha çok yıldan beri bir yazı dili olarak kullanıldığını ortaya koymaya yöneliyordu.

40. Konuyu çeşitli kaynaklardan alınan veriler ışığında inceleyip savımızı kanıtlamaya çalıştığımız şu yazılarımıza bakılabilir: 1969: 45-55, özellikle: 1976: 133-141, 1977: 33-37, 1991: 19-29.

3.1.6. TÜRKÇEDE EŞANLAMLILIK

Dünyanın her dilinde *eşanlamlı* (Fr. *synonyme*, İng. *synonym*) olarak adlandırılan öğeler bulunmakta, ancak bunlar birbirinin eşi olmayıp yalnızca yakın anlama gelen sözcük niteliği taşımaktadır. Bu bakımdan, böyle sözcüklere verilen ad (Yun. *sün*'ile, birlikte, eş ve *onoma* 'ad' sözcüklerinden oluşmuştur) temelde doğru bir adlandırma sonucunda doğmuş değildir.

Bir dil yazı dili olarak ne ölçüde işlenir, ne kadar ürün verirse, kavramların sayısı artacağı, yeni yeni, aralarında pek az ayrım olan somut ve soyut kavramlar ortaya çıkacağı için o dilde eşanlamlıların sayısı da artar. Bugün kültür dili sayılan dillerde yayımlanmış olan eşanlamlı sözcükleri bu dillerde bu türden örneklerin sayısının ne denli yüksek olduğunu göstermektedir.

Bugünkü Türkiye Türkçesi eşanlamlılar açısından incelenecek olursa dilin zenginliği kendiliğinden ortaya çıkar: Bir yandan, *darılmak - küsmek - gücenmek - kırılmak - incinmek - alınmak; bıkmak - bezmek - usanmak, utanmak - sıkılmak, dilemek - istemek, çevirmek - döndürmek* gibi, aralarında ince ayrımlar olan, her birinin ayrı kullanım alanları, yerleri bulunan Türkçe kökenli eşanlamlılar yaşamaktadır. Bir yandan da yabancı dillerden gelme öğelerle birlikte eşanlamlı sözcükler oluşturan *değer-kıymet, deprem - yer sarsıntısı - zelzele, boyunbağı - kravat, baş - kafa, ak - beyaz, doğru - dürüst* gibi örnekler görülmektedir. Ancak hemen belirtelim ki, bu türden örnekler dilde ne denli yerleşik olurlarsa olsunlar, her zaman birbirlerinin yerini tam tutamazlar. Örneğin *beyaz peynir* yerine

ak peynir, beyaz çimento yerine *ak çimento, kafalı adam* yerine *başlı adam* biçimleri kullanılmamaktadır.

Dilbilimcilere göre hiçbir dilde, başlangıçta, iki ya da daha çok sözcük aynı kavramı yansıtamaz. Bir başka deyişle, aynı dil içinde iki ayrı gösterge, bütünüyle aynı anlama gelemez. Caynoy, Bloomfield, Collinson, Goodman gibi bilginler bu konu üzerinde durmuşlar, bunlardan N. Goodman, tıpatıp aynı anlamına gelen birden çok sözcük bulunamayacağını mantık açısından ispatlamıştır (bkz. Aksan, 1975: 531-542). Doğrudan doğruya eşanlamlılık sorununa eğilen bir çalışmamızda, bugün Türkiye Türkçesinde "tam eşanlamlı" niteliği gösteren *göndermek-yollamak, bezmek-bıkmak-usanmak* eylemlerinin de bu türden başka örneklerde olduğu gibi, başlangıçta birbirlerinden farklı anlamlara geldiği halde zamanla yaklaştıklarını ortaya koymuştuk (bkz. a.y.): Kaynaklara inecek olursak Karahanlı Türkçesinde *göndermek* eyleminin (*köndürmek* biçimiyle), 'doğrultmak, yöneltmek' anlamında kullanıldığını görüyoruz (Kutadgu Bilig'de 474 ve 3994. beyitler). Divan'da *köndgürmek* eylemiyle karşılaşılırken bir yandan da *köndgermek* biçimi görülmekte, buna 'doğrultmak, düzeltmek, yola kılavuzlamak' anlamı verilmektedir (III, 423-10, 12, 14, II, 199-3). Daha önceki Uygur döneminde *köntülmek* 'gerçeğe yöneltilmek, doğrultulmak eylemi ve 'doğru, gerçek' anlamındaki *köni* sözcüğüyle karşılaşıyoruz. Eski Anadolu Türkçesinde geçen

"Haber oldu 'Alemşah bindi ata
Alup *gönüldü* ol yirden Hümâya"

(Işkname, 3795)

beyti aynı sözcüğün ve anlamın bu dönemde de yaşayageldiğini göstermektedir. Görüleceği gibi, *göndermek* eyleminin eski anlamı 'doğrultmak, doğrulmak, yöneltmek, yönelmek' kavramıyla ilgilidir.

Yollamak eylemine gelince, bunun da önceleri başka anlamda olduğu, 'uğurlamak, yola selâmetlemek' kavramını karşılamak üzere kullanıldığı görülüyor (Evliya Çelebi'de [3, 127] 'uğurlamak' anlamında geçer). Zaman içinde beliren bu anlam değişmeleri bugün Türkçede birbirine anlamca çok yakın olan *bezmek-bıkmak-usanmak* eşanlamlarında da kendini göstermektedir. Adı anılan yazımızda da (s. 535-536) belirtildiği gibi, *bezmek* eylemi Uygur döneminde 'titremek, ürpermek' anlamında ve *korkmak*'la birlikte ikileme olarak kullanılmaktaydı. Divan'da 'soğuktan titremek' olarak açıklanıyordu (Örn. II, 8-23). *Usanmak* da Karahanlı döneminde 'kayıtsız olmak, gafil olmak, boş bulunmak' anlamındaydı.

Daha başka örnekleri de gösterilebilecek olan bu sözcükler göz önünde tutulacak olursa bir dilde birden fazla öğenin aynı kavramı yansıtamayacağı yolundaki ilkenin doğru olduğu ortaya çıkar. Burada beliren bir başka gerçek de bu anlam değişmelerinin uzun bir zaman içinde, yüzyıllar süren bir zaman diliminde gerçekleşebildiğidir. İşte bu gerçekten yola çıkarak Türkçenin en eski ürünleri olan Orhun yazıtlarında böyle, birbirine çok yakın anlamdaki sözcüklerin bulunuşu -bu öğeler çok uzun bir süre içinde birbirlerine yaklaşabildikleri için- dilin bilinmeyen, daha önceki dönemlerinde yaşadıklarının tanığı olarak kabul edilebilir; dolayısıyla, dilin eskiliğini gösteren ipuçları sayılabilir, kanısındayız. Birkaç örnek üzerinde duralım: Eski Türkçede, bugünkü *gece (kiçe)* sözcüğünün yanı sıra bugün *tünemek, tünek* sözcüklerinde korunan *tün* 'gece' ile de karşılaşılmaktadır. Köktürk yazıtlarında *tün* sık geçerken Uygur metinlerinde hem *tün*, hem de *kiçe*, tam aynı anlamda görülmekte, bu öğelerin de tam aynı anlama gelmek üzere çok uzun bir dönemi geride bıraktıkları anlaşılmaktadır. Aynı çağda *ögmek* 'övmek' eylemiyle birlikte *alkamak* eylemi de "tam eşanlamlı" niteliği taşımaktadır.

Birbirine anlamca çok yakın, bir bakıma "tam eşanlamlı" sayılabilecek sözcüklerin bir öğesinin dilde zamanla yiterek unutulmaya başladıkları, ancak *ikilemeler* içinde yaşamlarını sürdürdükleri görülmektedir. Bunu da dilde bir kavramın birden fazla göstergeyle dile getirilemeyeceği yolundaki olgunun bir işareti olarak kabul etmek gerekir, sanıyoruz.

İkilemelere bağlı olarak yaşamlarını sürdüren pek çok örnek içinden şunları göstermek istiyoruz: *Ev bark, ufak tefek, evirmek çevirmek, od ocak, yorgun argın.* Şimdi, bunlardan ilki üzerine, biraz derinleşerek duralım:

Bugün kullandığımız *ev*, çok eski bir sözcüktür ve "çadır, karargâh' anlamında Köktürk yazıtlarında geçer (B.K. doğu 32 ve başka yerlerde). Aynı biçimde *ev bark* ikilemesi de VIII. yüzyılda yaşamıştır (bkz. B.K. 32, 34, 37). *Bark* sözcüğü de aynı metinlerde 'ev, barınak, konut, türbe, anıt-kabir') biçiminde açıklanmaktadır (bkz. *Tekin*, 1988: 123). Uygur metinlerinde (Örneğin TT III, 137) geçtiği gibi *ev bark* ikilemesine de rastlanır (TT II A 42, III, 137 vb.). Bu kaynaklarda *äw barq* 'ev ve saray' biçiminde açıklanmaktadır (Haus und Hof, TT II 416). XI. yy.'da **Kâşgari**'de de *bark*'ın her zaman *ev*'le birlikte kullanıldığını görüyoruz (Örn. III, 333-9).

Türkiye Türkçesinde bugün ancak *evirmek-çevirmek* ikilemesinde geçen *evir-* sözcüğü de çok eski bir Türkçe sözcüktür. Köktürkçede *ebir-* biçiminde 'döndürmek' anlamında geçen (Bilge K. doğu 25) sözcüğe Taryat yazıtında da rastlıyoruz (Tekin, 1983: G5, K7). Uygur metinlerinde ise bu eylem hem çokanlamlılık gösterir, hem de birçok türeve sahiptir; eylemlik olan *evirmek*'in yanı sıra *evirmeklig, evirt-, evril-, evrilinçsiz, evrilme-, evrinçkençig, evriş, evrik*, hatta *evir* türevlerine rastlanır. Bunlar içinden 'sarsılmaz, dönmez, çevrilmez' anlamındaki *evrilinçsiz* (TTV, 22, 35; Altun Yaruk 152.21 vb.) ve *evir-*'in 'tercüme et-' anlamında kullanılışı ilgi çekicidir.

Karahanlı dönemine gelindiğinde aynı eylem yine yaygındır: *evür-* (I, 178-25), *evrül-* 'yönelinen yerden çevrilmek' (I, 248-19) biçiminde karşımıza çıkar. Kutadgu Bilig'de (Örn 5089) yine geçmektedir.

Eski Anadolu Türkçesinde *evir-* daha az kullanılır olmuştur (Bkz. Tar. S. III); ancak onun türevi olan ve 'çevre', 'etraf' anlamına gelen *evre* sözcüğüne de rastlarız (a.y.).

İlginç bir durum, sözcüğün bugünkü Anadolu ağızlarındaki görünümünde ortaya çıkıyor. *Evir-* bugün 1. 'hamur aç-' (Kastamonu), 3. 'ekmek pişirmek' (Maraş, Kayseri) anlamlarında kulanılmaktadır[41]. Ancak pek çok değişkesi bulunan *evirgeç* 'sac üstünde yufkayı çevirmeye yarayan tahta araç' (Anadolunun pek çok yerinde, bkz. Derleme Sözlüğü V), *evirgen* 'işini bilen, tedbirli' (Urfa) ve büyük olasılıkla *evirli* (a.y.), aynı sözcüğün türevleri olarak yaşamaktadır. Unutulan, zamanla kullanımdan düşen kimi öğelerin biçim ve anlam yönünden değişerek kendileri ya da türevlerinin yaşamlarını nasıl sürdürdükleri, bu örneklerde açıkça görülüyor.

Bugün Türkiye Türkçesinde ancak *yorgun argın* ikilemesinde geçen *argın* sözcüğü çok eski ve aynı aileden birçok türevi bulunan Türkçe bir sözcüktür. Eski Türkçede *arı-* 'gücünü yitirmek, yorulmak' (bkz. Alt. Gr.) kökünе dayanan eylem Karahanlı Türkçesinde *argur-* ve *argar-* 'yormak' (Div. I 225, 484), *argurt-* 'yordurmak', *argurtur-* gibi değişik çatılarla karşımıza çıkmakta, *argın* sıfatı tek başına Eski Anadolu Türkçesinde görülmekteydi:

"Gün giçe erişti be gāyet argındum" (Olcay, 11a). XV. yz.a ait olan bu örneğin yanında aynı döneminde *arnug(k)* 'yorgun'

41. Söz Derme Dergisi'nde evir- in 2. anlamı olarak 'altını üstüne getirmek' (Gaziantep, Maraş) veriliyordu.

ve *arıuıkluk* 'yorgunluk' sözcükleriyle de karşılaşıyoruz (bkz. Tar. S. I). *argun*'a bugün Başkurt lehçesinde *arığan*, Özbek lehçesinde *hàrğın*, Tatar lehçelerinde *arığan*, Uygur Türkçesinde *harğan* biçiminde rastlıyoruz (T. Lehç. S.)

Bir öğesi unutulan ikilemelere, bugün ancak *ufak tefek* ikilemesinde yaşayan *tefek*'i de ekleyebiliriz. Eski Anadolu Türkçesinde de ikileme olarak kullanılan sözcük bugün Anadolu ağızlarında 'asma', 'asmanın koruk olacak çiçekleri', 'yaprak'... gibi anlamlarda karşımıza çıkıyor (Derl. S. X).

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi öteki Türk lehçelerinde de eşanlamlıların değişik tiplerine rastlanır. Azeri Türkçesinin sözcükbilimi üzerinde duran A. Gurbanov bu tür öğeleri sınıflandırmış ve bizim "tam eşanlamlı" olarak nitelediğimiz sözcükleri "mutlak sinonimler" olarak göstermiştir (1964: 34-41). Örneğin 'rüzgâr' anlamında *yel* ve *külek, doğru-düzgün, goca-yaşlı, küçük-balaca* bunlardandır.

Bu öğeler arasında, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi başka dillerden alınanlarla eşanlamlı niteliği kazanan *seksen-heştad* (Far.), ya da her ikisi yabancı dillerden gelen *abstrakt-mücerred, termin-ıstılah* gibi örnekler vardır.

Öteki Türk lehçelerinde de aynı durumla karşılaşıyoruz. Örneğin Kazakçada 'manzara' anlamında *körinis*'in yanında *panorama* Türkmenlerde *gömüş* ve *panorama* sözcüklerine rastlanmakta, 'güvercin'anlamında (aynı sözcük) *kögerşin*'le birlikte Kazakçaya Farsçadan geçme kepter (<Far. *kebuter*) bu lehçede bir arada kullanılmaktadır. Türkmen lehçesinde de *göğerçinle* birlikte *kepderi* biçimindeki aynı Farsça sözcük yaşamaktadır. Köktürk metinlerinde geçen, Türkçenin en eski sözcüklerinden *kut* 'şans, talih' sözcüğü bugün Kazak, Kırgız, Tatar lehçelerinde yaşarken bununla birlikte Farsça *baht* sözcüğü de (Kaz. *bakıt*, Kırgız *bakıt*, Tatar *bähit*) kullanılmaktadır. Bu örnekleri kolaylıkla artırabiliriz.

3.1.7. LEHÇE VE AĞIZLARDA ESKİ ÖĞELERİN YAŞAMLARINI SÜRDÜRMESİ

Dünyanın bütün dillerinde görülen bir özellik, eski, zamanla unutulan öğelerin bir bölümünün o dillerin lehçe ve ağızlarında yaşamlarını sürdürmesidir. Bir anadilden ayrılan dilde olsun, değişik lehçe ve ağızlarda olsun, bu dilbirlikleri kendi içlerinde yeni gelişmeler gösterebilmekte, yabancı etkilerle farklılaşabilmekte, ancak eski sözvarlıklarını da koruyabilmektedir.

Türkçe, dile dönüşmüş lehçeleri, değişik lehçeleri içindeki çeşitli ağızlarıyla çok geniş bir alana yayılmış eski ve yerleşik bir dildir. Kimi bilginler (örneğin von Gabain, S.G. Clauson, H.W. Brands) genel Türkçenin sözvarlığının büyük bir bölümünün bugüne değin yaşayageldiğini belirtir. Bu arada ünlü İngiliz Türkoloğu Clauson Türkçedeki sözcüklerin "yer altına gizlenmek ve yüzyıllar sonra, konuşulan modern dillerde, yazın metinlerinde kullanılmak gibi bir âdetleri" olduğunu söyler (1962: 52). Brands ise eskimiş ve çok seyrek geçen sözlerden şaşılacak kadar büyükçe bir bölümünün bugünkü bölgesel sözlüklerde (özellikle Anadolu ağızlarının sözvarlığını içeren Derleme Sözlüğü'nde) karşımıza çıktığına dikkati çeker (1973: 13-14).

Kitabımızın Eski Türkçenin sözvarlığını inceleyen bölümünde ele alınacağı gibi, en eski kaynaklarda, Köktürk yazıtlarında geçen pek çok öğe, hemen hiçbir biçim ve anlam değişikliğine uğramaksızın bugün ortak dilde ve Anadolu ağızlarında yaşamaktadır (Burada yalnızca *aç-, aş-, yat-, öl-, kız-, kork-, sözleş-* eylemlerini ve *ak, boz, kızıl, kara* gibi renk gösteren sıfatları anmakla yetiniyoruz).

Anadolu dışındaki lehçelerde ve ana dilden çok ayrılmış bulunan Çuvaşça, Yakutça, Kazakça gibi lehçelerin sözvarlığında da bütün biçim ve anlam değişmelerine karşın Eski Türkçenin öğelerinin yaşamlarını sürdürdükleri görülmektedir. Burada, temel sözvarlığı içindeki *al-, aç-, bil-, bin-, iç-, gör-, kal-, ölç-, sat-, söyle-, tak-, titre-, tut-, ürk-, ver-* gibi yüzlerce eylemin, başta organ adları, kültür sözcükleri olmak üzere binlerce sözcüğün bugün Türkiye dışındaki bütün lehçelerde ufak tefek başkalıklarla yaşadıklarına kısaca değindikten sonra tipik birkaç örneğe yer vermek istiyoruz:

Daha Köktürk metinlerinde *yuyka* 'ince' biçiminde geçen ve bugünkü Türkiye Türkçesinde *yufka*'ya dönüşerek anlamca başkalaşan sözcük değişik lehçelerde *yūka* (Türkmen), *yüpka* (Özbek), *yoka* (Başkurt), *yuka* (Tatar), *juka* (Kazak), *cuka* (Kırgız), *yüpka* (Özbek).. biçiminde ve hep 'incc' anlamında kullanılmaktadır. Yine aynı metinlerde *beñgü* 'ebedi, ebedi olarak' biçiminde gördüğümüz sözcük aynı anlamda bugün *mängü* (Özbek ve Tatar lehçelerinde), *mäñgi* (Kazak, Başkurt Uygur lehçelerinde) biçimleriyle karşımıza çıkmaktadır. Derleme Sözlüğünde Kocaeli'den derlenmiş olan ve 'anıt' demek olan *bengutaş* [*bekgütaş, bengü*] da Köktürk yazıtlarındaki *beñgü taş*'tan başkası değildir. Ancak *bengü* biçimindeki değişkesinin Kırım göçmenlerinden derlendiği göz önüne alınınca öteki iki değişkenin de göçmenlerce kullanıldığı olasılığı yükseliyor.

Bugün Türkiye Türkçesinde *güveyi* biçiminde kullandığımız sözcük Uygur döneminde *küdegü* olarak geçiyordu. Aynı sözcüğün Anadolu dışındaki lehçelerde d>y değişmesi içeren *küyev* (Kazak), *kiyäv* (Tatar), *giyev* (Türkmen), *küyō bala* (Kırgız) biçimleriyle yaşadığı görülmektedir.

Kuyu sözcüğümüzün bilinen en eski biçimi, Uygur döneminde geçen *kudug*'dur. Yine d>y değişimiyle ve uzun zaman

içindeki gelişmesiyle Türkiye Türkçesinde *kuyu*'ya dönüşürken Kazakçada *kudık*, Kırgız, Özbek ve Yeni Uygur lehçelerinde *kuduk*, Türkmen lehçesinde *guyı* ve Azeri'de *guyu* biçimlerini almıştır.

Erik sözcüğünün eskiden kayısı, şeftali, zerdali, hatta armut gibi meyvelerin ortak adı olduğunu görüyoruz. Divan'da *tüḷüg erük* 'şeftali', *sarıg* erük 'kayısı, zerdali' *kara erük* ise 'erik' anlamındaydı (I 69). Uygur ve Kuman Türkçelerinde 'kayısı anlamına kullanılmakta, Kazan Tatarcasında *ørøk* de aynı anlamı taşımaktaydı (Radloff, Wb.). Bugünkü lehçelere baktığımızda 'kayısı' anlamına gelmek üzere Kazak ve Özbek lehçelerinde *örik*, Kırgızcada *örük*, Türkmencede *erik*, Yeni Uygurcada *örük* biçimleriyle karşılaşıyoruz. Azeride ise *ärik*'le birlikte *gaysı* kullanılmaktadır.

Türkçede 'meme' kavramını karşılayan ve *em-* kökünden gelen *emig* sözcüğü Eski Türkçede kullanılıyordu (Örn. Alt. Gr., Uigurica IV, 30, 55). Aynı anlama gelen, aynı kökün türevi *emcek* sözcüğünün ise Türkçenin konuşulduğu değişik alan ve zamanlarda çok daha yaygın olduğu görülmektedir (Örn. Eski Anadolu Türkçesi, bkz. Derleme Sözlüğü III; *emçek, emçik, imçek* biçimleriyle degişik kaynaklarda, Örn. *emçek* biçimiyle İbnü Müh. ve Radloff, Wb. da).

Bugün bütün Türk lehçelerinde sözcük yerleşik ve yaygındır (Türkmen: *emcek*, Kırgız, Özbek, Altay, Teleüt, Lebed, Şor: *emçek*, Kazak: *emşek*, Başkurt: *imsek*... gibi). Anadolu ağızlarına baktığımız zaman *emcek, emcik, emicik* biçimlerinde ve bütün canlılığıyla yaşadığına tanık oluruz (Derleme Sözlüğü V).

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi Türkçenin en eski dönemlerinde yaşayan öğelerin bir bölümünün anlam değiştirerek bugüne kadar geldikleri görülür. Örneğin *tavar*

sözcüğü Uygur döneminde 'mal, mülk, ticaret eşyası' anlamında yaygındı. Karahanlı Türkçesinde ve Çağataycada yine 'mal, mülk' ve 'davar' anlamında geniş bir kullanım alanı bulunduğunu görüyoruz (Örneğin Divan'da I, 264-2 O, 265-14; Kut. Bil. 485, 6108).

Eski Anadolu Türkçesine geldiğimizde *tavar*'ın (davar) 'binek hayvanı', 'dört ayaklı çiftlik hayvanı' ve 'mal' anlamında geniş bir biçimde kullanıldığına tanık oluyoruz (Tar. S.).

Bugünkü Türk lehçelerinde aynı sözcük 'mal, mülk' anlamında yine yaygındır. Örneğin Kazakçada *tovar*, Tatarlar arasında ve Başkurtlarda *tovar* kullanılmaktadır. Kazan Tatarcasında 'bakkal' anlamı da görülmektedir.

Burada, Türkçede pek çok örneği daha bulunan birkaç anlam değişmesine de değinmek istiyoruz:

Bugün bize üzüntü veren, istemediğimiz biçimde gelişen bir olay için söylediğimiz *yazık!* sözcüğü anlamca değişim gösteren çok eski bir öğedir; *yaz-* kökünün tıpkı *dile-*'den *dilek*, *uğra-*'dan *uğrak* sözcüklerinde olduğu gibi [-k] ekiyle türetilmiş bir türevidir. *yaz-* kökü Eski Türkçede 'yanılmak', 'şaşırmak', 'hata yapmak', 'günah işlemek' anlamlarına geliyordu (Uygurcada TT V. 10 ve 109). Bundan türeyen *yazın-* yanılmak, hata etmek, ihanet etmek' demek oluyor (bkz. B.K. Doğu 17), *yazukla-* 'suç işlemek, hata etmek' anlamını taşıyordu (B.K. Doğu 36). Uygur metinlerinde 'suçlu, günahkâr, kusurlu' anlamlarında görülen *yazuklug* (bkz TT IV. 14, 65) 'günahkâr, suçlu' demekti.

Eski Anadolu Türkçesine geldğimizde bu anlamın o dönemde de yaygın olduğu görülür. Örneğin XV. yz. başlarına ait Mevlid'de "Ol yazuklu ümmetüm bağışlagıl'" (66 [s. 133] dizesinde 'günahkâr anlamında *yazuklu* geçer. *Yazmak* ey-

leminin Eski Anadolu Türkçesinde 'şaşıp yanılmak', 'hata etmek' anlamında süregelmiş olması da işin ilginç bir yanıdır).

Türkiye Türkçesinde eski anlamın devamı sayılabilecek ikilemeli kullanıma rastlanması (*"yazık günah değil mi?"*) da anlam değişmelerinin ne ölçüde uzun bir sürede gerçekleştiğini göstermektedir. Öte yandan bugünkü Türk lehçelerinde *günah* sözcüğü birtakım ses değişimleriyle yaşarken bunun yanında *yazık* sözcüğü de (Başkurt lehçesinde *yazık*, Kazakçada *jazık* biçiminde) yaşamını sürdürmektedir (bkz. T. Lehç. S.).

Bugünkü ortak dilimizde yaşayan *alkış* sözcüğünün de bir anlam değişikliğine uğradığı görülmektedir: Daha Uygur döneminde *alka-* 'övmek' eyleminin bir türevi olarak karşımıza çıkan *alkış* o dönemde 'hayır dua, kutlama' gibi anlamlara geliyordu (bkz. Röhrborn, 'Segen, Glückwunsch, Gratulieren anlamlarıyla veriliyor). Sözcüğün bugün Anadolu ağızlarında 'hayır dua, iyi dilek' anlamlarında kullanıldığını (Afyon, İzmir, Tokat, Sivas dolayları, Derl. S.), *alğış ayak*, *alğış hıçın*, *alğış tepsi* gibi tamlamaların da aynı anlamı yansıttığını (a.y.) görüyoruz.

Bugün 'benzerlerine göre daha az parayla alınan şeyler için kullandığımız *ucuz* sıfatı Eski Türkçede 'kolay, değersiz' anlamlarına geliyordu (Örneğin Tonyukuk yazıtında (I, 13) 'kolay', Altun Y. 5,195/17' de 'kolay', 'değersiz'). Aynı anlam daha sonraki dönemlerde de yaşamıştır; Div. (I, 54) 'değersiz', Atebe'de 'değersiz' anlamıyla karşılaşırız: *çuz atlas bolur kız uçuzı böz ök* (480) ('Sırmalı atlas nadir olur, değersiz olanı bezdir'). Ancak sonradan bugünkü anlamda kullanılmış ve kimi lehçelerde de yeni anlamda kullanılır olmuştur (Radloff, Wb.'da Kazan, Kırım lehçelerindeki 'ucuz' anlamını verir).

Bu değişmelerin daha pek çok örneği gösterilebilir. Son olarak bugün 'bıkmak, bezmek'le eşanlamlı olan *usanmak* eyleminin eskiden 'gafil olmak, kayıtsız olmak, savsaklayıcı olmak' anlamlarında kullanıldığını söyleyelim. Clauson'ın *osa-* köküne dayandırdığı sözcük Karahanlı döneminde, Kut. Bil.'de, birçok yerde (1278, 1449, 1274, 1106) 'gafil olmak' anlamındadır. Örneğin "usanma yarınlık işiñi itin" (gafil olma, yarınki işini şimdiden düzene koy, 1278).

□

4. BUGÜNKÜ TÜRKİYE TÜRKÇESİNE GELİNCEYE KADAR TÜRKÇE

4.1.KÖKTÜRKÇENİN SÖZVARLIĞI

Bilindiği gibi, Türkçenin elimizde bulunan en eski metinleri, VIII. yüzyıla ait Köktürk yazıtlarıdır. Bu yazıtlardan bugünkü Türkiye Türkçesine uzanan aşağı yukarı 13 yüzyıllık süreye, birçok göçlere ve değişik uluslarla ilişkiler kurulmasına karşın Türkçenin sözvarlığında değişmeden kalan ya da pek az değişen, aşağıda değineceğimiz pek çok öğe vardır[42]. Burada birçok incelememize dayanarak öncelikle değinmek istediğimiz nokta, Köktürk yazıtlarının dilinin eldeki verilere göre gelişmiş bir yazı dili olduğu ve bir yazı diline dönüşmesinin VIII. yüzyıldan bin-iki bin yıl öncesine götürülebileceğidir[43].

Köktürk yazıtlarının sözvarlığının çalışmalarımızda saptadığımız özelliklerini şu noktalarla kısaca özetleyebiliriz:

1. Türkçenin eldeki bu en eski ürünleri tek tek 900 kadar sözcüğü içeren, konuları sınırlı yazıtlar olduğu halde yalnız somut kavramlar açısından değil, soyut kavramlar açısından da zengin bir dil niteliği göstermektedir.

---

42. Köktürk dönemiyle Türkiye Türkçesi arasında doğrudan bir bağlantı kurulup kurulamayacağı konusunu ilk kez ünlü alman Türkoloğu W. Bang-Kaup "Vom Köktürkischen bis zum Osmanischen" (1919 ve 1921) adlı yapıtında ele almış, sonraları konuya başka araştırıcılar da eğilmişlerdir.

43. Yazıtların sözvarlığı ve dilinin yaşı, yazınsal değeri, semantik özellikleri üzerinde, aşağıdaki çalışmalarımıza başvurulabilir: "Türkçe araştırmalarında yeni yollar" (1974), "Eski Türk yazı dilinin yaşıyla ilgili yeni araştırmalar" (1975-76), "Zur Frage der semantischen Kriterien in der uralaltaischen Sprachwissenschaft" (1976), "Köktürkçenin sözvarlığı üzerine" (1980-81), "Neuere Funde zur Lexikologie des Köktürkischen" (1990).

2. Yazıtlarda görülen ve bizim "ileri öğeler" olarak adlandırdığımız kimi sözcükler, yazıtlarda geçmeyen, ancak o dönemde yaşadığı anlaşılan kimi sözcüklerin varlığını ortaya koymaktadır.

3. Türkçenin ilginç bir özelliği olan ikilemelerin o dönemde de çok yaygın biçimde kullanıldığı görülmektedir; bugünkü gibi, anlatıma güç kazandıran birer öğe olduğu anlaşılmaktadır.

4. Ancak birtakım anlam olayları sonucunda, uzun yıllar içinde meydana gelebilen çokanlamlılık, yazıtların dilinde de yaygın bir biçimde kendini göstermektedir.

5. Bugünkü Türkiye Türkçesinde olduğu gibi birbirine anlamca çok yaklaşmış ve ancak çok uzun bir süre içinde oluşabilen "yakın eşanlamlılar" Köktürk metinlerinde de karşımıza çıkmakta, uzun bir anlam değişmesi sürecinin geride bırakıldığını ortaya koymaktadır.

6. Bu özelliklere ek olarak birtakım karşıt anlamlıların kullanılmasıyla, çeşitli aktarmalarla, söz sanatlarıyla anlatıma güç kazandırıldığı ve bir sanatlı destansı dilin ortaya konduğu görülmektedir.

Şimdi bu konular üzerinde yabancı araştırıcıların görüşlerine de değinerek duralım:

Türkçenin elimizde bulunan en eski belgeleri üzerinde çalışan Avrupalı bilginler, bu dönemin aydınlatılmasında önemli çabalar harcamış, Türk dilinin geçmişinin ortaya konmasında övülecek gelişmeler sağlamışlardır. Ancak vardıkları yargıların özellikle Türkçenin yazı dili oluşunun tarihi ve sözcükbilim açısından her zaman yerinde olmadığını belirtmeliyiz. Örneğin Türkçenin yazıtlardan birkaç yüzyıl önce yalnızca bir konuşulan dil olduğu gibi, kimi araştırıcılarca belirtilen gö-

rüşlerin yanı sıra onun bazı kavramlar açısından yoksul olduğu yolundaki savlar da kabul edilebilecek nitelikte değildir. Örneğin von Gabain yazıtların biçiminin kısa anlatımlı, biçimce fakir olduğuna, sözvarlığının darlığına değinirken (1959: 22) sözvarlığı üzerinde sayısal incelemeler yapan J. Krámsky Köktürk yazıtlarının soyut kavramlar yönünden fakir olduğunu ileri sürmüştü (1956: 225-240)[44]. Bu görüş de yerinde değildir. Birer "ulusa hitabe" sayılabilecek olan bu yazıtlarda, yapılan işlerden, savaşlardan söz edildiği halde birçok soyut kavrama da rastlanmakta, ayrıca - kendi sayımıza göre soyut kavramların sayısı % 33'ü bulmaktadır ki, bunun, aynı türden başka metinlerle ve başka dillerdeki oranlarla karşılaştırıldığında yeterli bir zenginlik oluşturduğu görülür.

Köktürk yazıtları üzerinde önemli yapıtlar yayımlamış olan Fransız Türkoloğu **R. Giraud** da bu dönemin dili üzerindeki yargılarını dile getirirken kimi belirgin örnekleri göz önünde tutmadan şöyle bir yargıya varıyordu:

"Ne olursa olsun, yazıtların Türkçesi soyut sözvarlığından yoksundu. Kavramlarını ve duygularını imgelerle açıklayabiliyordu. Kuşkusuz, bu kavramların ilkel ve duyguların karmaşıklıktan uzak olduğu saklanmamalıdır. İmgeler ya da simgeler büyük bir basitlik gösteriyordu" (Giraud, 1960: 147).

Aşağıda vereceğimiz örnekler, yazılma amacı ve konuları sınırlı olan ve insan yaşamının değişik alanlarıyla ilgili, çeşitli konulara değinmesine olanak bulunmayan yazıtların 900 sözcük dolayındaki sözvarlığı içinde soyut kavramların yerini de belirtecektir, sanıyoruz. Öte yandan, yine aşağıda değineceğimiz,

---

44. Aynı araştırıcı Eski Türkçedeki 2460 sözcükten ancak 697'sinin (% 28,3) bugünkü Türkiye Türkçesinde yaşadığını, bunların büyük bölümünü eylemlerin oluşturduğunu kaydeder (1956: 231).

bizim "ileri öğeler" olarak nitelediğimiz kimi sözcükler, yazıtlarda geçmeyen, ancak o dönemde yaşadıkları kesin olan birtakım öğelerin varlığını da ortaya koymaktadır.

Burada hemen belirtelim ki, **Giraud**'nun sözünü ettiği imgeler, ulusuna ve sonraki kuşaklara seslenen bir hakanın, yazıtların dilini daha güçlü, daha etkili kılmak için kullandığı birtakım söz sanatlarına ve anlam olaylarına başvurmuş olmasından kaynaklanmaktadır ki, yukarıda gösterilen yazılarımızdan birkaçında bu örnekler üzerinde uzun uzadıya durulmuş bulunmaktadır. Öte yandan Giraud'nun bu yargısıyla çelişen bir başka yargısı daha vardır. Araştırıcı yazıtların yazınsal değeri üzerinde dururken bu belgelerde görülen ritmik özelliklere ve önses uyaklarına dayanarak Tonyukuk yazıtını işlenmiş bir sanat yapıtı saymaktadır (1960: 124-136). Bu konuya biz de aşağıda değineceğiz.

"Türk Dillerinin Sözvarlığı Üzerine Çalışmalar" adlı kitabında **H.W. Brands**, Eski Türkçe metinlerde görülen ve bugün bütün Türk dil ve lehçelerinde yaşamayı sürdüren sözcükleri araştırmıştır (1973: 14 ff). Yazarın saptamasına göre *aç, açmak, ay, baş, bilmek, bolmak,* (olmak), *ıgaç* (ağaç), *iş, körmek* (görmek), *küz* (güz), *ok, ot* (ateş), *ölmek, öt* 'safra', *kapmak, kış, kız, su* (b,v), süt, *tag* (dağ), *turmak* (durmak), *yıl, yıldız* gibi öğeler bugün bütün Türk dillerinde görülmekte, bütün sözvarlığının aşağı yukarı % 20'sini oluşturduğunu tahmin ettiği bu türden sözcüklerin ses farklılıklarına karşın anlamca hiç değişmediklerini belirtmektedir. Araştırıcının saptamasına göre evcil hayvan ve yaban hayvanlarını, güneş, ay, yıldız, toprak, ateş, su, kar, kırağı, göl, yıl gibi temel doğa kavramlarını, bitki ve madenlere ilişkin kavramların büyük bir bölümünü karşılayan kavramlar dil ve lehçeler arasında pek az farklılık gösteren sözcüklerle anlatılır. Vücut organları,

baş, ayak, göz, kulak, ağız, dil, diş, yürek kavramları aynı durumdadır (a.y. 17).

Yaptığımız araştırmaya göre, Kültigin, Bilge Kagan ve Tonyukuk yazıtlarının sözvarlığından bugüne, Türkiye Türkçesine kadar hemen hiç değişmeden gelen pek çok öğe vardır. Aşağıda, Köktürk belgelerinde geçen, çeşitli kavram alanlarından verdiğimiz sözcükler, konuları sınırlı olduğu halde yazıtların yine de dönemin sözvarlığına güçlü bir ışık tuttuğunu göstermekte, somut ve soyut kavramlar açısından yazıtların zenginliğini ortaya koymaktadır. Önce, somut kavramlara ilişkin örnekleri gösterirken bunların bugüne kadar hemen hemen hiç değişmeden gelen sözcükler olduğu görülecektir.

Vücutla, Organlarla İlgili Sözcükler	**Doğayla İlgili Kavramlar**
adak 'ayak'	bor 'bora, kar fırtınası'
baş 'baş'	bulıt 'bulut'
boguz 'boğaz'	çorak 'çorak'
elig 'el'	çöl 'çöl'
kan 'kan'	ıgaç 'ağaç'
kaş 'kaş'	kar 'kar'
köz 'göz'	kış 'kış'
kulkak 'kulak'	kum 'kum'
saç 'saç'	köl 'göl'
yüz 'yüz, surat'	ot 'ateş'
udlık 'uyluk, kalça'	tag 'dağ'
öd 'öd, safrakesesi'	tañ 'tan, şafak'
tıl (til) 'dil'	taş 'taş'
tiz 'diz'	yay 'yaz'
ter 'ter'	yaz 'ilkbahar'
	yıl 'yıl'
	yış 'dağ', 'orman'

Renklerle ilgili Sözcükler	Hayvan Adları
ak 'ak'	adgır 'aygır'
boz 'boz'	at 'at'
kara 'kara'	bars 'pars'
kızıl 'kızıl'	buka 'boğa'
kök 'mavi, gökrengi'	ıt 'it, köpek'
torug 'doru' (atrengi)	kiyik 'geyik'
yagız 'yağız'	koñ, koyn 'koyun'
yaşıl 'yeşil'	tabışgan 'tavşan'
	tay, 'tay'
	yılkı 'yılkı'

Sayılar	
bir	on, onunç 'onuncu'
iki, ikinti 'ikinci'	yigirmi
üç, üçünç 'üçüncü'	otuz
tört	kırk
biş, bişinç 'beşinci'	elig 'elli'
altı	yüz
yiti	bin
sekiz	tümen 'on bin'
tokuz, tokuzunç 'dokuzuncu'	

Burada hemen belirtelim ki, yukarıda ancak yazıtlarda geçen sayılara yer verilmiştir; öteki sayıların o dönemde yaşadığı da kesindir. Öte yandan 10'dan sonraki sayılarda 10'lar evinden sonraki evin kullanılmasıyla oluşturulan bir dizgeye de rastlanmakta (Örn. *altı yigirmi* 'onaltı' KT doğu 31), bunun yanı sıra *otuz artukı üç* 'otuzüç' (BK doğu 34) ve *kırk* artukı yiti 'kırk yedi' (KD doğu 15) biçiminde bir anlatıma da başvurulmaktadır.

Sık Kullandığımız Eylemler

aç- 'açmak'
agrı- 'ağrımak, hasta olmak'
adrıl- 'ayrılmak'
al- 'almak, zaptetmek'
aş- 'aşmak'
bas- 'basmak, baskın yapmak'
başla- 'başlamak, başta olmak'
bat- 'batmak'
bir- 'vermek'
bil- 'bilmek'
bıç- 'biçmek, kesmek'
boz- 'bozmak'
eşid- 'işitmek'
ilt- 'iletmek, alıp götürmek'
ir- 'ermek, erişmek'
kabış- 'birleşmek, kavuşmak, ittifak etmek'
keç- 'geçmek'
kel- 'gelmek'
kıl- 'kılmak, yapmak, etmek'
kız- 'kızmak, hiddetlenmek'
kir- 'girmek'
kon- 'konmak, yerleşmek'
kork- 'korkmak'
kör- 'görmek, bakmak, itaat etmek, tabi olmak'
okı- 'çağırmak, davet etmek'
olur- 'oturmak, tahta çıkmak'
öl- 'ölmek'
sebin- 'sevinmek'
sözleş- 'sözleşmek, konuşmak'
sür- 'sürmek, uzaklaştırmak'
teg- 'değmek, ulaşmak, hucum etmek
tiñla- 'dinlemek'
ti- 'demek, söylemek'
tik- 'dikmek'
tile- 'dilemek'
tir- 'dermek, toplamak'
tod- 'doymak'
tut- 'tutmak, yakalamak, korumak'
tuy- 'duymak'
tüş- 'düşmek, inmek'
udı- 'uyumak'
yañıl- 'yanılmak'
yaşa- 'yaşamak'
yarat- 'yaratmak, yapmak, düzenlemek'
yitür- 'yitirmek, kaybetmek'
yorı- 'yürümek'
yi- 'yemek'
yat- 'yatmak'

Yukarıdaki örneklere, değişik kavram alanlarından *ay, kün* 'gün', *küntüz* 'gündüz', *tün* ve *kiçe* 'gece', *aç, azuk* 'azık, yiyecek', *temir* 'demir', tam 'dam, duvar' *il* 'ülke' gibilerini de ekleyebiliriz.

Aşağıda, Köktürk yazıtlarındaki soyut kavramları gösteriyoruz. Burada hemen belirtelim ki, kimi felsefe ve mantık bilginlerinin dildeki bütün eylemleri somut saydıklarını göz önünde tutarak *yañılmak, sebinmek* 'sevinmek' gibi, aslında soyut kavram sayılabilecek eylemleri de bu tablo dışında bıraktık.

añıg 'fena, kötü'
armakçı 'hilekâr, aldatıcı'
başlıg 'baş kaldıran, gururlu'
bay 'zengin'
beñgü 'ebedi, sonsuz'
bilge 'bilge'
bulgak 'karışıklık'
buñ 'dert, sıkıntı'
emgek 'eziyet, ıstırap'
kergek 'gerek, gereksinme'
kıyın 'ceza'
könül 'gönül, kalp, düşünce, iç'
kut, 'kut, talih, baht'
kü 'ün, şöhret, haber'
küç 'güç'
külüg 'ünlü, şöhretli'
küni 'haset, kıskançlık'
küregü 'itaatsizlik'
kür 'hile, fesat'
kürlüg 'hileli, sahtekâr'
öd 'zaman'
ötüg 'rica'
ötünç 'rica, arz'
sayu 'her'
tarkınç (tarkanç) 'huzursuzluk'
teblig 'hilekâr, aldatıcı'
törü 'töre, yasa, gelenek'
tüz 'doğru, uyumlu'
tüzsüz 'uyumsuz'
umug 'umut, dayanak'
ülüg 'talih, pay, hisse'
yabız 'fena, kötü'
yablak 'fena, kötü'
yañılık 'yanılmış, hata etmiş'
yazuk 'hata'
yılsıg 'zengin, refah içinde'
yolı 'kez, sefer'

2. Yazıtların, dönemindeki sözvarlığının göründüğünden daha geniş olduğunu belli eden ve bizim yukarıda değindiğimiz çalışmalarda bu dilin çok daha eskilere, belki 1000-2000 yıl kadar geriye giden bir yazı dili olduğunu gösteren ölçütlerden biri olarak ortaya koyduğumuz "İleri öğeler" konusuna burada kısaca yer vermek istiyoruz.

Bilindiği gibi, türemiş bir sözcüğün, örneğin *tutumluluk, soysuzlaşma, karşılaştırma* gibi sözcüklerin dilde varolabilmesi için bunların kökü olan *tut-, soy, karşı* gibi öğelerin de bulunması gerekir. Eğer kök olan bu öğeler geçmezken türevleri dilde kullanılıyorsa bu, köklerin de o dönemde bulunduğu, ancak konuların sınırlılığı nedeniyle metinlerde yer almadığı anlamına gelir. İşte, Köktürk metinlerinde bu türden türevlerle (ileri öğelerle) karşılaşmaktayız ki, bunlar hem dönemin sözvarlığının bilinenden daha geniş olduğunu, hem de bu türetmelerin dildeki gelişmeyle zaman içinde gerçekleştiğini göstermektedir.

Yukarıda adlarını gösterdiğimiz çalışmalarımızda, Köktürk metinlerinde böyle, ileri öğeler saydığımız sözcüklerden birçok örnek vermiştik. Burada bunların birkaçına değineceğiz:

Yazıtlarda, ülkede karışıklık ve huzursuzluğu dile getirmek üzere kullanılan iki sözcük görülmektedir: *tarkanç* (ya da *tarkınç*) 'huzursuz' (Tonyukuk 22) ve *bulganç* 'karışık' (Tonyukuk, 22) biçimindeki bu sözcükler birer ileri öğedir; *tarkanç* geçtiği halde bunun kökü olan *tar* 'dar' bu yazıtlarda görülmemekte, buna karşılık Uygur metinlerinde hem *tar*, hem *tarkanmak* 'sıkılmak, sıkışmak' hem de *tarıkmak* 'sıkılmak, kaygılanmak, kederlenmek' eylemleriyle karşılaşılmaktadır. Aynı biçimde, *bulganç* geçtiği halde bunun kötü olan *bulga-* görülmemekte, daha sonraki Uygur metinlerinde bu eylem karşımıza çıkmaktadır.

'Pişman olmak' anlamındaki *ökün-* eylemi yazıtlarda görülmekte iken (Kültigin doğu 23, Bilge K. doğu 19), Uygur metinlerinde de bunun ad biçimi olan *öküng* geçerken kök olması gereken *ök-* eylemine rastlanmıyor.

Aynı dönemde *sözleş-* eylemi 'söyleşmek, konuşmak' (Bilge K. doğu 21) kullanılmakta, buna karşılık 'buyruk, emir' anlamında Uygur metinlerinde karşımıza çıkan *söz* geçmemektedir. Aynı biçimde, *tük-* kökünden yalnızca *tüketi* 'sonuna kadar, tamamıyla' (Kültigin güney 1) sözcüğü görülmekteyken *tüket-* eylemine rastlanmamakta, *yañıl-* (Kültigin doğu 16, 20) geçerken bunun kökü olan *yañ-* eylemine rastlanmamaktadır. 'Kabul etmek, uygun görmek' demek olan *tapla-* eylemi (Bilge K. doğu 35) yazıtlarda yer almakta, Uygur metinlerinde geçen *tap* 'arzu, istek' kökü geçmemektedir.

Köktürk yazıtlarında, 'toplanmak' anlamına gelen *kubran-* eylemi (Tonyukuk, batı 4) ve *kubrat-* 'derleyip toparlamak' (Kültigin, güney 10) biçimi görülürken *kubra-* nın bulunmayışı, 'adamakıllı, iyice' demek olan *katıgdı* (Kültigin, güney 2) sözcüğü kullanılırken Uygur metinlerinde 'sertleşmek, katılaşmak' anlamında rastladığımız *kat-* eyleminin görülmeyişi de aynı türden örneklerdendir.

Burada tümünü vermediğimiz bu öğeler, somut ve soyut kavramlarda belli köklerden gelerek gerek anlam, gerekse biçim açısından oluşan gelişmeleri yansıtan çeşitli türevlerin kullanıldığı bu yazı dilinin sözvarlığının genişliğine ve gelişmişliğine tanık olacak niteliktedir, kanısındayız.

3. Türkçenin önemli bir özelliği olan "ikilemeler" konusu, daha önce değindiğimiz gibi, Köktürk yazıtlarında da sık başvurulan güçlü bir anlatım biçimidir. "Türkçede İkilemeler" bölümünde yer verdiğimiz *iş küç, oguş bodun, eçü apa, ad kü, yok çıgañ, kürlüg teblig* ve eylem türündeki *yañılmak yazınmak,*

arılmak alkınmak, ögirmek sebinmek gibi örneklerin yanında, gerek eşanlamlılardan, gerekse karşıt anlamlılardan kurulmuş daha pek çok ikileme aynı metinlerde karşımıza çıkar: Ad niteliğindeki örneklerden *arkış tirkiş* 'kervan' (Kültigin güney 8), *oglan taygun* 'Oğullar, çocuklar' (Kültigin güney doğu), *yabız yablak* 'fena kötü' (Kültigin doğu 20), *il törü* 'ülke ve töre, gelenek' (Kültigin doğu 1, 8, 31), *kut ülüg* 'talih, baht' (Kültigin doğu 23), *agış barım* 'servet, mal mülk' (Kültigin güney batı), *eb bark* 'ev, çadır, ordugâh' (Bilge K. 32, 34, 37), *işigti kutay* 'ipekli kumaş' (Kültigin güney 5), *köz kaş* 'göz, kaş' (Kültigin kuzey 11), *küñ kul* 'cariye, kul, köle' (Kültigin doğu 7), eş ve yakın anlamlı ikilemelerdendir. Karşıt anlamlı öğeler olarak da *iç taş* 'iç dış' (Kültigin güney 12), *inili eçili* 'küçüklü büyüklü" (Kültigin doğu 6) örnekleri geçmektedir. *itmek yaratmak* 'düzenlemek, yapmak' (Kültigin doğu 19) da ikilemeli olarak kullanılmış eylemlerdendir.

4. Bir sözcüğün çokanlamlı duruma gelebilmesi için uzun bir süre, değişik bağlamlarda ve çeşitli konularda kullanılması, birtakım dil içi ve dil dışı etkenlerle yeni yeni anlamlar kazanmasıyla gerçekleşir. Bu yolda en önemli etken, dilde canlı ve kolay anlatımı sağlayan aktarmalara başvurulmasıdır. Örneğin *kızmak* eylemi başlangıçta 'ısısı yükselmek' anlamında kullanılırken hiddetlenen bir kimsenin dış görünümü ve tutumu bu olayla ilişkiye sokulmuş ve somutlaştırma türünden bir deyim aktarmasıyla 'hiddetlenmek', *kızmak* eyleminin yeni bir anlamı olmuştur. *Bakmak* aynı türden bir aktarmayla bir hastanın gereksinmelerini karşılamayı, *kırılmak* aynı biçimde, bir kimseye hafif bir dargınlık duymayı anlatır duruma gelmiş, teknik bir terim olan *torpil* de 'iltimas' anlamını kazanmıştır.

"Türkçede Çokanlamlılık" bölümünde değindiğimiz gibi,

bir öğenin çokanlamlı niteliği taşır hale gelmesi, kimi zaman 20-30 değişik kullanımının olması, kültür dillerinde olduğu gibi, genellikle uzun yüzyıllar sürer.

Köktürk yazıtlarına bakacak olursak bu dönemin dilinde çokanlamlı öğelerin sayısının -sınırlı olan sözvarlığına karşın- az olmadığını görürüz. Bu durum da önceden yayın yerlerini gösterdiğimiz yazılarımızda belirtilen ve bu dilin yazı dili olarak çok daha gerilere götürülebileceği konusundaki görüşümüzü güçlendiren bir ölçüt sayılabilir, kanısındayız.

Köktürk yazıtlarında *olur-, teg-, baş, kün, ülüg, tıl* gibi öğelerdeki çokanlamlılığa daha önce değinmiştik. Burada da birkaç örnek daha vermek istiyoruz:

Çokanlamlılığı belirgin olan eylemlerden *al-*, temel anlamı dışında bugün olduğu gibi 'oğluna, kızına bir kimseyi gelin ya da damat olarak almak' anlamında da geçmekte (Bilge K. kuzey 9-10), ayrıca 'zaptetmek' (Kültigin doğu 2) ve 'dikkate almak, dinlemek' (a.y. güney 9) anlamlarında görülmektedir. Bugünkü *kazan-* eylemimiz de o dönemde 'kazanmak' (Kültigin doğu 26 ve 27) dışında 'fethetmek' (a.y. doğu 9), 'töre, yasa koymak' (a.y. 16), 'zenginleşmek' (a.y. 22), 'çalışmak' (a.y. 22) anlamlarında kullanılıyordu. Bugün unutulmuş olan *ö-* eylemi 'planlamak' (Kültigin güney 5), 'düşünmek' (a.y. 8), 'idrak etmek' (Bilge K. kuzey 6) anlamlarına sahipti. Ayrıca, *ötün-, tapla-, tutuz-, tüzül-, it-, kız-, kötür-, yorıt-, yügürt-* ... gibi eylemlerde aynı niteliğe rastlıyoruz. Eylemler dışındaki öğelere bakacak olursak onlarda da çokanlamlılıkla karşılaşırız. *Bişük* (bugünkü *beşik*) sözcüğü aynı zamanda 'hısım akraba' anlamını taşıyordu (Kültigin güney 6), *ötüg*'ün 'rica, dilek, sunuş' demek olduğu, temel anlamı 'bölük, hisse' olması gereken *ülüg*'ün 'baht, talih' anlamını da kazandığı (Kültigin doğu 29) tıpkı Farsçadaki *enderu:n* sözcüğündeki gelişmeye

benzer biçimde 'hükümdar sarayı, saraya ait olanlar' anlamını kazandığına tanık olunmaktadır.

5. Türkçedeki eşanlamlılık konusunu işlerken (3.1.6. bölüm) Eski Türkçe dönemindeki birkaç örnek üzerinde durmuştuk. Burada, Köktürk yazıtlarındaki eşanlamlılara değinirken Uluslararası Sürekli Altayistik Konferansına sunulan ve yayımlanan bir bildirimizde (1990: 9-14) geçen kimi örneklerden söz etmek istiyoruz.

Bugün Türkiye Türkçesinde "tam eşanlamlı" niteliği taşıyan ve bu duruma gelmeden önceleri ayrı anlamları olduğu ortaya koyduğumuz (Aksan, 1975: 531-542) *yollamak* ve *göndermek* eylemleri gibi Köktürk yazıtlarında *eşid-* 'işitmek' ve *tiñla-* 'dinlemek' tam eşanlamlı niteliği göstermektedir. "Sabımın edgüti eşid katıgdı tiñla" (Kültigin güney 2) ('sözümü iyice işit, sıkıca dinle!) tümcesinde geçen bu iki eylemin yanında *tuy-* 'duymak' eylemi de[45] kullanılmaktadır. (Tonyukuk II, batı 3). İkilemeli olarak geçen ve her ikisi de 'sevinmek' kavramını yansıtan *ögir-* ve *sebin-* eylemlerini de burada belirtmeliyiz.

Ad soylu öğelerden *yabız* (Kültigin doğu 32), aynı kökten *yablak* (a.y. güney 7) ve *aŋıg* (Bilge K. kuzey 5) sözcükleri 'kötü' anlamına gelen ve bu dönemin zengin sözvarlığının tanığı olan örneklerdendir. Aynı biçimde, 'hilekâr, sahtekâr, aldatıcı' anlamına gelen üç ayrı sözcükle karşılaşıyoruz: *teblig* (Kültigin doğu 6) *kürlüg* (Bilge K. doğu 6) ve *armakçı* (Bilge K. doğu 6). *yinçge* 'ince' (Tonyukuk güney 6) ve *yuyka* 'dayanıksız, ince' (a.y.) yine adsoylu eşanlamlılardandır.

Yazıtlarında *yol* sözcüğünün (Kültigin kuzey 9) yanı sıra, yine aynı anlamda *oruk* (Tonyukuk 24) görülmekte, bunun

45. T. Tekin (1994: 16) bu eylemi 'hissetmek, duymak' biçiminde açıklamaktadır.

dışında başka eşanlamlılarla da karşılaşılmaktadır ki, bunlar için şu çalışmalarımıza bakılabilir: Aksan, 1975: 531-542; 1990: 9-14.

6. Bir ulusa seslenen, ona kısa, etkileyici hitabeler sunmayı amaçlayan Köktürk yazıtları, taşa yazılma nedeniyle de sınırlı uzunlukta olması gereken metinlerdir. Bu nitelikteki yazıtlar üzerinde anlambilim ve çeşitli söz sanatları açısından yapılacak bir inceleme, bu belgelerdeki dilin, dar çerçevesine karşın sanatlı ve etkileyici anlatımın en belirli örneklerini yansıttığını, kimi zaman birden fazla söz sanatını birlikte içerdiğini gösterecektir. Fransız araştırıcısı Giraud (1961: 123-37) aynı nedenle "Ya ben çok yanılıyorum, ya da (Tonyukuk yazıtı için) düşünülerek tasarlanmış, özenle düzenlenmiş bir sanat yapıtı karşısındayım" biçimindeki yargısını belirtmektedir. Bu konudaki çalışmalarımızda (özellikle bkz. Aksan, 1991: 19-29) belirttiğimiz gibi, yazıtlarda aktarmalar, yinelemeli anlatımlar "allitération" adı verilen ses ve "anaphore" denen hece ve sözcük yinelemeleriyle şiir dilinin birçok özelliklerinin ortaya çıktığı görülmektedir.

Yazıtlarda, Divan Şiirimizde *tezat* adı verilen söz sanatını anımsatan bir anlatım biçimiyle karşılaşılmakta, anlatımı güçlendirmek üzere karşıt anlamlı öğeler bir arada kullanılmaktadır. Birkaç örnek verelim:

"Üze kök teñri asra yagız yir kılındukta..." tümcesinde (Kültigin doğu 1) *üze* 'yukarıda, üstte' ve *asra* 'aşağıda, altta' ile *kök teñri* 'mavi gök' ve *yagız yir* 'kara yer' gibi karşıt kavramlar birlikte geçmektedir.

"Çıgańıg bay kıldı azıg öküş kıldı" (Bilge K. doğu 14) tümcesinde *çıgań* 'yoksul' ve *bay* 'zengin, müreffeh', ayrıca *az* 'az' ve *öküş* 'çok' aynı biçimde, bir arada geçmektedir.

"Irak erser yablak agı birür yaguk erser edgü agı birür" (Bilge K. kuzey 5) tümcesinde de *ırak* 'uzak' ve *yaguk* 'yakın' sözcükleriyle *yablak* 'kötü' ve *edgü* 'iyi' sözcükleri birbirine karşıt kavramları yansıtmaktadır.

Bu örneklere daha birçoklarını ekleyebiliriz.

Yazıtlarda anlatımı güçlü kılan benzetmeler de ilgi çekicidir. Örneğin hakanın ordusunun kurt, düşmanın da koyun gibi olduğunu anlatan "..kañım kagan süsi böri teg ermiş, yagısı koýn teg ermiş" (*Kültigin doğu 12*) satırında kurt / koyun benzetmesi aynı zamanda bir karşıtlığı yansıtmakta, ayrıca yinelemeli bir anlatım sergilemektedir. Aynı biçimde

"Türgiş kagan süsi otça borça kelti" (Bilge K. doğu 27) tümcesinde ordunun ateş gibi, bora gibi gelişinden söz edilmekte, bugünkü *yel gibi gelmek* deyimini anımsatan bir benzetmeyle karşılaşılmaktadır. Aynı türden daha birçok benzetmeler gösterilebilir.

Aşağıya aktardığımız, birbirini izleyen tümcelerde ise hem yapı açısından birbirine eş öğelerin kullanıldığı, hem uyaklara ve ses yinelemelerine başvurulduğu, hem de çeşitli öğelerde yinelemelere gidildiği görülmektedir:

"altun yışıg aşa keltimiz
İrtiş ügüzüg keçe keltimiz" (Tonyukuk II, batı 2-3)

"altun yışıg yolsızın aşdımız
İrtiş ügüzüg keçigsizin keçtimiz"
(Tonyukuk I, kuzey 11).

Aynı biçimde

"illig bodun ertim, ilim amtı kanı

kaganlıg bodun ertim, kaganım kanı"

(Bilge K. doğu 9)

tümcelerinde yapıca eş *illig / kaganlıg, ilim/kaganım* öğelerinin yanında *bodun, ertim* ve *kanı* öğelerinin de yinelendiği (anaphore) dikkati çekiyor.

Bütün bunlara ek olarak sayıca eş heceli sözcüklerin art arda gelmesi, birtakım anlatım kalıplarının yinelenmesi, düzyazı içinde uyaklara başvurma gibi özellikler de vardır ki, bunlara ayrıca değinmiyoruz.

Köktürk yazıtlarının sözvarlığında deyim, atasözü gibi öğelerin de bulunduğunu belirtmeliyiz. Talât Tekin'in bir çalışmasında (1957: 372 ve 422-426) üzerinde durduğu *adak kamşatmak* 'ayağı sendelemek,, kötü duruma gelmek', *adı küsi yok bolmak* 'adı sanı yok olmak' (çok ağlayıp üzüntü çekmek), *ot sub kılmak* 'ateşle su gibi birbirine düşman etmek', *ödiñe küni tegmek* 'ödüne haset girmek' gibi deyimlere daha başkaları da eklenebilir. Bizce "*..teñri yir bulgakın üçün*" (Bilge 12. doğu 29) tümcesinde "gökle yerin karışıklığı" ile başka yerde geçmeyen bir deyimsel anlatım söz konusudur. Tonyukuk yazıtında görülen *tün katmak* (I, kuzey 11) da bir deyim olup bugünkü *gecesini gündüzüne katmak* deyiminin aynıdır. Yukarıda değindiğimiz *otça borça gelmek* deyimi de (Kültigin doğu 37) benzetmeye dayanan bir anlatım biçimidir; *tünli künli* (Bilge K. güney doğu) bugünkü *geceli gündüzlü* deyiminden başkası değildir. Ayrıca *ölü yitü* 'ölesiye, ölürcesine' (Bilge

---

46. Daha başka örnekler için bkz. Aksan, 1991: 19-29.

K. doğu 22) ikilemesi de kanımızca bir deyim olmalıdır. Daha önce değindiğimiz, O.N. Tuna'nın açıkladığı (1960: 131-148) ve 'ölmek' anlamındaki *kergerk bolmak* deyimini de buraya ekleyebiliriz.

Köktürk yazıtlarının sınırlı sözvarlığı içinde atasözleri olduğu anlaşılan sözler de geçmektedir. Bunlardan biri, Tonyukuk'ta geçen "yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş yinçge erklig üzgeli uçuz. Yuyka kalın bolsar topulguluk alp ermiş yinçge yogun bolsar üzgülük alp ermiş" (I, güney 6) tümcelerindedir. Bir şey yufka iken onu delmenin ve ince olanı kırmanın kolay olduğunu, yufka kalın olursa da delmenin zor olacağını, yoğun olursa kırmanın zor olacağını anlatan bu sözleri Giraud "birlikten güç doğar" biçiminde açıklanmaktaydı (1961: 129). Daha önceki yazılarımızda (bkz. Aksan, 1976: 139) değindiğimiz "Toruk bukalı semiz bukalı arkada (ırakd) bilser (büñser) semiz buka toruk buka teyin bilmez" (Tonyukuk I batı 6) sözü ise yorumu tartışmalı olmakla birlikte tam bir atasözü niteliği göstermektedir. "İnsanın bir şeyi yakından görüp incelemedikçe onun ne olduğunu anlayamayacağını belirttiği görülen bu söz "insan zayıf boğa ile semiz boğayı uzaktan bilmeye kalksa hangisinin semiz, hangisinin zayıf olduğunu bilemez" biçiminde bugünkü dile aktarılabilir.

Bu bölümde ortaya koymaya çalıştığımız anlatım özellikleri ve çeşitli sözler bir bütün olarak göz önünde tutulunca bu dönem dilinin - kimi yabancı araştırıcıların görüşlerinin tersine - işlenmiş, çok daha gerilere uzanması gereken bir dil olduğu, yazıtların, sanatlı ve güçlü bir anlatımı yansıtan birer ürün sayılabileceği kabul edilebilir, sanıyoruz.

"En eski Türkçenin İzlerinde" adlı yeni kitabımızda (2000, 2004). Orhun yazıtlarıyla birlikte Yenisey yazıtlarının sözvarlığı da çeşitli açılardan incelenmiş, bunlardan yola çıkılarak en eski Türkçenin izlerine ulaşılmaya çalışılmıştır..

4.2. UYGUR DÖNEMİNİN SÖZVARLIĞI

Türklerin kent yaşamına, yerleşik yaşama geçtikleri Uygur dönemi, yeni bir uygarlığın ve değişik kültürlerle sıkı ilişkilerin kurulduğu bir dönemdir. VIII. yüzyılın ortasında yeni bir devlet kuran Uygurlar arasında Şamanizmin yanı sıra Budizm, Maniheizm, Hıristiyanlık da yayılmış, bu dinlerle ve ilgili oldukları kültürlerle çok yönlü ilişkiler meydana gelmiştir. Uygur döneminden günümüze, çok değişik konuları içeren zengin bir yazı dilinin ve değişik dinsel kültürlerin metinleri kalmıştır.

Uygur yazı dilinin belirgin niteliklerinden biri, gerek Türkçe yazarken, gerekse yabancı yapıtları aktarırken dilin türetme olanaklarından olabildiğince yararlanılmış, yabancı kavramların Türkçeden türetmelerle karşılanmış olmasıdır. Böylelikle somut ve soyut kavramlarla dolu, çok zengin bir sözvarlığı bize kadar gelmiştir. Burada bu zengin sözvarlığını tanıtmak için, önce birkaç örnek üzerinde duralım:

Bugün ortak dilimizde *aş* 'yemek' kökünün türevi olarak ancak *aşçı, aşçılık, aşçıbaşı* sözcükleri kullanılmaktadır. Uygur döneminde *aş*'ın yanı sıra, bunun türevleri *aşlık* 'mutfak', *aşçı* 'aşçı', *aşlıg* 'yemekli, yemekle donatılmış' gibi adsoylu öğeler, ayrıca *aşamak* 'yemek", *aşanmak* 'yemek, yiyip bitirmek' *aşanturmak* 'yedirmek' *aşatmak* 'yedirmek' gibi eylemler kullanılıyordu (hepsi için bkz. Röhrborn, IV). 'Zarar, tehlike, sıkıntı' anlamlarına gelen *ada* sözcüğünün yanında *adakmak* 'tehlikeye düşmek, tehlikede olmak', *adalamak* 'tehlikeye girmek' *adalanmak* (a.a), *adalıg* 'tehlikeli, sallantıda' *adartmak* 'zarar getirmek, zararlı olmak', *adasız* 'tehlikesiz, bedensel ve maddesel bütünlük taşıyan 'türevleri yaşıyordu (bkz. a.y. I).

Burada, bugün *gör-* biçimine girmiş olan *kör-* kökünden türemiş ve Uygur metinlerinde kullanılmış olan çeşitli sözcüklere örnekler vermek istiyoruz[47].

körmek 'görmek' (Alt. Gr., Uyg. S., HS. Tsang X, 288)

körüm ('bakış, görüş, görünüş, manzara, kanı kısmet, rüya'... gibi çeşitli anlamları vardır; Gabain, Hüen Tsang 7, TT. VII, 391, Alt. Gr. vb.)

körüm körmek (TT VII, 391'de yazgısını sormak' (Los befragen) anlamı verilmiştir.

körümçi 'falcı' (v. Gabain, Hüen Tsang 19)

körünç 'görünüş' (v. Gabain, Briefe. uig. Hüen Tsang 1831)

körünçlüg (TT I, 124'te 'Schaugerüst' anlamı verilmiştir.)

körünçlemek 'sergilemek' (Alt. Gr.)

körünmek 'görünmek, gözükmek' (Uyg. S.)

körülmek 'görülmek' (Hüen Tsang X, 535)

körügsemek 'görmek istemek' (Alt. Gr., Altun Y. 625. 4).

körmez 'kör' (Uyg. S)

körgülük 'görülecek, görülesi' (Altun Y. 169.2)

körkitmek 'göstermek' (Uyg. S., Alt. Gr.)

körk 'görünüş, güzellik, güzel, resim' (TT III, 12, Alt. Gr., Uyg. S.)

körkle 'güzel' (USp 284, Alt. Gr., Uyg. S.)

körklüg 'güzel, görünüşlü' (Altun Y. 608, Alt. Gr., Uyg. S.)

47. Bu sözcük ailesine ve daha sonraki sözcük ailesine ait açıklamalarda, değişik kaynaklarda gösterilen değişik anlamları belirtmeyi yeğledik.

körklemek 'güzelleşmek, süslenmek' (Alt. Gr.)

körtkürmek 'göstermek' (TT VI, 32, 237, Alt. Gr.)

körtle 'güzel' (Man. I. 10,6, Alt. Gr.).

Bugün Türkçede *ayırmak* biçimini almış bulunan eylem Uygurcada *adırmak* biçiminde ve aynı anlamda kullanılıyordu. Aşağıda vereceğimiz aynı kökten, başka sözcükler, Uygur döneminin sözcük zenginliğine ışık tutacaktır:

adın 'başkaları, başka, biraz başka'... gibi anlamları vardır (Alt. Gr., Röhrborn I 'die anderen, das andere, von etwas anderen, anderer, fremd, auswärtig, und ferner'... gibi anlamları veriyor).

adınmak Alt. Gr. 'değişmek, iyileşmek' gibi anlamlar verirken Röhrborn I '(mutlu olarak) etkilenmek, hayrette kalmak' (freudig beeindruckt sein, sich erfreut wundern) ve '(korkudan) etkilenmek, şaşırmak' ('vor Schreck) beeindruckt sein, erschüttert sein' anlamlarını göstermiştir.

adınagu 'başka, başkaları' (Alt. Gr., Röhrborn I 'die anderen, von anderen' anlamlarını veriyor).

adınçıg ve adınsıg 'başka, daha, başka, özel, -den başka' (Alt. Gr., Röhrborn I *adınçıg*'a 'etwas anderes, anders' anlamlarını veriyor).

adınsıgrak 'bütünüyle, başka' (Röhrborn I 'ganz anders' anlamını veriyor.

adınsıgsız 'değiştirilemez' (Röhrborn I 'unabänderlich' anlamını veriyor.

adınta 'öte yandan' (Röhrborn I 'getrennt werden, sich trennen, sich vom Leben trennen, sterben'... gibi anlamları gösteriyor.)

adırt 'ayrım, ayrı, ayrılık' (Röhrborn I 'Unterschied, verschieden, Unterscheidung, Unterscheidend'.. gibi anlamları gösteriyor.)

adırtlamak 'ayırmak, tanımak, zihinde çözümlemek, araştırmak' (Röhrborn I 'unterscheiden, erkennen, geistig analysieren, untersuchen' anlamlarını veriyor).

adırtlanmak 'araştırılmak' (Röhrborn I 'untersucht werden' anlamını kaydediyor).

adırtlıg 'açık, ayrıntılı, doğru, kesin, tanınmış, ünlü' (Röhrborn I 'klar, deutlich, detailliert, genau, bestimmt, mit Sicherheit, bekannt, berühmt' anlamlarını veriyor).

adırtsız 'ayrımsız, farksız, aynı' (Röhrborn I 'nicht verschieden, ohne Unterscheidung' gibi anlamlar veriyor).

adratmak 'ayırmak, seçmek' (Röhrborn I 'trennen, aussondern' anlamlarını veriyor.)

adrı (çatallanmış' (Röhrborn I 'sich gabelnd, gegabelt' anlamlarını veriyor).

adrok 'ayrım, ayrımlı, üstünlük, üstünlüğü olan' (Röhrborn I 'Unterschied, verschieden, Vorzug, Vortrefflichkeit' anlamlarını veriyor.)

adroklug 'en üstün, ilahi' (Röhrborn I 'vorzüglich, herrlich' anlamlarını veriyor).

adrokrak 'daha iyi, en iyi' (Röhrborn I 'besser, der Beste' anlamlarını veriyor).

adroksuz 'ayrılığı olmayan' (Röhrborn I 'ohne Verschiedenheit, nicht verschiederi ... anlamlarını veriyor).

adrumak 'seçmek' (Alt. Gr.) (Röhrborn I 'sich auszeichnen' anlamını veriyor).

adrutmak 'ayrı, ayrılmış olmak' (Röhrborn I 'getrennt, ausgesondert werden' anlamlarını veriyor).

Şimdi de bu dilin sözvarlığında somut ve soyut kavramlara bir göz atalım:

Daha önce de değindiğimiz gibi, Uygur sözvarlığının çok çeşitli konularla ilgili metinlere dayanması, Köktürk yazıtlarından farklı olarak değişik kavram alanlarından öğelerin bize kadar gelerek elimize ulaşmasını sağlamıştır. Bu geniş sözvarlığı içinde geçen pek çok somut kavram arasından, ilginç bulduğumuz birkaçını burada göstermek istiyoruz:

Könüksü 'gümüş suyu' (Klaproth, Über die Sprache und Schrift der Uiguren, 68), *köne* (*suvı* ile birlikte) 'cıva' (Zur Heil I, 10, 108, uyg. S.), *uskun* 'sarmısak, soğan' (Alt. Gr., *uskun* biçimiyle Zur Heilkunde 6,44 'sarmısak' anlamını veriyor), *bor* 'şarap' (Alt. Gr., Uyg. S.), *borluk* 'bağ, üzümbağı (Alt. Gr., Uyg. S.), *sag yag* 'tereyağı' (Zur Heilkunde I, 12, 145), *köpük* ve *kirpik* 'bugünkü anlamlarında, Alt. Gr.) *tozgak* 'çiçektozu' (Uigurica III, 71, 1), *sirke* (bugünkü anlamında, Zur Heikunde I, 10, 115), *kölüñü* 'taşıt, taşıma aracı, Alt. Gr., Hs. Tsang VI, 1416), *saman* (bugünkü anlamında, Uyg. S.), *tıñrak, tırñak* 'tırnak, pençe' (Alt. Gr.), *tor* 'ağ, balık ağı' (Uyg. S., Alt. Gr.) gibi örnekleri kolaylıkla artırabiliriz.

Uygur metinlerinde görülen soyut kavram zenginliği ise ilgiyi çekecek ölçüdedir:

sezik 'kuşku, şüphe' (Hsüan Tsang X, 230)

seziksiz 'şüphesiz, kuşkusuz' (Hsüan Tsang X, 695)

sezinmek 'kuşkulanmak' (Hsüan Tsang X, 492, 791)

küvenç 'güvenç, gurur' (TT X, 46, Alt. Gr.)

ög 'zekâ, akıl (Alt. Gr., Altın Y. III/V 147, 10)

ögretig 'öğrenme, alıştırma' (Altun Y. V/III, 190.2, 157.5, 157 11)

ögrenmiş 'alışmış' (Alt. Gr.)

ögretinmek 'alıştırmak, çalışmak, öğrenmek' (Altun Y. V/III, 157.6)

busuş 'keder, üzüntü' (Hsüan Tsang X, 118)

busanmak 'kederlenmek, üzülmek' (Hsüan Tsang X, 996)

istem 'istek, arzu' (Alt. Gr.)

otgurak 'kesinlikle, mutlaka' (Hsüan Tsang X, 348)

ögrünç (ögrünçü, örünçü) 'sevinç' (Alt. Gr.)

ögrünçlüg 'sevinçli, kıvançlı' (Hsüan Tsang X, 194)

ögrünçülenmek 'sevinmek' (TT II, 8, 56)

tözün 'soylu, asil' (Hsüan Tsang X, 617)

arımak 'temiz olmak' (Altun Y. III/V, 132.15)

arıg 'temiz, arı, saf...' (Altun Y. III/V, 134.14..)

okşatmak 'benzetmek' (Alt. Gr., Altun Y. III/V, 156.10)

okşamak 'benzemek' (Alt. Gr., Altun Y. III/V, 177.19)

okşatı 'benzer' (Alt. Gr.)

okşatıg 'benzetme, karşılaştırma' (Altun Y. III/V, 177.17-18)

kakınmak 'pişman olmak' (Alt. Gr.)

ötünmek 'pişman olmak' (Uyg. S., Alt. Gr. 'rica etmek, hürmet etmek, dua etmek, takdim etmek' anlamlarını veriyor.)

ukmak 'anlamak, bilmek' (Alt. Gr., Hsüan Tsang X, 444)

ukıtmak 'anlatmak, bildirmek' (Alt. Gr., Hsüan Tsang X, 37) (*ert-* 'geçmek' kökünden türetilmiştir).

ertimlig 'ölümlü, geçici, fani' (Uyg. S., Hsüan Tsang x, 617) (*ert-* 'geçmek' kökünden türetilmiştir.)

tegimlig 'değerli, lâyık, hissedar' (Alt. Gr., Hsüan Tsang X, 544, 548 'yaraşır, lâyık' anlamlarını veriyor.)

ötkürmek 'nüfuz etmek, tamamiyle anlamak' (Alt. Gr., Hsüan Tsang X, 426 'anlamak, nüfuz etmek)

kezig 'sıra' (Alt. Gr.) 'sıra, müddet' (Hsüan Tsang X., 453, 476; 'aşama' (a.y. 545)

kanınçsız 'doyulamayan' (Altun Y. V/III, 176.17)

ölütçi 'katil' (TT VI. 89.89)

mengi 'zevk, sevinç, neşe' (Hsüan Tsang X. 858)

mengilig 'sevinçli, neşeli' (Hsüan Tsang X, 195)

tvratmak - katıglanturmak 'teşvik etmek' (Çagatay, 1978:61)

uz kılmak 'hazır kılmak, hazırlamak' (Hsüan Tsang X, 153).

Kolaylıkla artırabileceğimiz bütün bu öğelerin yanı sıra, özellikle değişik dinsel metinlerin çevirilerinde, bunların Türkçeden karşılanması amacıyla çeviri sözcükler de yer almaktadır:

Uygurlarda "boşluk" ve "mutlak hakikat" kavramlarını inceleyen Şinasi Tekin (1961: 79-87) Burkancılıkla (Budizm) ilgili birtakım kavramlar üzerinde durmakta, bunların çevrilerek Türkçeye aktarılmış terimlerini de göstermektedir. Örneğin Sanskritteki "boşluk" (*śūnyatā*) kavramı Uygurlarda *yok kurug*

ikilemesiyle karşılanmış, Kuzey Burkancıları için kullanılan Sanskrit *mahāyāna* 'büyük sal' terimi Uygurlarca *ulug kölüñü*, güney Bukancılarını gösteren *hināyāna* 'küçük sal' ise *kiçig kölüñü* terimleriyle Türkçeye aktarılmıştır[48]. Yine Sanskritteki *bhūtatatha* 'mutlak gerçek' kavramı-bağımsız çeviriyle- Uygurcada *ertükteg* ("olduğu gibi") terimiyle karşılanmıştır. Bunlara eklenecek daha pek çok örnek vardır: Budizmdeki 'topluluk, cemaat' anlamına gelen Sanskrit *samgha* sözcüğünü karşılamak üzere *kuvra-* 'toplamak' kökünden *kuvrag* türetilmiştir (Altun Y. V/III, 186.13). Yine Sanskritte "dört türlü doğuş" kavramı (*catur-yoni)* Uygurcaya *tört tugum* 'dört doğum' olarak çevrilmiştir (Hsüan Tsang X, 639, 1013). Sanskrit *punya* 'sevap, iyilik' sözcüğüne dayanan *buyan* sözcüğüyle kurulmuş *buyan evirmek* 'sevap tevcih etmek' biçimiyle, dinsel bir terim olarak kullanılmıştır (a.y. 664). Sanskrit *tathàgana* terimi, 'gerçek, doğru' anlamındaki *kirtü* sözlüğüyle kurulan *kirtüdin kelmiş* sözüyle karşılanmıştır (Altun Y. III/V, 144.23).

Köktürkçeden başlayarak Türkçenin her döneminde güçlü bir eğilim olarak ortaya çıkan ikileme kullanma, Uygur metinlerinde de sık başvurulan bir anlatım yolu olarak görülmektedir. Bu konuda Saadet Çagatay'ın geniş incelemesinden (1948: 97-145) daha önce söz etmiştik. Burada; Uygur metinlerindeki ikilemelere de örnekler göstermek istiyoruz. Önce, adlarla oluşturulmuş ikilemelere örnek verelim:

aş içgü 'yiyecek içecek' (Röhrborn IV, 237'de 'Speisen und Getränke' anlamıyla örnekler gösterir), kimi kaynaklarda *aş içkü* biçimiyle verilir.

---

48. Uygurca *kölüñü* 'taşıt' anlamına gelmektedir. Nitekim A. von Gabain (Alt. Gr., Glossar, *sawşiñ* maddesi) *hinayàna*'yı küçük taşıma aracı, 'küçük araba' karşılığıyla (kleines Fahrzeug) vermiştir. Hsüan Tsang VI-1416'da da *kölüñü* 'taşıt' anlamında geçer.

busuş kadgu 'kaygı, keder' (Hsüan Tsang X, 1148 'üzüntü').

çın kirtü 'gerçek, doğru' (Altun Y. III/V, 133-22).

iş küç ve *iş ködük* 'iş güç' (Altun Y. III/V, 154.20) (*iş küç* biçimi: Uyg. S.)

öz yaş ve *isig öz* 'yaşam' (Çagatay, 1948:58)

tatıglıg süçiglig 'tatlılık, hoşluk' (Hsüan Tsang VI, 1277)

tirig öz 'yaşam' (TT VI, 49)

yaruk yaşuk 'ışık, parıltı' (TT I, 146; *yıd* koku, *yıpar* 'misk' anlamındadır.)

Sıfatlarla kurulmş olan ikilemelerden birkaçını da gösterelim:

kutlug ülüglüg 'kutlu, bahtlı' (TT II, 87)

sansız tümen 'sayısız' (TT VI, 014; *tümen* 'onbin' anlamındadır)

sever amrak 'sevgili, sevilen' (Altun Y. [Çağatay, 1945], 627.10)

uçuz yinik 'değersiz' (Çagatay, 1948:63)

Daha birçokları gösterilebilecek olan bu örneklerin yanı sıra, eylemlerle kurulmuş ikilemelere de rastlanır:

tilemek istemek 'istemek, dilemek' (Yigurica I, 61)

ukturmak ötkürmek 'açıklamak, aydınlatmak' (TT VI, 148)

yirinmek övkilemek 'kızmak, azarlamak, kusur bulmak' (TT VI, 17) gibi.

4.3. KARAHANLI TÜRKÇESİNİN SÖZVARLIĞI

Türk dili bilginlerinin Karahanlı (ya da Hakaniye) Türkçesi adını verdikleri ve kimi araştırıcıların Orta Türkçenin ilk evresi saydıkları dönem, IX. yüzyılda doğu ve batı Türkistanda Karahanlı Devletini kuran Oğuz Türklerinin bize kadar ulaşan yapıtlarla tanıdığımız dillerini yansıtmaktadır. Türklerin X. yüzyılda ilk İslami Türk yazını örnekleri sayılan bu yapıtlar bize, batıya, Sirderya bölgesine doğudan göçen Oğuz boylarıyla orada oturan Oğuz boylarının karışarak oluşturdukları yeni bir yazı dilinin ürünlerini getirmektedir.

Karahanlı Türkçesinin çok önemli isimlerinden biri Kâşgarlı Mahmut'un Divanü Lûgati't Türk adlı anıtsal yapıtıdır (yazılışı 1068-1072). Karahanlı Türkçesinin o çağdaki dilbilgisini Arapça olarak ve Araplara Türkçeyi öğretmek üzere sözcükbilgisiyle ve bütün incelikleriyle ortaya koyan, bunu yaparken de pek çok manzum ürünlerden, atasözleri ve deyimlerden örnekler veren, ayrıca o dönemdeki Türk boyları üzerinde bilgiler sunan bir hazinedir.

Yusuf Has Hacip'in Divan'la, yazılışı aynı yıllara (1069) rastlayan Kutadgu Bilig'i (kut, mutluluk veren bilgi) Türk yazınının o çağdaki nitelikleri ve Türk kültürü üzerinde önemli bilgiler edinmemizi sağlayan 6645 beyitlik, aruz ölçüsünde, manzum bir yapıttır. İki yazma nüshası Arap, bir nüshası da Uygur harfleriyle kaleme alınmış olan yapıt, bireyin mutluluğa erişmesi, erdem sahibi olması, toplum ve devlet yaşamının düzgün yürümesi için gereken bilgi ve öğütleri, biri hükümdar olan ve her biri değişik ilkeleri, nitelikleri temsil eden dört kişinin çeşitli konuşmaları ve yaşadıkları olaylar içinde anlatmaktadır.

Yukarıda değindiğimiz iki anıtsal yapıttan aşağı yukarı 1,5 yüzyıl sonra yazıldığı ve aynı alanın ürünü olduğu anlaşılan Edip Ahmet bin Mahmut Yükneki'nin yapıtı Atebetü'l Hakāyık (gerçeklerin eşiği) aruz ölçüsüyle kaleme alınmış, eğitici bir ahlâk kitabıdır.

Karahanlı Türkçesi sözcükbilim açısından incelendiğinde bu dönem dilinin zengin bir sözvarlığına sahip bulunduğu görülür. Bu zenginlik bir yandan daha eski evrelerden gelen sözlerin yaşamakta oluşu, bir yandan yeni türetmelere gidilmesi, bir yandan da sonradan yerleşen yabancı öğelerin o dönemde daha henüz Türkçelerinin kullanılmakta olmasından ileri gelmektedir.

Karahanlı Türkçesindeki somut ve soyut kavramlarından söz etmeden önce bir iki kavramın karşılanışına değinmek istiyoruz:

İlginç kavramlardan biri, daha Uygur döneminde kullanılan "istemek, arzu etmek" anlamındaki *küse-* eylemidir. Uygur metinlerinde, sık geçen bu eylemin yanında *küsüş* 'istek', *küsenç* (a.a.), *küsençig* 'istenen', *küsüşlüg* (a.a.) gibi türevleri de yaşıyordu. Karahanlı döneminde *küse-* eylemi yaygın olarak kullanılıyordu (Örn. Kut. Bil. 363, Div. III 271, Atebe 394); *tile-* (dilemek) eylemi de yaşıyordu (Div. III 271, 90; Kut. Bil. 379).

Kutadgu Bilig incelenecek olursa "Tanrı" kavramını karşılamak üzere, Köktürk yazıtlarından biri gelen *teñri* sözcüğünün (örn. 3697, 4865) yanında, aktarmalı anlatımla bu yeni anlamı kazanmış olan *bayat* (aslında 'eski, kadim' demekti) (1278, 1329), 'kadir' anlamındaki *ugan* (1531, 3192) ve 'sahip' demek olan *idi* (Örn. 3754) gibi üç sözcükle daha karşılaşırız.

Divan'da geçen akrabalık adlarına göz atılacak olursa bunlarda da geniş bir sözvarlığıyla karşılaşırız. Örneğin yalnızca karı ve kocanın kardeşlerine verilen adlar Divan'da şöylece gösterilmiştir (III, 7):

yurç: karının küçük erkek kardeşi,

ini (Köktürkçeden beri gelen sözcük): kocanın küçük kardeşi,

içi (Köktürkçeden beri gelen sözcük): kocanın büyük kardeşi,

singil (Köktürkçeden beri gelen sözcük): kocanın, kendinden küçük kızkardeşi,

baldız: karının kendinden küçük kızkardeşi,

eke (Köktürkçeden beri gelen sözcük): kocanın ve karının kendinden büyük kızkardeşi.

Daha sonraki dönemlerde Arapça ve Farsçadan alınan ve dile yerleşerek Türkçelerini unutturan yabancı sözcüklerin bir bölümü Karahanlı Türkçesinde yoktur; bunların Türkçelerinin yaşadığı görülmektedir. Örnek olarak Kut. Bil. de henüz, Farsçadan gelen *süvari* geçmezken *atçı* sözcüğü (6035, 6054, 6056) yer almaktadır. Yine Farsçadan alınma *para* (/pa:re/) sözcüğü görülmediği halde hem Divan'da (I, 131), hem de Kut. Bil.'de (6470, 6543) *yarmak* bu anlamda kullanılmaktadır. Farsça kökenli *terzi* (/derzi:/) yerine Divan'da *yiçi* geçmektedir (II3, III216); bunun kökü olduğu anlaşılan yi ('elbise dikişi', III25, 229) sözcüğü de vardır.

Karahanlı Türkçesinde sözvarlığının zenginliğine tanık olan özelliklerden biri, aynı kökten türemiş ve değişik dilbilgisel görevlerdeki çeşitli öğelerin kullanılmakta olmasıdır. Aşağıda verdiğimiz sözcükler, bu durumun örnekleridir:

kon- 'konmak' (Div. III, 185, Kut. Bil. 5643, Atebe 460)

konat 'birbirine yanaşan, toplanan insan kümesi' (Div. I, 357)

kondur- 'kondurmak, oturtmak' (Div. II, 313)

konşı 'komşu' (Div. I, 435)

konuk 'konuk' (Div. I, 517, Kut. Bil. 817)

konukluk 'konukluk' (Kut. Bil. 4574)

konukla- 'konuk etmek' (Div. III, 339)

konuklaş- 'birbirine konuk olmak' (Div. II, 258)

konum 'yurt, konak' (Div. I, 114, Kut. Bil. 1347)

konut 'konut' (Kut. Bil. 4471)

er 'er, erkek, adam' (Div. 21, 199..., Kut. Bil. 160..., Atebe 88)

eren 'insanlar' (Div. I 74..., Kut. Bil. 279, Atebe 93)

eret- (eredh-) 'erkekleşmek' (Div. I, 208)

erkek 'hayvanın erkeği' (Div. II, 102 Kut. Bil. 979)

erkeklen- 'erkek olmak', 'ürpermek' (Div. I, 315)

erngen 'ergen, bekâr' (Div. I, 257)

erlik 'erkeklik' (kut. Bil. 3436)

erlen- 'kadın evlenmek' (Div. I, 117)

erleş- 'erkeklikte yarış etmek' (Div. I, 239)

ersek 'hafif kadın (er isteyen), fahişe' (Div. I, 104)

ersig 'erkek, yiğit, mert, kahraman' (Kut. Bil. 196, 1958, Atebe 34)

ersin- 'erkekleşmek' (Div. I, 253)

Aşağıda, aynı dönemin metinlerinden örneklerini vereceğimiz somut ve soyut kavramlar da Karahanlı Türkçesinin zenginliğine ışık tutacak niteliktedir, sanıyoruz.

Önce hemen belirtmeliyiz ki, Eski Türkçe döneminden gelen somut kavramların büyük bir bölümü Karahanlıcada da yaşamlarını sürdürmektedir. Örneğin hayvan adlarından *takagu* 'tavuk' (Div. I, 217, 447), *erkek takagu* 'horoz' (a.y. I, 111, 447), *böri* 'kurt', (Div. II, 97, Kut. Bil. 449, 1040), *keyik* 'geyik' (Div. I, 26,.. Kut. Bil. 712...), *tavışgan* 'tavşan' (Div. I, 513)... gibileri bu metinlerde geçerken *çetük* 'kedi' (Div. I, 388), *muş* 'kedi' (Div. I, 438, II, 105), ayrıca 'erkek kedi' anlamına gelen *kövük çetük* ve *kövük muş* (a.y. III, 165), *bürge* 'pire' (a.y. I, 428) gibi, daha değişik olanları da görülmektedir[49].

Bizim için özellikle ilginç olan somut kavramlar, birtakım araç-gereç adları, kimi nesnelere verilen Türkçe adlardır, sanıyoruz. Örnek olarak bu dönemde kan alma aygıtının kullanıldığını gösteren *sorgu* aygıt adı (Div. I, 164, II, 69), 'mendil' anlamına gelen *ulatu* (Div. I, 136), ateş çekmek için kullanılan *küskü* (a.y. I, 448), yakın zamanlara kadar değişik biçimlerde gelen *közüngü* 'ayna' (a.y. III, 45, 132), *ayak* 'kâse, çanak' (kut. Bil. 2824, 2878), *orgak* 'orak' (Div. I, 14) gibileri bunlardandır. Türkçeye sonradan giren Ar. *ceviz* (cevz) yerine bu dönemde *yagak* (Div. I, 90, III, 8) kullanılıyordu. Bu örnekleri kolaylıkla artırabiliriz.

Soyut kavramlar araştırıldığında daha da ilginç kavramlarla karşılaşmaktayız: 'Rüşvet' anlamındaki *orunç* (Div. I, 132, Kut. Bil. 2442), 'töhmet, itham' demek olan ve Eski Türkçeden beri gelen *yala* (Div. III, 25, II, 82) ve bundan kurulan

49. Divan'da geçen hayvan adları için şu çalışmaya bakılabilir: İ. Çeneli (1973-75: 99-122).

yalal- 'töhmet altında kalmak' (Div. III, 82), *yala-* 'töhmet altında bırakmak' (a.y. III, 89), *ögreyük* 'gelenek, âdet' (a.y. I, 159), 'bekâret' demek olan *kapak* (a.y. I, 382), bundan türeme *kapakla-* 'bekâreti bozmak' (a.y. I, III, 338), 'ihsan, bağış' anlamındaki *açıg* (Kut. Bil. 616, 853...) ve bunun eylemi *açın-* 'ihsan etmek, bağışlamak' (Kut. Bil. 646, 1353...), 'hazır' anlamındaki *anuk* (Kut. Bil. 1599, 783), 'lezzet, tat' anlamında *tuz*'un kullanılışı (Kut. Bil. 711), Uygur metinlerinden gelen, 'ümit' anlamındaki *umunç* (Div. I, 133, Kut. Bil. 2812, 2922), 'cevap' kavramını yansıtan *yanut* (Kut. Bil. 2743, Div. III, 8, 23 'karşılık, bedel' anlamında), 'gurur, gururlu' demek olan *küvez* (Div. I, 252), 'pişman olmak' anlamında kullanılan *ökün-* eylemi (Div. I, 208, Atebe 144) bunlardan yalnızca birkaçıdır.

Sonraları Farsçadan giren *eğer (eger)* sözcüğü yerine bu dönemde *abang* (Div. 134, 442)[50] ve Arapçadan alınma *bazen*, karşılığında eski Türkçeden beri geçen *ara*'nın kullanılışı (Kut. Bil. 174, 400, 402) bizce yine ilginç kavramlardır.

Saadet Çagatay (1981: 38-46) Kutadgu Bilig'deki benzetmeler ve bir bölüm deyim aktarmaları üzerinde durduğu yazısında özgün örnekler de vermektedir.

"tayanma tirigligke *tüş teg keçer*

küvenme kıvı kutka *kuş teg uçar* (1332)

beytinde yaşamın "düş gibi geçtiği", mutluluğun da "kuş gibi uçtuğu"ndan söz edilmektedir. Bugünkü *rüya gibi geçmek*, *kuş gibi uçmak* kalıplarının eşi olan bu örneklerin yanında "firişte yüzi teg yarıdı ajun" (5451) dizesinde dünyanın bir

---

50. Uygur metinlerinde *abam*, *apam* ve abang olarak geçer.

melek yüzü gibi aydınlandığı anlatılmakta, "küyer ot teg ol bu kereksiz sözüñ" (2687) dizesinde ise hitap edilen kimsenin gereksiz sözünün yanar ateş gibi olduğu benzetmesine gidilmektedir.

Kutadgu Bilig'in dizelerini gözden geçirirken başka ilginç benzetmelerle de karşılaşırız. Örneğin:

"Usanma tirigligke yil teg keçer" (1274) dizgesinde yaşama inanmamak gerektiği öğütlenerek onun *yel gibi geçtiği* söylenmekte, insanın bilmediği bir yere gittiğinde gelin gibi olduğunu, dilsize döndüğünü anlatan

"kişi kirmedük ilke kirse kalı,

kelin teg bolur er agın teg tili" (494)

beytinde ise *gelin gibi* ve *dilsiz gibi* benzetmeleri görülmektedir. Bir başka beyitte Y. Has Hacip boyunun *ok gibi* olduğundan ve eğildiğinden söz eder:

"bodum erdi ok teg egildi bodum" (1099).

Bu örnekleri rahatlıkla çoğaltabiliriz.

Karahanlıcanın sözvarlığında birçok deyimle de karşılaşıyoruz. Bu deyimlerden bir bölümü bugünkü Türkiye Türkçesine kadar gelememiş, bir bölümü, sözcükleri değişerek günümüze ulaşmış, bir bölümü ise değişmeden kalmıştır.

Bugün Türkiye Türkçesine kadar ulaşamamış deyim örnekleri arasından şunları gösterebiliriz:

adak ur- 'ortaya çıkmak, görünmek' (Kut. Bil. 2865)

bagır bir- 'kucak açmak' (Kut. Bil.-3237)

candan elin yu- 'canından ümit kesmek' (Kut. Bil. 1115)

çın bütün kişi 'güvenilir, doğru kişi' (Div. I, 398)

kadgu yi- 'kaygı çekmek' (Kut. Bil. 3336)

özin güzinle- 'itibarını yükseltmek' (Atebe 512)

sıdrım ışlıg er ("sırım işli er") 'yaptığı işi bitiren, becerikli kimse' (Div. I, 485)

sözge tuz kat- 'söze lezzet vermek' (Kut. Bil. 711)

tiliñ yıga tut- 'dilini sıkı tutmak' (Atebe 160)

til yıg- 'dilini engellemek' (Atebe 160)

yüz açuk tut- 'iyi yüzlü olmak' (Kut. Bil. 500)

yüz ur- 'yönelmek' (Kut. Bil. 2391).

Sözcükleri değişerek yaşamını sürdüren deyimler için de birkaç örnek verelim:

adaş tut- 'dost tutmak, arkadaş edinmek' (Kut. Bil. 3174)

elig tuttaçı bol- 'bir kimsenin elinden tutmak, yardımcı olmak' (Kut. Bil. 388)

kaş tüg- 'kaş çatmak' (Kut. Bil. 1586, 4756)

helal bol- 'helal olmak' (Atebe 428)

kişi elgi tut- 'insanlara yardım etmek' (Kut. Bil. 3240)

ög bilig yitür- 'akıl sır erdirmek' (Kut. Bil. 3025)

sözdin yan- 'sözünden dönmek' (Kut. Bil. 3692)

tiş kış- 'dişini sıkmak, sabretmek' (Kut. Bil. 1453)

umunç kes- 'ümit kesmek' (Kut. Bil. 5122)

yazuk keçir- 'günah affetmek' (Atebe 33)

yırak tur- 'bir kimseden, bir şeyden uzak durmak' (Kut. Bil. 2205).

Bu örneklere ek olarak bugüne kadar değişmeden gelen deyimlerden birkaçını da göstermek istiyoruz:

işi tüş- 'işi düşmek' (Kut. Bil. 586)

kün kör- 'gün görmek' (Kut. Bil. 3268)

sözün kes- 'sözünü kesmek, susmak' (Kut. Bil. 625)

tuz ekmek hakkı 'iyilik edilen kimse üzerindeki hak' (Kut. Bil. 2321, 5797).

baş yi- 'baş yemek (birinin başını yemek)' (Atebe 138).

Karahanlıcanın sözvarlığında, özellikle Divan'da pek çok atasözüyle de karşılaşıyoruz. Divan'da *sav* adı altında geçen bu sözler Kâşgarlı Mahmut'un, savların içindeki sözcüklerin açıkladığı yerlerde örnek olarak gösterilmektedir. Önce bu sözlerden örnekler verelim:

"kalın kaz kulavuzsuz bolmaz" (I, 487)

(Kaz sürüsü kılavuzsuz olmaz)

"kül ürkünçe köz ürse yik" (I, 337)

(küle üfleyeceğine ateşe üflese daha iyidir) (Küçük işleri bırakması, önemli işler yapması istenen kişilere söyleniyor)

"köp sögütge kuş konar

körklüg kişige söz geelir" (I, 319)

(gür söğüde kuş konar, güzel kişiye söz gelir)

"kara bulıtıg yil açar,

urunç bile el açar" (I, 354)

(kara bulutu yel açar, eli de rüşvet)

"öküz adakı bolgınça

buzagu başı bolsa yeg" (I, 59)

(öküz ayağı olacağına buzağı başı olmak daha iyidir: Kendi

başına olmak, başkasına buyruk olmaktan iyidir.)

"suv bermeske süt ber" (III, 129)

(sana su vermeyene süt ver: Kötülük edene iyilik et!)

"usukmışa sakıg kamug suv körünür" (I, 191)

(susamışa serap bütün su görünür)

"yazmas atım bolmas

yañılmas bilgi bolmas" (III, 59)

(yanılmayan atış olmaz, yanılmadık bilge olmaz)

"yüzge körme erdem tile" (II, 8)

(yüze bakma, erdem ara).

Daha pek çoğu gösterilebilecek olan bu sözlerin yanında bugüne kadar gelen, bugün Türkiye Türkçesinde ve Anadolu ağızlarında kullanılan atasözleri de vardır:

"aç ne yemes tok ne temes" (I, 79)

Ortak dilde hiç değişmeksizin bugün kullanılır.

"evdeki buzagu öküz bolmas" (I, 446) gibi.

Bu söz Anadolu ağızlarında "evdeki buzağı öküz olmaz" (Samsun, Kırşehir, bkz. Aksoy, Bölge) biçiminde yaşamaktadır. Ayrıca "ev danası öküz olmaz" biçimine (Artvin, Amasya, Kayseri, Sivas dolayları, bkz. Aksoy, Bölge) rastlanıyor.

"etli tırngaklı edirmez" (I, 177)

(et tırnaktan ayrılmaz)

"karga kazga ötkünse butı sınur" (I, 254)

(karga kazı taklit etse butu kırılır)

Bu atasözü bugün ortak dilimizde "tavuk kaza bakmış da kıçını yırtmış" biçiminde görülmekte, ancak aynı gerçeği

yansıtmaktadır: Küçük, güçsüz olan büyük, güçlü olanı öykünmemeli.)

Divan'daki

"taşıg ısrumasa öpmiş kerek" (I, 163)

(taşı ısıramayan öpmeli)

atasözü ise ortak dildeki

"ısıramadığın eli öp de başına koy" atasözüyle büyük bir yakınlık göstermektedir.

Aşağıdaki örnek de Atabe'den alınmıştır; bugünkü "kanı kanla yıkamazlar, kanı suyla yıkarlar" atasözünün metindeki biçimini göstermektedir: "arımaz neçe yusa kan birle kan" (328).

Kutadgu Bilig'de atasözü niteliği taşıyan pek çok söz de yer almıştır. Ancak bunlar manzum olarak yazıldığı, şiire dönüştürülmek istendiği için genellikle sözün asıl biçimini yansıtmamaktadır. Bu sözler içinden ikisini, bir fikir vermek üzere buraya aktarıyoruz[51]:

"ukuş körki til ol, bu til körki söz

kişi körki yüz ol, bu yüz körki köz" (274)

(aklın güzelliği (süsü) dildir, dilin güzelliği de söz, insanın güzelliği (süsü) yüzdür, yüzün güzelliği de söz).

"kişi ögrenür bilgi artar öküş

neçe öğrenip uksa bolmaz ukuş" (1827)

(insan çok şey öğrenip bilgisi artar,

ama ne kadar öğrense, anlasa, aklı elde edemez).

---

51. A. Dilâçar'ın Kutadgu Bilig İncelemesi'nde (1972) bu yapıt birçok yönüyle tanıtılıp değerlendirilirken bu sözlere de geniş yer verilmiştir (s. 29 ve ötesi).

4.4. ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNİN SÖZVARLIĞI

Türk dili ve yazını çalışmalarında, aşağı yukarı XIII. yüzyıldan XV. yüzyılın ortalarına kadar süren dönemin, Anadoluda verilen ürünlerin diline genellikle "Eski Anadolu Türkçesi" adı verilmektedir. Bu dönem Eski Türkçeyle daha sonraki Osmanlıca arasında bir geçiş dönemi olmuş, yapılan incelemelerde daha sonraki Osmanlıca evresinden birtakım farklarla ayrıldığı saptanmıştır[52].

Eski Anadolu Türkçesinden bize, değişik türlerde çeşitli yapıtlar kalmıştır. Ahmet Fakih'ih Çarhname'si, Şeyyat Hamza'nın Yusuf ü Züleyha'sı, Dehhani'nin Şahname'si, Mehmet'in Işkname'si, Dede Korkut Kitabı, Yunus Emre Divanı, Kadı Burhanettin Divanı, Mesut bin Ahmet'in Süheyl ü Nevbahar'ı, Kelile ve Dimne çevirisi, Âşıkpaşa'nın yapıtları, Ahmedi, Gülşehri gibi şairlerin ürünleri, XV. yüzyılda Süleyman Çelebi'nin Mevlid'i, Şeyhi'nin çeşitli yapıtları, Mercimek Ahmet'in Kabusname çevirisi, Ahmet-i Dai, Ahmet Paşa, Necati gibi şairlerin yapıtları, bunların başlıcalarıdır.

Eski Anadolu Türkçesinin sözvarlığı sözcükbilim açısından incelendiğinde ortaya çıkan özellikleri aşağıda, maddeler halinde göstermek istiyoruz:

1. Türkçenin Eski Türkçe evresindeki binlerce sözcüğü bu dönemde de büyük bir değişikliğe uğramadan yaşamlarını sürdürmüştür; Asyadan gelen sözcüklerin Türkçenin Anadolu'daki yeni yazın dilinde yer aldığı gözlemlenmektedir:

---

52. Eski Anadolu Türkçesinin özellikleri ve öteki dönemlerden ayrılan yönleri konusunda bkz. Mansuroğlu (1946, 1951, 1959: 161-182, Korkmaz (1968: 17-27).

Farsça *kûr*'dan gelen *kör* sözcüğü dile yerleşmeden önce, Türkçede çok eskiden beri kullanılan *gözsiz (gözsüz)*, bu dönemde de yaşamaktaydı (Örneğin Mevlid'de 9-45, S. Veled XIX, 11). Yine çok eski olan ve Far. *gunāh*'ın yerleşmesiyle unutulan *yazuk* da aynı kaynakta (Mevlid) karşımıza çıkmaktadır (16-66). XI. yüzyılda, Kutadgu Bilig'de geçen ve Ar. *asker*'in yerini aldığı *çerig (çeri)* de Eski Anadolu Türkçesinde yaygın bir biçimde kullanılıyordu (örn. Işıkname 6834, 1483; Şeyhi 167-1).

Bugün halk dilinde de çok yaygın olan Farsça kökenli bir bileşik sözcük, *mehtap* (mehta:b) yerine uzun yüzyıllar boyu *ay aydıñı* ve *aydıñ* kullanılmıştır. Daha XI. yüzyılda Divan'da (I, 117) rastlanan *aydıñ* sözcüğü Eski Anadolu Türkçesinde 'ışık, aydınlık' anlamında yaşarken *ay ayduñı, ay aydını* doğrudan doğruya mehtabı anlatıyordu (bkz. Tar. S. I). Bugün Anadolu ağızlarında *ay aydını* ve *ay aydın* biçimleri hâlâ yaşamakta (bkz. Aksan, 1969: 101), yeni Uygurcada da *aydiñ* aynı anlamı karşılamaktadır.

Divan şiirinde çok geçen *bād-i sabā* 'sabah rüzgârı' için aynı dönemde *tañyeli* kullanılmaktaydı (Tar. S. V); *tan* sözcüğü ise daha XI. yüzyılda 'sabah akşam esen esinti' anlamında görülmekteydi (Divan, III, 157).

'Akıl, algılama, zihin' anlamına gelen ve Uygur döneminden beri görülen *ög* (ök) sözcüğünün Eski Anadolu Türkçesinde çok yaygın bir kullanım alanının bulunduğunu, ancak zamanla yerini Ar. *akl*.'a bıraktığını görüyoruz. Bir yandan aynı addan türemiş *ögle-* 'anımsamak', *öglendir-* 'ders, ibret vermek' *öglen-* 'kendine gelmek', *ögse-* 'özlemek, fazla istek duymak' *öglü* gibi türevleri kullanılırken bir yandan da *öge düş-, öge düşür-, ögü diril-, ögü gel-, ögü git-, ögün azdır-, ögünden geç-, ögünden git-, ögüne gel-, ögüne getir-, ögünü başına*

der-, ögünü der-, ögünü divşür- gibi birçok deyimi oluşturduğu görülmektedir (bkz. Aksan, 1969: 100; Tar. S. V; *ögünü der-* için Çarhname 10 ve 16; *ögüne gel-* için Behcetü'l-Hadâik, 238-12, 322-16).

Türkçenin yine eski bir öğesi olan *sezik* aynı dönemde 'sezgi, zan, tahmin' anlamında geçmekte (Tar. S. V), *sezikle-* ve *sezikleni-* 'sezer, anlar gibi olmak'; *sezinil-, sezinme* 'zan, tahmin', *sezme söz* 'ilham suretiyle hissedilmiş, duyulmuş söz' gibi aynı aileden öğeler de kullanılmaktaydı. Daha XI. yüzyılda geçen ve 'önce' anlamına gelen *aşnu* sözcüğü XIII, XIV. yüzyılda da yaşamayı sürdürüyordu; bundan ilgi ekiyle yapılan *aşnugı* 'önceki, eski' sözcüğü aynı dönemde görülüyordu (Tar. S. I).

Aynı dönemin sözvarlığındaki somut ve soyut öğelerden bir bölümü de yine Eski Türkçe ve Karahanlıca dönemlerinde pek az ayrımla, kimi zaman hiç bir başkalık göstermeden kullanılmış sözcüklerdir ki, bunlara da örnekler verelim:

Vücut bölümlerinden ve organ adlarından *baş, öyken* 'akciger', *bögür* 'böğür', *süñük* 'kemik'.. gibi sözcüklerin yanında somut kavramlardan *süci* 'şarap', *od* 'ateş', *dütün* 'duman', *bıñar* (buñar) 'pınar', *sındu* 'makas', *sın* (sin) 'mezar' gibileri de sık geçen öğelerdendir. Soyut kavramlarda, özellikle Türkçe kökenlilerde görülen zenginlik dikkati çekicidir. Burada, soyut kavramlarla ilgili şu örnekleri vermekle yetineceğiz[53].

Artuk 'fazla' (S. Veled VI, 6, Işk. 1154, Yunus E., bkz. Tar. S. I), *ayruk* 'başka' (S. Veled II, 71, Işk. 138, Mevlid 13), *ayruksı* 'başka, farklı' (S Veled II, 26, 77), *bayak* 'evvelki' (Işk. 8305), *beliñ* 'üzüntü' (Işk. 1007), *beliñlemek* 'ansızın

53. Birçok kaynakta geçen bu öğeler için ancak bir - iki kaynak göstermekle yetiniyoruz.

korkuyla sıçramak' (Dede K. Göky. 17-31, Süh. 156 bkz. Tar. S. I), *bilici* 'bilgin, alim' (Topaloğlu 113a, Dede K. Göky. 1-3), *dirlik* 'hayat' (S. Veled I-7, Mevlid 18), *dükeli* 'hepsi, bütün' (S. Veled I-38, Yunus E. 3, bkz. Tar. S. II), *içü taş* 'iç dış' (Mevlid, 15-7), *koldaş* 'yardımcı, muavin' (Işk. 657, 908), *koyak* 'müessir, dokunaklı' (Işk. 1540, *koyuḫ* biçimi Kadı B. 171, bkz. Tar. S. IV), *sayru* 'hasta' (S. Veled II, 128, Işk. 3167, 4750), *yagı* 'düşman' (Dede K. Göky. 39-29), *yazuk* 'günah, zarar, ziyan' (Mevlid 16, 56 a), *yazuklu* 'günahkâr' (Işk. 253, 8631, Mevlid, 16, 51 a). Bu örneklerin daha pek çoğunu gösterebiliriz.

2. Bu dönemin sözcükbilim açısından dikkati çeken özelliklerinden biri, özellikle başlangıç evresinde ve dinsel konuların ele alındığı metinler dışındaki yapıtlarda yabancı kökenli öğelerin azlığıdır. 5. Bölümde belirttiğimiz gibi, Sultan Veled'de % 13, Yunus Emre'de % 13 (kimi yerlerde % 22 veya daha çok), Âşık Paşa'nın Garibnamesi'nde % 20 olan yabancı sözcükler oranı daha sonraki yüzyıllarda, Divan şairlerinde % 60'ı geçebilmektedir. Sultan Veled'de *bārī, hükm, cehd* gibi Arapça, *cihan, gevher, hemişe* gibi Farsça sözcükler geçmekte, Mevlid'de *āhir, lācerem, beytullah* gibi Arapça, *bāl, genc* 'hazine', *hergiz* gibi Farsça sözcüklerle karşılaşılmaktadır. Dede Korkut'ta da *şehīd, tekellüf, zevāl* gibi Arapça, *nigâh, şir, zahm* gibi Farsça sözcükler geçmekte, ancak bütün bu öğelerin yanında Türkçe öğeler çoğunluğu oluşturmaktadır. Aynı yapıtta ve dönemin başka ürünlerinde Türkçenin ses özelliklerine uydurulmuş *muştu* (<Far. *mujde*) ve türevleri olan *muştucu, muştulamak, muştuluk* gibi örneklerle de karşılaşıyoruz.

3. Eski Anadolu Türkçesinde Arapça ve Farsça kavramları karşılamak üzere zengin türetme örnekleriyle de kar-

şılaşmaktayız. Arapçada Tanrının sıfatlarından olan *rahmān* için *saklayıcı* türetilmiş (Korkmaz, 1968: 17-22), *hālik* sözcüğünün çevirisi olan *yaradan, mahluk* çevirisi olan *yaradılmış* kullanılmıştır. Ar. *ebedî*'yi karşılamak üzere *ölmesüz,* 'haber, bilgi' anlamında *soraġ (sorak)* XIV. yüzyılda geçiyordu (Tar. S. V). Yine aynı yüzyıldan başlayarak çeşitli kaynaklarda Ar. *rehin* kavramı için *tut-* kökünden *tutu (dutu)* kullanılmış, 'fikir, düşünce' kavramı için de *sanu* sözcüğüne yer verilmiştir (Tar. S. V). Aynı öğeyle oluşturulmuş *sanu anıt-* 'hayal kurmak', *sanu san-* 'tasavvurda bulunmak, hayal kurmak' deyimleri de geçmektedir.

Aynı dönemde, Arapça kökenli *beytullah,* Türkçede *Tanrı evi* ile karşılanıyor (örn. Dede K., Ergin, D6), Farsça bileşik sıfat *siyeh-rūz, kara günlü* biçiminde çevriliyordu (Tar. S. IV).

Dinsel konuların ve genelilkle İslamlıkta var olan kavramların Türkçeye aktarılması arasında çeviri yoluyla oluşturulan sözcük, tamlama ve anlatım kalıpları üzerinde bir fikir verebilmek için XV. yüzyılın başlarında bir Kur'an çevirisinden, Ahmet Topaloğlu'nun 2 Cilt halinde yayımladığı (1978) ve Muhammed bin Hamza'ya ait olan yapıttan örnekler vermek istiyoruz:

bilmezlik	(Ar. *cehālet*)	36 b-4
inanıcı	(Ar. *mu'min*)	19 a-6
ayırıcı	(Ar. *fārik*)	278 a-9
yaradıcı	(Ar. *hālik*)	261 b-11
yavuz itikad	(*batıl itikat* yerine)	100 b-5
yavuz dua eyle-	(Far. *beddua* ve eyle-)	133 b-6

Farsça *kûr*'dan gelen *kör* sözcüğü dile yerleşmeden önce, Türkçede çok eskiden beri kullanılan *gözsiz (gözsüz)*, bu dönemde de yaşamaktaydı (Örneğin Mevlid'de 9-45, S. Veled XIX, 11). Yine çok eski olan ve Far. *gunāh*'ın yerleşmesiyle unutulan *yazuk* da aynı kaynakta (Mevlid) karşımıza çıkmaktadır (16-66). XI. yüzyılda, Kutadgu Bilig'de geçen ve Ar. *asker*'in yerini aldığı *çerig (çeri)* de Eski Anadolu Türkçesinde yaygın bir biçimde kullanılıyordu (örn. Işıkname 6834, 1483; Şeyhi 167-1).

Bugün halk dilinde de çok yaygın olan Farsça kökenli bir bileşik sözcük, *mehtap* (mehta:b) yerine uzun yüzyıllar boyu *ay aydıñı* ve *aydıñ* kullanılmıştır. Daha XI. yüzyılda Divan'da (I, 117) rastlanan *aydıñ* sözcüğü Eski Anadolu Türkçesinde 'ışık, aydınlık' anlamında yaşarken *ay ayduñı, ay aydını* doğrudan doğruya mehtabı anlatıyordu (bkz. Tar. S. I). Bugün Anadolu ağızlarında *ay aydını* ve *ay aydın* biçimleri hâlâ yaşamakta (bkz. Aksan, 1969: 101), yeni Uygurcada da *aydiñ* aynı anlamı karşılamaktadır.

Divan şiirinde çok geçen *bād-i sabā* 'sabah rüzgârı' için aynı dönemde *tañyeli* kullanılmaktaydı (Tar. S. V); *tan* sözcüğü ise daha XI. yüzyılda 'sabah akşam esen esinti' anlamında görülmekteydi (Divan, III, 157).

'Akıl, algılama, zihin' anlamına gelen ve Uygur döneminden beri görülen *ög* (ök) sözcüğünün Eski Anadolu Türkçesinde çok yaygın bir kullanım alanının bulunduğunu, ancak zamanla yerini Ar. *akl*.'a bıraktığını görüyoruz. Bir yandan aynı addan türemiş *ögle-* 'anımsamak', *öglendir-* 'ders, ibret vermek' *öglen-* 'kendine gelmek', *ögse-* 'özlemek, fazla istek duymak' *öglü* gibi türevleri kullanılırken bir yandan da *öge düş-, öge düşür-, ögü diril-, ögü gel-, ögü git-, ögün azdır-, ögünden geç-, ögünden git-, ögüne gel-, ögüne getir-, ögünü başına*

der-, ögünü der-, ögünü divşür- gibi birçok deyimi oluşturduğu görülmektedir (bkz. Aksan, 1969: 100; Tar. S. V; *ögünü der-* için Çarhname 10 ve 16; *ögüne gel-* için Behcetü'l-Hadâik, 238-12, 322-16).

Türkçenin yine eski bir öğesi olan *sezik* aynı dönemde 'sezgi, zan, tahmin' anlamında geçmekte (Tar. S. V), *sezikle-* ve *seziklen-* 'sezer, anlar gibi olmak'; *sezinil-, sezinme* 'zan, tahmin', *sezme söz* 'ilham suretiyle hissedilmiş, duyulmuş söz' gibi aynı aileden öğeler de kullanılmaktaydı. Daha XI. yüzyılda geçen ve 'önce' anlamına gelen *aşnu* sözcüğü XIII, XIV. yüzyılda da yaşamayı sürdürüyordu; bundan ilgi ekiyle yapılan *aşnugı* 'önceki, eski' sözcüğü aynı dönemde görülüyordu (Tar. S. I).

Aynı dönemin sözvarlığındaki somut ve soyut öğelerden bir bölümü de yine Eski Türkçe ve Karahanlıca dönemlerinde pek az ayrımla, kimi zaman hiç bir başkalık göstermeden kullanılmış sözcüklerdir ki, bunlara da örnekler verelim:

Vücut bölümlerinden ve organ adlarından *baş, öyken* 'akciger', *bögür* 'böğür', *süñük* 'kemik'.. gibi sözcüklerin yanında somut kavramlardan *süci* 'şarap', *od* 'ateş', *dütün* 'duman', *bıñar* (buñar) 'pınar', *sındu* 'makas', *sın* (sin) 'mezar' gibileri de sık geçen öğelerdendir. Soyut kavramlarda, özellikle Türkçe kökenlilerde görülen zenginlik dikkati çekicidir. Burada, soyut kavramlarla ilgili şu örnekleri vermekle yetineceğiz[53].

Artuk 'fazla' (S. Veled VI, 6, Işk. 1154, Yunus E., bkz. Tar. S. I), *ayruk* 'başka' (S. Veled II, 71, Işk. 138, Mevlid 13), *ayruksı* 'başka, farklı' (S Veled II, 26, 77), *bayak* 'evvelki' (Işk. 8305), *beliñ* 'üzüntü' (Işk. 1007), *beliñlemek* 'ansızın

53. Birçok kaynakta geçen bu öğeler için ancak bir - iki kaynak göstermekle yetiniyoruz.

usunu der- (ve *dirşür-*) 'aklını başına almak (Işk. 1474)

Bugün kullanılmakta olan deyimler arasında da şunlar vardır:

bağrı yan- (Işk. 2923)

hüküm sür- (Şeyhî D. 80)

gözü kork- (Dede K. Göky. 1-28)

gözünü korkut- (Dede K. Göky. 1-28)

yola düş- (Dede K. Göky. 454)

Bu konuyu bitirmeden önce, aynı dönemde geçen atasözlerinden de örnekler vermek istiyoruz. Bugün bu öğelerden bir bölümünün sözcükleri değişerek kullanılmakta olduğunu görüyoruz. Örneğin bugün *Al*[54] *arslan tutar, güç sıçan tutmaz* biçiminde yaşayan söz Işkname'de (6047) *Al ile arslan tutulur, güç ile göçen*[55] *tutulmaz* biçimindedir; aynı yüzyıldaki bir başka yapıtta bu sözü *gûc ile bin dürüş göcen tutulmaz* (Güvahi, bkz. Tar. S. III) olarak buluyoruz. Yine Işkname'de geçen *Oduncu gözi omcada* (didiler) (4124) bugün *Oduncunun gözü omçada (dilencinin gözü çömçede)* biçiminde Aksoy'da görülüyor (1971:1631).

Dede Korkut'da da bugün yaşayan atasözleriyle karşılaşıyoruz. Örneğin bugünkü *Eski dost düşman olmaz* sözü orada *Karı dost düşman olmaz* biçimindedir (Dede K. Göky. 1). Bugünkü *Oğul atadan öğrenir sofra açmayı, kız anadan öğrenir biçki biçmeyi* atasözü aynı yapıtta *Oğul atadan görmeyince sufra çekmez* (a.y.) olarak görülüyor[56].

---

54. 'Hiyle' anlamında.

55. 'Kokarca' anlamında.

56. Dede Korkut'taki atasözleri için bkz. Oy (1956: 39-41, 256-272).

5. YABANCI DİLLERLE İLİŞKİLER

Bir toplumun başka toplumlarla hiç bir ilişki kurmaksızın yaşaması nasıl olanaksız ise, bir dilin yabancı dillerden hiç etkilenmeden yaşaması da öylece olanaksızdır. Bir arada yaşama, ticaret, siyaset, kültür ilişkileri, savaşlar, aynı din çevresi içinde bulunma gibi değişik etkenler diller arasında sözvarlığı açısından alışverişlere yol açmakta, en başta sözcükler olmak üzere, ilişkilerin artışıyla birlikte birtakım ses, yapı ve sözdizimi öğeleri dilden dile geçebilmektedir.

İlk yazılı kaynaklarından bu yana sözvarlığı incelenecek olursa Türkçenin - tıpkı Türklerin pek çok ulusla giriştikleri çok yönlü ilişkilerde olduğu gibi - başka dillerle yakın ilişkilere girdiği görülür. Burada konuyu iki bölümde incelemek istiyoruz:

1- Türkçenin sözvarlığında yabancı öğeler,

2- Türkçenin başka dillerin sözvarlığına etkisi.

Şimdi bunları teker teker ele alalım:

5.1. YABANCI DİLLERİN TÜRKÇEYE ETKİSİ

Eğer Köktürk yazıtları incelenecek olursa bu metinlerde yabancı öğelerin sayısının pek az olduğu görülür. Dile Çinceden giren *kunçuy* 'prenses', *señün* 'general', *totok* 'askeri vali' gibi unvanların ve kimi yeradlarının dışında ancak *taluy* 'deniz' sözcüğü ve kimi yazarlarca Çince kökenli olduğu ileri sürülen birkaç sözcük bunlardandır. Kendi yaptığımız sayıma göre (bkz. Aksan 1977 b, 344-347) bu yapıtlarda yabancı sözcüklerin oranı % 1'in altındadır.

Türklerin, yerleşik yaşama geçtiği Uygur döneminde Şamanizm'in yanı sıra Budizm, Maniheizm, hatta Hristiyanlığı kabul ettikleri görülmekte, bu dönemden elimizde pek çok kaynak bulunmaktadır. Uygurlardan günümüze, dinsel metinlerden masallara, bitkiyle tedaviden fal kitabına kadar değişik konularla ilgili metinler ulaşmış olup bunlar içinde Sanskritten, Çinceden, Soğdcadan ve daha başka dillerden alınmış sözcükler geçmekte, ancak bunların oranı yine bizim sayımımıza göre (bkz. a.y.) % 2 ile % 5 arasında değişmekte, kimi yerlerde % 12'ye kadar çıkmaktadır.

Uygur dönemi Türkçenin, pek çok türetmeyle sözvarlığını geliştirdiği bir evredir. Bir yandan Türkçe kök ve eklerden türetilmiş birçok yeni sözcükle karşılaşılırken bir yandan da yabancı kavramların dilde anlatım bulması için yeni türetmeler ve çeviri sözcüklerin oluşturulduğu görülmektedir. Burada, özellikle dinsel metinlerden Uygurlarcaya giren öğelere birkaç örnek vermek istiyoruz:

Soğdcadan Türkçeye giren *tamu* 'cehennem' (örn. TT VII, 40.24), yine Soğdcadan gelme *çakşapat* 'dinsel akide' ve 'bir

ay adı' (<*çihşâpad*, Altun Y. III, 5. bölüm), Sanskritten Toharcaya, oradan Uygurcaya giren *açarı* 'üstad, öğretmen' (<*açari*, Röhrborn I/39), Sanskrit kökenli *paramıt* 'erdem' (<*pāramitā*, Alt. Gr.), Çinceden alınan *toyın* 'rahip' (Ust 198, 52, Alt. Gr.), *titsi* 'öğrenci' (<*ti-tsu*, Alt. Gr.) bunlardan birkaçıdır. Aynı metinlerde çeviri sözcük ve anlatım kalıplarına da sık rastlanır. Örneğin Sanskritteki *sugata (svâgata)* 'doğrulukla, temizlikle gelmiş' sözünden çevrilmiş *arıgın kelmiş* (Hsüan Tsang X, 684, 690) bunlardan biridir (Röhrborn (3/183) bunun 'in Absolutheit gekommener' anlamında, Çinceden çeviri olduğunu belirtir). Bir başka örnek olarak da yine Çinceden çevrilme *ezüksüz armaksız* 'yalansız aldatmacasız' (Bkz. Röhrborn 3/201, 'ohne Betrug' anlamıyla) gösterilebilir.

Bilindiği gibi, Türkler X. yüzyılda islamlığı kabul etmişlerdir. Karahanlı Türkçesinden elimize ulaşan XI. yüzyıla ait Kutadgu Bilig'de yabancı öğelerin oranı ortalama % 1.9 dolayındadır. İslam dininin kavramları, *Rab, rahmet, nefs, hacet, fitne, ilahi* sözcükleri, bunların dışında kalan *kudret' haber, mezalim, sohbet* gibi sözcükler Arapçadan alınmadır. Yine dinsel kavramlar olup Farsçadan giren *rūze* (*oruç*'un eski biçimi, aslı), *namaz* gibi öğelerle *pend* 'öğüt', *hem* gibi sözcükler bu yapıtta yer almaktadır. Ancak *yanıt* ve *yanıg* 'cevap', Ar. *cevāb*'ın yanı sıra yaşamakta, 'zaman' anlamında Türkçe *öd* kullanılmakta, *katil* geçmediği halde bunun Türkçesi *ölütçü* geçmektedir.

Kutadgu Bilig'den aşağı yukarı 1,5 - 2 yüzyıl sonra yazıldığı anlaşılan Atebetü'l-Hakayık'ta yabancı sözcüklerin oranının birdenbire yükseldiğini, % 20'ye, kimi yerlerde % 26'ya çıktığını görüyoruz. *Devlet, himmet, hisab, ihsan, kerem, lezzet* gibi Arapça *küstah, duşman, durust* 'doğu', *dizig* 'yazık' gibi Farsça öğelerle karşılaşıyoruz.

Anadoluda gelişen ve Eski Anadolu Türkçesi adı verilen yeni yazı diline bakıldığında bugün yabancı karşılıkları yerleşmiş bulunan birçok kavramın Türkçelerinin yaşadığı görülür. Eski Anadolu Türkçesinde yabancı öğelerin sayısı, bu dönemin ilk ürünlerinde sanıldığı kadar yüksek değildir. Sultan Veled'in İbtidaname'sinde % 13, Yunus Emre'de % 13 (kimi yerlerde % 22 ve daha çok), Âşık Paşa'nın Garibname'sinde % 20'dir. Ahmet Fakih'in Çarhname'sinde % 28, Kul Mes'ut'un Kelile ve Dimne çevirisinde ortalama % 16 yabancı sözcükle karşılaşıyoruz. Dede Korkut Kitabı'nda yabancı öğeler yalnız dinsel konularda ve dualarda artmakta, *ecel, behişt, āmin* gibi öğelerin bulunduğu kitabın son sayfasında ödünçlemelerin oranı % 17 iken hikâyelerin anlatımında bu oran ortalama % 5,3'e düşmektedir.

XV. yüzyılın sonları - XVI. yüzyılın başları arasında başlayan Yeni Türkçe döneminde ülkemizde verilen yazın ürünleri giderek Arapça ve Farsça öğeleri daha çok içerir bir nitelik kazanmıştır. Divan şiirinin Arap ve Fars şiirini örnek alması, bu şiirin konu, biçim, kavram ve geleneklerini benimsemesi, ayrıca düzyazıda, resmi yazışmalarda Osmanlıca diye adlandırılan yüksek zümre dilinin ortaya çıkması bu zümreyle halkın konuşma dili arasında bir uçurum oluşmasına neden olmuştur. Süleyman Çelebi'nin Mevlid'inde kendi sayımımıza göre % 26 dolayında olan yabancı öğelerin sayısı XVI. yüzyılın ünlü şairi Baki'de % 65'e, Nef'ide % 60'a, Nabi'de % 54'e yükselir. Halkın konuşma dilinin anlatım olanaklarından da yararlanan Nedim'de bu oranı, şarkılarda % 41, gazellerde % 47 olarak saptıyoruz.

Divan şiirinde somut ve soyut kavramları içeren her konuda Farsça ve Arapçadan alınan öğeler ağırlık taşımaktadır. Bu şiirde ilgi çeken bir özellik, organlar ve vücut bölümleri gibi,

dilin en önemli, en başta gelen, temel sözvarlığı içinde yer alan öğelerinin de Arapça ve Farsça karşılıklarının kullanılmış olmasıdır. Farsçadan alınma *güş* 'kulak', *dīde* 'göz', *rū* ve *rūy* 'yüz' *yed* 'el', *ebrū* 'kaş', *müjgân* 'kirpikler', *dehen* ve *dehān* 'ağız', *dūş* 'omuz', *leb* 'dudak, *ruhsār* 'yanak' *eşk* 'gözyaşı', *hūn* 'kan'... gibi öğelerin ve bunlarla kurulmuş tamlamaların sayısı çok fazladır. Arapçadan, yine temel sözvarlığı kavramlarından olan *sadr* 'göğüs', *lika* 'yüz, çehre', *kāmet* 'boy', *ārız* 'yanak' *fem* 'ağız' *dem* 'kan'... gibi pek çok öğe kullanılmıştır.

Gerek aynı dönemin düzyazılarında, gerekse Divan şiirinde, dildeki yabancılaşmanın ilginç göstergelerinden biri, yıldız, güneş, ay kavramlarının Farsça ve Arapça karşılıklarının sıklıkla kullanılmasıdır. Aşağıdaki çizelgede görüleceği gibi bu kavramların kimi zaman dört yabancı karşılığı bir arada, dilde kullanılmıştır:

Türkçe	Arapça	Farsça
yıldız	necm	ahter
	kevkeb	sitāre
güneş	şems	āftāb
		mihr
		hurşīd
ay	kamer	māh (meh)
	şehr	
	(aynı zamanda	
	30 günlük süre)	

Tanzimat dönemi yazarlarından Namık Kemal'de yabancı öğelerin oranı % 62, Şemsettin Sami'de % 64, Ahmet Mithat'ta % 57'yi bulmaktadır.

XX. yüzyılda, Dil Devriminin başlangıcında K. İmer'e göre gazete dilindeki yabancı öğelerin oranı % 60 dolayındadır; 1965'te bir oran % 43'e, giderek aşağı yukarı % 25'e düşmüştür (bkz. İmer, 1973: 175-190).

Kabaca bir çerçeve çizecek olursak Arapça ve Farsçanın Türkçeye etkisini Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen Dil Devrimi'ne kadar getirebiliriz. Arapça daha çok dinsel ve bilimsel konularla ilgili yapıtlar, Farsça ise yazının yanı sıra Türklerin Anadoluya gelmelerinden öncesine uzanan birlikte yaşama ve yakın ilişkiler kurma aracıyla Türkçeyi etkilemiştir. Her iki dilin Beylikler döneminde Anadoluda zaman zaman resmi dil olarak kullanılmaları bu etkileri artıran birer etken sayılmalıdır. Karamanoğlu Mehmet Bey'in 1278 yılında Türkçenin kullanılmasına ilişkin fermanı hem bu durumun belgesi, hem de Türkçeye gereken özenin gösterilmediğinin bir işaretidir.

Farsça ve Arapçanın dile etkisi yalnızca sözcük düzeyinde olmamış, bu dillerden - büyük ölçüde olmasa bile - kimi tamlama kuralları ve anlatım biçimleri de Türkçeye aktarılmıştır. *Mevzu-u bahis* 'sözkonusu', *nokta-i nazar* 'görüş, görüş açısı' *Sevk-i tabiî* 'içgüdü', *efkâr-ı umumiye* 'kamuoyu', *feth-i meyyit* 'otopsi' gibi, Arapça sözcüklerden oluşan, ama Farsça kuralına göre kurulmuş tamlamalar dilde yerleşirken Arapça tamlama kuralına göre oluşturulmuş *tahte'ş şuur* 'bilinçaltı', *hıfzı's sıhha* 'sağlık koruma', *fevk-al-āde* 'olağanüstü' gibi tamlamalar da kullanılır olmuştur. Arapçada *tenvin* adı verilen kuralla oluşmuş *manen, maddeten, fikren* gibi sözcüklere benzetilerek *yakinen* gibi Türkçeden türetilmiş öğeler meydana getirilmiş[57], Arapça *resm* ve Türkçe *geçit*'ten

57. Burada Far. kökenli *peşin* sözcüğünün aynı kurala uydurularak *peşinen* biçiminde kullanılışını, Öztürkçe *emek* sözcüğüne Far. *dār* öğesinin katılmasıyla oluşturulan Türkçe *emektar* gibi tuhaf bir kuruluşu da anmadan geçemiyoruz.

Farsça tamlama kuralına göre meydana getirilen *resm-i geçit* gibi melez kuruluşlar yerleşmiştir. Ancak burada hemen belirtelim ki, ortak dilde, Osmanlı dönemindeki yüksek zümre dilinde Arapça ve Farsça ödünçlemelerin bu denli artmasına karşın bu dillerden dilbilgisi kuralların alınışı çok daha düşük düzeyde olmuştur. Bunu Türkçenin sağlam yapısına ve gücüne bağlayabiliriz, sanıyorum.

Aydınlarımızın yabancı dillerden alınma sözcüklere olan eğilimi ve Türkçeye gereken özeni göstermemeleri sonucunda oluşan kimi ilginç örnekler üzerinde de burada kısaca durmak istiyoruz. Ülkeye yeni giren birtakım kavramlar karşılanırken bu kavramların Türkçe sözcükler ve tamlamalarla karşılanması yerine Arapça ve Farsça öğelerle karşılanması, kimi zaman bu dillerde bulunmayan, yalnız Türkçede kullanılan kimi sözcüklerin, terimlerin oluşturulması sonucunu doğurmuştur. Örneğin Osmanlı Devleti döneminde ilk denizaltı gemisinin donanmaya katılışı sırasında bunun Avrupa dillerindeki karşılıkları gibi (Alm. *Unterseeboot*, Fr. *sous-marin*, İng. *submarine*) *denizaltı* biçiminde bir adla adlandırılması düşünülmemiş, Ar. *taht* 'alt, aşağı' ve *bahr* 'deniz' sözüklerinden Ar. kuralına göre türetilmiş *tahtelbahir* tamlamasıyla anıldığı görülmüştür. İşin ilginç yanı bu sözün Arapçada bulunmayıp bu kavram için *gavvaːse* 'dalgıç' teriminin kullanılmış olmasıdır. Aynı biçimde, gökkuşağı için dilde *ebe kuşağı, ebemkuşağı, alyeşil kuşak, eleğim sağmal*... gibi göstergeler varken Ar. *alāim* 'alametler, belirtiler' ve *semā* 'gök'sözcüklerinden, Far. kuralına göre oluşturulan *alāim-i sema* tamlaması kurulmuştur ki, Arap ülkelerinde bilinmeyen bu tamlamanın, kimi ünlü sözlüklerde de *eleğim sağmal* adının aslı olduğu öne sürülmüştür. Bunlara ek olarak konuşma dilinde *gözünüz aydın* yerine *dideler rūşen* gibi biçimlerin kullanıldığını, *Küçükçekmece, Büyükçekmece* gibi Türkçe özel

adların *Çekmece-i sağīr*, *Çekmece-i kebīr* gibi Arapçalaştırılmış biçimlere dönüştürüldüğünü söylemeliyiz[58].

Moğollarla ilişki dönemlerinde Türkçeden Moğolcaya pek çok sözcük ve biçimbirimin geçmiş olmasına ve Moğolların Türklerden Uygur yazısını almış bulunmalarına karşın Moğolcadan Türkçeye geçen sözcük sayısı sınırlıdır (Bu gibi sözcükler için bkz. O.N. Tuna 1976: 281-313). Moğolcadan Türkçeye giren ve günümüze kadar gelebilen sözcüklerden *kurultay*, *ulus*, *maral* örneklerini sayabiliriz.

Avrupayla ilişkiler daha çok Fransızca kanalıyla gerçekleşmiş, 1839 Tanzimat Fermanı'ndan sonra her alanda olduğu gibi yazın alanında da Fransa'yla kurulan bu ilişkiler bilim terimlerinden günlük yaşam kavramlarına kadar pek çok öğenin Fransızcadan aktarılmasına neden olmuştur. Günlük yaşamda geçen *abajur* (Fr. *abat-jour*'dan, *panjur* (yine Fr. *abat-jour*'dan), *gişe* (Fr. *guichet*), büfe (Fr. *buffet*), *kanape (canapé)*, *gardrop (garde-robe)*, *gazoz (eau gazeuse*'den), *kürdan* (cure-dent), *tren*, *vapur (bateau à vapeur* "buharlı gemi"den kısalma), *bagaj (bagage)*, *buket (bouquet)*, *dekor (décor)*, *fren (frein)*, *kalorifer (calorifère)*, *kartvizit (carte visite)*, *konserve (conserve)*, *makyaj (maquillage)*, *restoran (restaurant)* gibi sözcüklerin sayısı yüzleri geçmektedir. Bunlara, değişik alanlardan bilim ve teknik terimlerini de eklemek gerekir ki, çoğunluğu Latince ve Yunanca kökenli olan bu öğeler de hep Fransızca kanalıyla dile girerek yerleşmiştir. Bugün de hâlâ - İngilizcenin bütün dünyadaki etkisine karşın-birçok yabancı kavramın Fransızca karşılıkları dilde yerleşik olarak kullanılmaktadır. Bunlardan birkaç örnek vermekle yetineceğiz: *alternatif*, *aktüalite*, *amortisman*, *burjuva*, *delegasyon*, *devalüasyon*, *envestisman*, *federasyon*, *frigorifik*,

58. Evliya Çelebi'de (III, 289-291) bu özel adların bu biçimlerine rastlanır.

hipertansiyon, kapitülasyon, kordiplomatik, meteoroloji, organizasyon, provokatör, radyoaktif, santrfüj, standardizasyon, transformatör, ütopik, veteriner...

Türkçenin İngilizceyle olan ilişkisi II. Cihan Savaşı sonrasına gelinceye kadar çok sınırlı kalmış, yalnızca kimi denizcilik terimleriyle spor kavramları (özellikle futbol alanından), İngilizceleriyle dile girmiştir. *Fayrap (fire up), istim (steam), bot (boat), gambot (gunboat)* gibi denizcilik ve *futbol (footbal), gol (goal), korner (corner), ofsayt (offside), frikik (free-kick)* gibi spor terimlerini bu arada sayabiliriz.

İngilizce, özellikle II. Cihan savaşından sonra bütün dünyada yaygın bir yabancı dil durumuna gelmiş, Türkiye'nin batı dünyasıyla ilişkilerinde bu dil ön plana çıkmıştır. Amerika'yla yapılan anlaşmalar, girişilen ilişkiler sinema endüstrisi, radyo ve televizyonun yaygınlaşması, Türkiyede eğitim ve öğretimde bu dilin yavaş yavaş öncelik kazanması zamanla bilim kavramlarından günlük yaşamdaki kavramlara kadar pek çok öğenin Türkçeye aktarılmasına neden olmuştur. Bilim, teknik ve sanat alanlarında doğrudan alınma ya da çevrilerek aktarılma öğeleri bir yana bırakırsak bile, günlük yaşamda kulanılan pek çok sözcük İngilizcenin özellikle son yıllarda birdenbire artan etkisine ışık tutacaktır. Aşağıda, bu öğelerin en çok kullanılanlarından örnekler vermekle yetiniyoruz:

Blucin (blue-jean), tişört (T-shirt), şort (short), çekap (check-up), baypas (by-pass), ful (full), fultaym (full time), parttaym (part time), fuel oil (özgün yazılışıyla kullanılıyor), *hobi (hobby), kameraman (cameraman), koktcyl (cocktail), koç* (*coach*, 'basketbol yetiştiricisi'), *kek* (cake), *menecer (manager), miting (meeting), otostop (auto-stop), sandviç (sandwich), stres (stress), slayt (slide), spiker (speaker), şov (show)* ve *talk show), viski (whisky), wolkmen (walkman), zaping (zapping)...*

Bu alıntıların dışında, özellikle çok yaygınlaşan televizyon yayınlarındaki filmler ve dizilerde-çeviri özensizliklerinin de büyük rol oynadığı - birtakım anlatım biçimleri çeviri yoluyla dile aktarılmış, ancak dile yabancı olan ve Türkçede karşılıkları bulunan kimi biçimler yaygınlaşmaya başlamıştır. Örneğin Tanrıya dua eden bir kimse Türkçe olarak "Ne olur Tanrım, Allahım..." derken, babasından, kendisini cezalandırmamasını isteyen bir çocuk "Ne olur baba..." biçiminde yakarıda bulunurken bu film çevrilerinde her iki durumda da İng. *please* karşılığı *lûtfen* kullanılmakta, bu kullanım da yavaş yavaş genelleşmektedir. *I am afraid*'den çeviri *korkarım, I hope so*'dan çeviri *umarım, I think*'ten çeviri *sanırım, I am sorry*'den çeviri *üzgünüm* gibi anlatım biçimleri, Türkçe metinlere, yerinde kullanıldıklarına dikkat edilmeksizin aktarılmaktadır. Türkçede bir genç kızın ya da bir delikanlının karşı cinsten bir kimseyle "gezmesi, dolaşması", alışılmış bir anlatım biçimidir. Bu tür çevirilerde İng. *to go out*'tan aktarılarak (biriyle) *çıkmak* eylemi kullanılmaya ve yaygınlaşmaya başlamıştır. *Wish me luck*'tan çeviri *bana şans dile*, bir kimseden ayrılırken, söylenen, *look after yourself*'ten çeviri *kendine iyi bak!* (Türkçede bu bağlamda kullanılmaz), *how can I help you?* yu karşılamak üzere yer verilen *(size) sana nasıl yardım edebilirim?* kalıp sözleri yine bu türden örnekler arasındadır. Hele hele, *...is a good coke*'tan çevrilen *...iyi bir aşçıdır* anlatımı Türkçeye bütünüyle yabancıdır; *aşçı* ancak yemek pişirmeyi meslek olarak yürüten kimseler için kullanılır. Türkçede bunun yerine *...iyi yemek pişirir* denir. Bu örnekleri de kolaylıkla artırabiliriz.

Almancadan Türkçeye geçen öğelerin sayısı çok düşüktür; I. Cihan Savaşı öncesinde ve savaş sırasındaki ilişkiler nedeniyle Türkçeye giren ve bir süre kullanıldıktan sonra unutulan

sözcükler[60] bir yana bırakılırsa *hinterland* öğesiyle birlikte Üniversite Reformu sırasında bu dilden giren *Dekan, Doçent* (Alm. *Dozent*) gibi sözcükleri ve son yıllarda alınan *Otoban*'ı (Alm. *Autobahn*) saymak yetecektir.

□

60. Bu gibi sözcükler için bkz. Önen, 1955.

5.2. TÜRKÇENİN BAŞKA DİLLERE ETKİSİ

Ünlü Türkolog L. Johanson, çeşitli diller arasından Farsça, Moğolca, Uralca, Slavca ile ilişkilerde Türk dillerinin hem "alıcı", hem de "verici" olduğunu, çok sayıdaki Türkçe öğelerin başka dillere girdiğini belirtir (1992: 171).

Türkçenin en çok etkilediği, sözvarlığından pek çok öğenin geçtiği diller sıralanacak olursa en başta, Balkan ülkelerinde konuşulan dilleri, Sırp-Hırvatça ve Bulgarcayı saymak gerekir. Bunların yanı sıra Arnavutça, Rumence, Macarca, Makedonca ve Yeni Yunancada da pek çok öğe bulunmaktadır. Bunların büyük bölümü Balkanlardaki Türk egemenliği döneminden kalmadır.

Doğu dünyasında en çok ilişkilerimizin bulunduğu İranlıların ve Arapların dillerine de birçok söz geçmiş ve bugün de kullanılır durumda bulunmaktadır. Şimdi ilk olarak Balkan dillerindeki etki üzerinde duracağız.

5.2.1. TÜRKÇENİN BALKAN DİLLERİNE ETKİSİ

Türkçenin en çok sözcük verdiği, en çok etkilediği dillerin başında Balkan dillerinin geldiğini söylemeliyiz. Sırp-Hırvatça, Boşnakça, Bulgarca, Arnavutça, Rumence, Yeni Yunanca, özellikle Balkanlardaki Türk egemenliği sırasında Türkçeden pek çok söz öğesi almıştır. Dilbilim çalışmalarında "superstratum" olarak adlandırılan üst tabaka etkisi burada gerçekleşmiş, maddi kültür öğelerinden başlayarak Osmanlı yönetim ve ordu kavramlarına, sanat ve zanaat terimlerine kadar geniş bir sözvarlığı bu dillere geçmiştir[61]. Örnekler üzerinde durmadan önce akrabalık adları gibi, temel sözvarlığından sayılan öğelerin bir bölümünün de Türkçesiyle bu dillerde yerleşmiş bulunduğunu söylemeliyiz[62]. Örnek olarak Türkçe *bacanak* sözcüğü Bulgarcada *badžanàk*, Sırp-Hırvatçada *badžànah*, Arnavutçada *baxhanak* biçiminde geçmektedir. *Baldız* ise Bulgarcada *baldúza*, Boşnakça ve Sırp-Hırvatçada *bàlduza* olarak görülmektedir. Türkçe *dayı*, *teyze* ve *hala* Arnavutlukçada *dajë*, *teze* ve *hallë* olarak yaşamakta, Boşnakçada amca'nın *amidža*, *dayı*'nın *daidža* ve amca çocuklarının ise *amidžić* ve *amidzicna* biçimlerinde geçtiğine tanık olunmaktadır. Dayı çocukları da *daidzic* ve *daidzicina* sözcükleriyle karşılanmaktadır. Boşnakçada *babo* 'baba' ve *nena* 'nine' göstergelerinin kullanılışı ve *duveglija* 'güveyi', *jenđa* 'geline eşlik eden kadın, yenge' sözcüklerinin bulunması bizce daha da ilginçtir (bkz. Fritsche, a.y.).

---

61. Türkçenin Balkan dillerine etkisi konusunda burada birkaç çalışmayı göstermekle yetineceğiz: Mladenov (1926), Tsonev (1929), Prince (1951: 241-261), Buescu (1962), škaljić (1962), Miyatev (1968), Kayaoğlu (1987).

62. Bu konuda bkz. Fritsche (1979: 118-136).

Sırp-Hırvatçadaki Türkçe öğeler üzerindeki çalışmasında *škaljić* (1962) bu dilde Türkçe kökenli 6878 sözcük saptamıştır. Bu yapıt, maddî kültür kavramlarından Osmanlı Yönetim Örgütü ve Ordusuyla ilgili kavramlara kadar pek çok sözcüğü içermektedir. Yalnızca atçılıkla ilgili yüzden fazla Türkçe deyimin yer aldığı bu sözlükte Türkçe ve Türkçe üzerinden bu dile giren Arapça, Farsça, İtalyanca vb. kökenli sözcükler bulunmaktadır. Burada, Sırf-Hırvatçadaki bu türden öğelere birkaç örnek vermekle yetineceğiz: *aşçiya (aşçı), àjran* (ayran), *bekçiya* (bekçi), *belénzuka (bilezik),bùbreg (böbrek), çàruk (çarık), dùvak (duvak), gündelikçiya (gündelikçi), kolaylık (kolaylık), sandžak(sancak), surgunluk (sürgünlük), tomruk (tomruk), tug (tuğ* <Far. *tug), tulbenta (tülbent <Fak. dülbend), tuhaf (tuhaf,* <Ar. *tuhaf)* ... gibi.

Başta Bulgar Kökenbilgisi Sözlüğü (Bılgarski Etimologiçen Reçnik, Sofia, 1962) olmak üzere, yukarıda birkaçına değindiğimiz çalışmalarda Bulgarcadaki binlerce Türkçe sözcüğe ve Türkçe üzerinden bu dile giren öğelere pek çok örnek verilmiştir. Maddî kültürle ilgili *bardak (bardàk), bakraç (bakraç), kova* (kofa), *döşek (djuşek), yorgan (iorgan), balta (baltiya), fıçı (fusiya) zembil (sembil), seccade (secade), kilim* (kilim) gibi kavramlardan *börek (bjurèk), lokma* (lokmà), boza *(bozà), musakka (musaka)* gibi yemek, içecek adlarına, *aslan (aslàn* ve *arslàn* biçimleri var) *atmaca* (atmacà), *malak (malak), tazı (tazı)* gibi hayvan adlarına kadar birçok öğenin yanında pek çok soyut kavram da Türkçedeki karşılıklarıyla Bulgarcaya geçmiştir: armağan (armagàn), acemi (acemiya) *ahmàk, veresiye (veresiya), pazarlık (pazarlık), öfke (öfke), keyifsiz (kefsiz)* ... gibi.

Bulgarcadaki Türkçe öğeler de yine aynı kavram alanlarından gelmek üzere Sırp-Hırvatçadakilere yakın bir sayıyı

bulmaktadır. Bu dilde, öteki Balkan dillerinde olduğu gibi Türkçeden aktarılan çeviri sözler, deyimler ve atasözlerine de rastlamaktayız. Örneğin hem yazı dilinde, hem de konuşma dilinde kullanılan atasözlerinden Miyatev'in saptığı *Aç ayı oynamaz, Ak akçe kara gün içindir, Armut ağacından uzak düşmez, Bahşiş atın dişine bakılmaz* gibi Bulgarcaya çevrilmiş Türkçe atasözlerini buraya aktarabiliriz (bkz. Miyatev, 1968: 123).

Arnavutça, Makedonca, Rumence, Yeni Yunanca, Macarca gibi dillerdeki Türkçe öğeler de önemli bir sayıya varmaktadır. Türkçenin bütün bu diller üzerindeki etkisine burada yüzlerce örnek veremeyeceğimiz için, aşağıda değişik kavram alanlarında Türkçeden bu dillere geçen sözcüklere birkaç örnek vermekle yetineceğiz.

Burada hemen eklemeliyiz ki, kimi alanlar hemen bütünüyle Türkçe ya da Türkçe kanalıyla gelmiş Arapça ve Farsça kökenli geniş bir sözvarlığına sahiptir. Örneğin Gündağ Kayaoğlu'nun bakırcılık terimleriyle ilgili çalışması böyle bir alanı tanıtıyor (1987). Önce bu ilginç çalışmadan birkaç örnek göstermek istiyoruz:

Türkçe	*Sırp-Hırv.*	*Bulgarca*	*Makedonca*	*Arnavutça*	*Yeni Yun.*	*Rumen*	*Macarca*
bakır	bakar	bakır	bakar	bakira	bakira	—	—
kalay	kalay	kalay	kalay	kalay	kalay	—	—
usta	usta	usta	—	ustai	ustas	—	—
güğüm	cugum	gyum	gyum	g'üm	giumi	ghium	guiyium
ibrik	ibrik	ibrik	ibrik	ibrik ibrigh	ibrik briki	ibric	ibrih
kazan	kazan	kazan	kazan	kazan	kazani	—	kazan
sefertası	—	sefertas	sefertas	sefertasi	sefertas sefertaş		

Bu örnekler kolaylıkla artırılabilir.

Macarcaya gelince, bu dilde, büyük bölümü Macaristandaki Türk egemenliği (XVI.-XVII. yüzyıllar) döneminden kalma birkaç yüz sözcük bulunmaktadır ki, bunlardan kimileri Farsça ve Arapça kökenli olup bu dile geçmişti. Macarcada *zseb (cep), csember (çember), csuha (çuha), erdem (erdem), ibrisim (ibrişim), kapu (kapı), kocsány (koçan), pamut (pamuk), szakal (sakal), tarló (tarla), teve (deve)* gibi sözlükler yaşamaktadır. Macarcadaki Türkçe sözcükler üzerindeki çalışmalardan Zs. Kakuk'un kitabında (1977) bu sözlerden giysiler, nakış, süs, dericilik ve kunduracılık, yiyeceklerle ilgili olanları üzerinde derinliğine incelemelere girişilerek ilginç açıklamalar yapılmıştır. Örneğin Türkçe *pastırma* sözcüğü bu dilde *pasztormány* biçiminde 'kurutulmuş sığır', 'sığıreti' anlamında 17. yüzyıl başlarına ait kaynaklarda geçmektedir (a.y. 78-79). *Keszele* ise yine XVII. yüzyılın başına ait kaynaklarda görülen, Türkçeye de Farsçadan alınan *kösele*'den başkası değildir. *Bicsak (bicska, bicskia* biçimleri de vardır) ise dericilikte kullanılan bir alet olarak Macarcaya giren Türkçe *bıçak*'tan başkası değildir (a.y., s. 63-64).

Türkçeden Rumenceye geçen sözcükler içinde de Türkçe kökenliler olduğu gibi Farsça ve Arapça kökenliler de vardır: *ascherliu* ve *aschér (asker), arzái (arzu), băcán)* (önceki biçimi *băcál, bakkal*), *eléc* (yelek), *boiá* (boya), *otuzbir* (*otuzbir*, bir kart oyunu), *ghélă* (tavla oyunundaki *gele*), *baş* (*baş*, 'önce' ve 'şef' anlamında) ... gibi. Bu gibi örnekleri inceleyen Buescu (1962), Rumencedeki *adám babadam* deyimi ya da bunun *babadàm* eksiltili biçiminin Türkçe *Adem babadan*'dan geldiğini belirtmekte, bu deyimin bu dilde 'her zaman, Adem Babadan beri' anlamında kullanıldığını ileri sürmektedir (1962: 290).

Türkçenin Balkan dillerine etkisi, burada kimi dillerden birkaç örneğini verdiğimiz sözcük geçişleriyle sınırlı kalmamıştır. Kimi atasözleri ve deyimler, anlatım kalıpları Bulgarcaya olduğu gibi öteki Balkan dillerine de çevrilmiş, aktarılmış bulunmaktadır. Bunların yanı sıra Türkçenin kimi eklerinin de - örneğin meslek eki |-Cİ|, |-lİk| ve |-lİ| - bu dillerde yerli ve yabancı kökenli birçok sözcüğe eklendiğini görüyoruz. Bu konuda İsmail Eren'in ilginç bir incelemesi vardır (1968).

Bu konuyu bitirmeden önce ilginç saydığımız bir noktaya da değinmek istiyoruz: Sözcükbilim çalışmalarında örnekleri sıkça görüldüğü gibi, bir dilden başka dile geçen öğeler hem geçiş tarihlerinde verici dildeki biçimlerini yansıtmakta, hem de verici dilde bu öğeler zamanla yitirilip unutulmuş olsa da alıcı dilde yaşamlarını sürdürebilmektedir. Örneğin Türkçeden Sırp-Hırvatçaya ve Bulgarcaya geçen *sütlâç* sözcüğü (eski biçimi *sütlü aş*) bu dillerde eski biçimini korumakta, Bulgarcada *sütli aş*, Sırp-Hırvatçada *sutlijaš* olarak kullanılmaktadır. Bugün Türkiye Türkçesi ortak dilinde unutulmuş olan *başmak (paşmak)* 'bir tür ayakkabı' *yağlık* 'mendil' Balkan dillerinin birçoğunda yaşamakta, *kaçamak* yemek adı ve bu adla birlikte yemek de bu ülkelerde tanınmaktadır. *Kaçamak* yemek adının da Türkiye'de unutulmaya yüz tutmuş olmakla birlikte bu ülkelerde bilindiğini - örneğin Arnavutlukta - yemeğin pişirildiğini biliyoruz. Bu türden daha başka örnekler de vardır.

5.2.2. BAŞKA DİLLERE ETKİ

Balkan dillerinin yanı sıra Rusçaya da -gerek Türk lehçeleri kanalıyla, gerekse Osmanlı-Rus ilişkileriyle- Türkçeden birçok sözcüğün geçtiği bilinmektedir. Bunlar arasında *sucúk (kolbása* ile birlikte *sucuk, baklavá, yogúrt, buzá* (boza), *ayrán, kumís (kımız)* gibi yiyecek - içecek adlarıyla birtakım maddi kültür öğeleri başta gelir. *Padişah* gibi Farsça, *Sadrazám, Sultán* ve *vizír'* gibi Arapça öğeleri de yine Türkçeden geçme sözcükler olarak bu dilde buluyoruz.

Türkçenin Arapçaya etkisi üzerinde birçok çalışma yayımlanmıştır[63]. Osmanlı egemenliğinin Suriye, Irak, Lübnan, Mısır, Yemen ve Libya'da uzun süre devam etmesi, yönetim ve askerlikle ilgili kavramların yanı sıra somut ve soyut birçok kavramın da bu dile geçmesine neden olmuştur. Bu sözcükler değişik Arap lehçelerinde uzun süre kullanılmış olup bugün de yaşamaktadır[64].

Bu öğelere burada örnekler vermek istiyoruz: Ordu ve yönetimle ilgili olan *binbaşı*, Mısır ve Sudan lehçelerinde / binba:şi:/ olarak görülmekte, *paşa* sözcüğü ise Cezayir, Fas, Lübnan, Mısır ve Suriye Arapçalarında /ba:şa:/, Irak'ta / pa:şa/ biçiminde yaşamaktadır. *Bey* sözcüğü ise birçok lehçede /bey/ olaark görülürken Sudan lehçesinde /bi:k/, /bek/ ya da / beh/ biçimlerini almaktadır. *Bölükbaşı* sözcüğü Cezayir ve Libyada /bulukbaş/ ve /bili ba:şi/ olarak geçiyor. Maddi kül-

63. Bu çalışmalar arasından birkaçını göstermek istiyoruz: Littmann (1954), Ben Cheneb (1967), Gülensoy (1975), Prokosch (1983), Aytaç (1994).

64. Aytaç'ın yeni yayımlanan kitabı (1994) bu konuda geniş bilgi vermektedir.

türle ilgili kavramlar da Arapçanın çeşitli lehçelerinde yaygın durumdadır. *Kavurma* (/ka:varma/ Cezair, Lübnan ve Mısırda; *ka:vurma* Irak'ta), *pastırma* (/baştarma/Cezair'de, /ba:stirma/ Libya'da, *bastarma* Mısır'da, *basturma* Suriye'de, / pa:stırma/ Irak'ta); *boza* (Cezair, Lübnan ve Suriye'de / bu:za/ biçiminde), *tütün* (Irak, Lübnan, Mısır ve Yemen'de / tutun/), ayrıca *topçu* (/tobci:/ biçimiyle Fas ve Cezair, / tubci:/ biçimiyle Mısır, Sudan, Suriye lehçelerinde, /tubşi:/ biçimiyle Yemen'de), *sancak* (/şancak/ biçimiyle Irak'ta, *sancak* biçimiyle Mısır, Suriye, Sudan, Yemen lehçelerinde ve *Sinsig* biçiminde Libya'da). Kolaylıkla artırabileceğimiz bu örnekler dışındaki öğeler için bkz. Aytaç (1994).

Türkçeyle Farsça arasındaki sıkı ilişkiler Türkçeden birçok öğenin Farsçaya geçmesi sonucunu doğurmuştur. Bugünkü Farsçayı inceleyecek olursak birçok Türkçe öğeyle karşılaşırız[65]. Bunlar içinde Osmanlı devlet örgütüyle ilgili *hekimbaşı*, 'başhekim' *dilmaç* 'tercüman', *kolağası* 'orduda bir rütbe', *geravulhane* (karakol), *keşikçi* 'bekçi' gibi sözcükler, Selçuklulardan kalma *atabek* (şehzadeleri eğiten ya da bir eyaleti yöneten vezir), sözcüğü, *arslan* biçimiyle *aslan*, *baykoş* biçimiyle *baykuş*, *kaplan*, *karakuş* (kartal), *kısrag* (kısrak), *emlik* (yeni doğmuş kuzu; Anadolu ağızlarında yaşamaktadır), *kuş-i kızıl* (atmaca), *teke* gibi hayvan adları ve günlük dilde kullanılan araç-gereç adlarına da rastlarız: *Otarak* 'kısa dinlenme yeri' (*otarak kerden* 'dinlenmek' eylemi bu sözcükle yapılmıştır), *otag* 'oda', *bezek* 'süs', *gılıç* (kılıç), *tohmak* 'tokmak', *aş* 'yemek', *elek* 'elek'... gibi.

Türkçenin meslek gösteren biçimbirimi [-Cİ] de tıpkı Balkan dillerinde ve Arapçada olduğu gibi Farsçada da çeşitli yerli

65. Ünlü Türkolog G. Doerfer'in Yeni Farsçadaki Türkçe ve Moğolca öğeleri inceleyen geniş oylumlu yapıtı (1963-67) burada bu konu için salık verilecek başlıca kaynaktır.

ve yabancı sözcüklere eklenmektedir: *madencî, çapçı* 'matbaacı', *keşikçi* 'bekçi', *postçi* 'postacı' gibi.

Türklerle batı ulusları arasındaki ilişkiler bilindiği üzere Osmanlı Devletinin kurulmasından, özellikle imparatorluğa dönüşmesinden sonra giderek artmıştır. Bu ilişkiler sırasında bu dillerden alınan öğelerin yanında Türkçeden de bu dillere çeşitli sözcüklerin alındığını, birtakım Arapça ve Farsça kökenli öğelerin de Türkçe kanalıyla Batıya geçtiğini görüyoruz[66]. Şimdi de bunlara kısaca değinelim:

Batı dillerine Türkçeden giren öğeler arasında en başta gelen, Osmanlı yönetimi ve ordusuyla ilgili kavramlardır. *ağa* (Fr. *aga* ve *agha*, İng. *aga* ve *agha*), *paşa* (Fr. *pacha*, İng. *pasha, pacha* ve *bashaw*, Alm. *Pascha*), *efendi* (İng. *effendi*, Alm. *Effendi*), *yeniçeri* (Fr. *janissaire*, İng. *janizari/janissary*, Alm. *Janitschare*), *başıbozuk* (İng. *bashi-bazouk), binbaşı* (İng. *bimbashi*) *bostancı* (İng. *bostanci) vezir* (İng. *vizir*) gibi örnekleri bu arada sayabiliriz. Haremle ilgili *odalık* sözcüğü *odalisque* biçiminde Fransızcaya ve İngilizceye geçmiş -daha önce değindiğimiz gibi- adı Farsça kökenli *tülbent* sözcüğüne dayanan (tülbent lalesi) ve Hollandaya götürülen bir lale çeşidi Avrupa dillerinde (Fr. *tulipe*, İng. *tulip*, Alm. *Tulpe*) bu sözcükle adlandırılmıştır. Yine Farsça kökenli *köşk* sözcüğü anlamca değişerek Türkçeden bu dillere geçmiştir (Fr. *kiosque* 'köşk', 'kaptan köşkü' ve 'satıcı barakası', Alm. *Kiosk* 'satıcı barakası'. Yine daha önce değindiğimiz *bergamot* (<beg armudu) örneğini de (Fr. *bergamote*, İt. *bergamotte*) buraya ekleyebiliriz. İngilizcede kulanılmış olan *chibouk* (çubuk), *caftan* (kaftan), *kalpak* sözcüklerini (bkz. Gatenby) yine bu birkaç örneğe eklemek istiyoruz.

66. Bu konudaki çalışmalar için özellikle Gatenby'nin (1954) İngilizcedeki Türkçe öğeleri bir araya getiren uzun incelemesini belirtmek istiyoruz.

6. TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN SÖZVARLIĞI

6.1. GENEL NİTELİKLERİ

Türkiye Türkçesi, Asya ve Avrupada konuşulan pek çok Türk lehçesi içinde Batı ya da kimi araştırıcılarca Güney Batı Grubu olarak anılan grubun içinde bulunmaktadır. XI. yüzyılın ortalarından başlayarak Oğuzların Anadolu topraklarında yerleşmelerinden sonra oluşan ve XIII. - XV. yüzyıllarda Eski Anadolu Türkçesi adı verilen yazı dili XV. yüzyıldan sonra Osmanlıca diye adlandırılmakta, XX. yüzyılın başlarına kadar gitgide artan yabancı öğeler ve kimi yabancı kurallarla halk dilinden uzaklaşan bir "yüksek zümre dili" niteliği taşımış bulunmaktadır. Bu dilin yanı başında halkın günlük konuşma dili, Türkçenin uzun yüzyıllardan gelen sözvarlığını yansıtmaktadır.

Bugün Türkiye Türkçesi adını alan lehçe, İstanbul ağzının ses, biçim ve dizim özelliklerini temel olarak alan bir ortak dildir. Bu dil, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıca evresinden kalan kimi özelliklerin değiştiği, kendine özgü nitelikler taşıyan bir Türk lehçesidir. Bu lehçede, örneğin uzun yüzyıllardan gelen genzel (n/ sesi (ñ) yerini /n/ sesine bırakmış, bugün kimi Anadolu ağızlarında yaşayan kapalı /e/ ve açık /e/ sesleri yitirilirken birtakım ses olayları da gerçekleşmiştir. Örneğin Eski Anadolu Türkçesinden bugünkü ağızlara kadar gelen *kaşuk, yazuk* gibi söyleyiş biçimleri ortak dilde -düz ünlülerle benzeşerek yuvarlak ünlülerin düzleşmesi sonunda *-kaşık, yazık* biçimlerine dönüşmüş, *gelürüm, bilürüm* gibi eylem çekimlerindeki yuvarlak ünlüler *gelirim, bilirim* örneklerinde olduğu gibi düz ünlülere dönüşmüştür.

Eski Türkçe adı verilen Köktürk-Uygur döneminden bugünkü Türkiye Türkçesi dediğimiz ortak dile gelinceye kadarki uzun süre içinde dilde doğal olarak birçok bakımlardan çeşitli değişiklikler gerçekleşmiştir. Sözcüklerin ses yapılarını ilgilendiren bu değişikliklerden birkaçına daha burada değinmek istiyoruz:

Eski Türkçe döneminde /t/ sesiyle başlayan sözcüklerin birçoğu bugün /d/ ötümlü sesiyle başlar duruma gelmiştir: *til (tıl) > dil, tiş > diş, tört > dört, tokuz > dokuz, tegmek > değmek, tamga > damga, tilemek > dilemek...* gibi. Yine Eski Türkçede /t/ sesi içeren ön ünlülü sözcüklerde -bugün hâlâ birçok lehçede eski niteliğini korurken /g/ ye dönüşmüştür: *körmek > görmek, kün > gün, küç > güç, kelmek > gelmek, kirü > geri...* gibi. /g/ sesi bugün bile birçok lehçe ve ağızlarda değişmemişken Türkiye Türkçesi ortak dilinde /ğ/ olmuştur: *tag > dağ, egri > eğri, ogramak > uğramak, sıgınmak> sığınmak, tegirmen > değirmen..* gibi. Ayrıca /i/ ünlüsünün /e/ ye, bunun tersi olarak /e/ nin /i/ ye dönüştüğü örnekler vardır: *yiti > yedi, kiçmek > geçmek, il > el* 'ülke, memleket', *birmek > vermek;* bu örneklerin yanında *eşidmek > işitmek, eki> iki, edgü > iyi..* gibi.

Bu değişmelere bileşik bir ses olan /ny/ sesinin /n/ ya da /y/ ye dönüşünü (örneğin *kony > koyun*), d > y değişimini (adak>ayak) ve daha başkalarını ekleyebiliriz.

6.2. TÜRKİYE TÜRÇESİNDE KAVRAM ZENGİNLİĞİ VE EŞANLAMLILAR

Tarih boyunca geçirdiği evreleri, değişik çağlara ve ülkelere yayılmış ürünlerini, bugünkü lehçe ve ağızlarını gözden geçirirsek, kurallı ve güçlü bir dil olan Türkçenin aynı zamanda zengin bir sözvarlığına sahip bulunduğu ortaya çıkar. Tek başına Türkiye Türkçesini ele alacak olursak ortak dilin 65 000 dolayındaki sözvarlığı, Avrupa dillerine göre bize sayıca küçük gelebilir. Ancak, kitabımızın değişik bölümlerinde değindiğimiz gibi, bu durum Osmanlıca döneminde özellikle soyut kavramlar bakımından yabancı öğelere bağımlılık, yabancılarını yeğleme ve Türkçenin türetme olanaklarından yararlanmama biçimindeki tutumdan kaynaklanmaktadır. Daha önce belirttiğimiz gibi, dilde *öd* varken Arapçadan *zaman* ve *vakit*, *us* ve *ög* varken *akıl* ve *idrâk* alınarak dilde yerli olanların unutulmasına yol açılmış, beliren yeni kavramların, doğudan ve batıdan yapılan çevirilerde yeni öğelerin Türkçeden karşılanmasına çalışılmamıştır. Bugün *ikilem* türetmesiyle karşıladığımız kavramı (Yun. *dilemma*) Osmanlı aydını *Kıyās-ı mukassim* tamlamasıyla dile getirmiş, bugün *akkor* dediğimiz kimya terimini *nār-ı beyza* tamlamasıyla anlatılmış, her öğesi Arapça olan bu terimleri Farsça tamlama kuralına göre kurmuştur. Dil Devriminden sonra bir hayvan türü için kullanılan *etoburu* Osmanlıca döneminde *ākilü'l-lühūm* terimiyle (Ar.), *sürüngenler* ise *zevā hif* gibi, Türkçe hiçbir şey anlatmayan Arapça terimlerle öğretiliyordu. O dönemde, Dil Devriminde

olduğu gibi yabancı kökenli eski ve yeni kavramlara bilinçli bir biçimde Türkçeden karşılıklar bulunmaya çalışılsaydı halk ağızlarında olduğu gibi, Türkçe türetmelere gidilseydi bugün 100.000'i aşan bir sözvarlığına sahip olunacaktı.

Kitabımızın bu bölümünde biz, bütün olumsuz gelişmelere karşın Türkiye Türkçesinin kavramlaştırma ve anlatım olanakları açısından ne ölçüde zengin olduğunu sergilemek üzere kimi kavram alanları ve kavramlar üzerinde duracağız. Önce renk adları (sıfatları) konusuna değinelim:

"Türkçede Kavramlaştırma" bölümünde renk adlarına kısaca değinmiş, Alman araştırıcıları Laude-Cirtautas ve Brands'ın çalışmalarından ve kendi yayınlarımızda belirtilen renk zenginliğinden söz etmiştik. İlk olarak aşağıdaki tabloya bir göz atalım:

Renk ve Renk Tonları

a)			b)			c)	
	ak	beyaz		vişneçürüğü	devetüyü		filizi
	kara	siyah		kavuniçi	sütlükahve		zeytuni
	sarı			limonküfü	vapur dumanı		haki
	yeşil			camgöbeği	dudu yeşili		çividi
	mor			ördekbaşı	zehir yeşili		barudi
	gök	mavi		ördekgagası	türbe yeşili		erguvani
	al			yavruağzı	kömür karası		
	kızıl	kırmızı		narçiçeği	kankırmızı		
	boz	turuncu		pişmişayva	kanarya sarısı		
	ala	kahverengi		böcekkabuğu	çingene pembesi		
	tirşe	pembe		gülkurusu	fesrengi		
		bej		soğankubuğu	pasrengi		
		gri		keklikayağı	tarçınrengi		
		lâcivert		fildişi	leylak rengi		

tavşan kanı	çivit rengi
kestane	menekşe rengi
	saman rengi
	kiremit rengi
	kül rengi
	küf rengi
	bal rengi
	taba (rengi)

Önce hemen belirtmeliyiz ki, renk adlarında dikkati çeken ilk yön, *ak, kara, gök, al, kızıl* gibi Türkçe kökenli göstergelerin yanında yabancı etkiyle *beyaz* (Ar.), *siyah* (Far.), *mavi* (Ar.), *kırmızı* (Ar.) gibilerinin de yerleşmiş olmasıdır.

Hint-Avrupa dillerinin ana renk adlarında çok dar bir sözvarlığına sahip olduğu görülmekte, kimi dilcileri Hint-Avrupa kavimlerinin atalarının renkkörü olup olmadıkları konusunda kuşkuya düşüren bir adlandırma özelliği bulunmaktadır. Nitekim **Walde** (1930-32), Buck (1949) gibi sözcükler bu dillerde *yeşil, mavi, gri, sarı* sözcüklerinin 'parlamak, ışık vermek' anlamına gelen tek bir kökten (*ĝhel-) türediğini belirtirler. Buna karşılık Türkçede bu renkler ayrı ayrı köklerden gelmekte, *gök*, göğe dayanmakta, *kızıl, kızmak* eyleminden türemiş bulunmakta, *yeşil, yaş*'a bağlanmaktadır.

Yukarıdaki tablo dikkatle gözden geçirilince Türkçenin kavramları oluşturmada ne ölçüde doğadan yararlandığı, renk adlarında doğrudan doğruya çevredeki nesnelere dayanan aktarmalarla adlandırmaya gittiği açık olarak ortaya çıkacaktır. Yeşil, sarı, kızıl, gök (mavi) gibi Türkçe kökenli ana renk adlarının (a öbeği) yanında renk tonlarında (b) görülen büyük zenginlik, bu yargımızı güçlendirecek niteliktedir. Öte yandan bu öğeler Türkçenin gözlem ve adlandırma gücünü de açıkça

belirtmekte, *vişneçürüğü, camgöbeği, pişmişayva, narçiçeği* gibi belli renk tonlarının çok canlı ve somut bir biçimde dile getirilmesini sağlamaktadır. *Küfrengi, samanrengi, menekşe rengi* gibileri ise doğrudan doruya nesnelerin adlarıyla anılmaktadır. Başka dillerin sözvarlıkları incelenecek olursa bu denli geniş bir renk dünyasının bulunmadığı görülür. Almancadaki renk tonlarına değinen Sesli (1968: 12) bunlar içinden yalnızca 'karnabahar mavisi' anlamına gelen *Blumenkohlblau*'nun nesnel sıfat olarak bulunduğunu belirtir.

Akrabalık adları konusuna gelince, Türkçenin bu kavram alanındaki zenginliğine önceki çalışmalarımızda değinmiştik.[67] Burada kısaca belirtelim ki, bugün geniş birer sözvarlığına sahip olan Hint-Avrupa dil ailesinde akrabalık adları, Türkçeyle karşılaştırılamayacak kadar dar kalmaktadır. Örneğin Türkçede *bacanak, enişte* ve *kayın birader* ayrı ayrı kavramlar halinde oluşmuşken bunların her üçü İngilizcede (*brother-in-law*), Fransızcada (*beau-frère*), Almancada (*Schwager*) tek bir göstergeyle dile getirilmektedir. Bir Ural dili olan Fincede de 'enişte' ve 'kayın birader' kavramları tek bir göstergeyle anlatılmaktadır (*lanko*). Türkçede ayrı ayrı kavramlar olan *baldız, elti, görümce* ise İngilizcede *sister-in-law*, Fransızcada *belle-sœur*, Almancada *Schwägerin* sözcüklerinde anlatım bulmaktadır. Daha başka örnekleri bulunan bu durum, Türkçenin kavramlaştırma gücüne ve insanın aile bağlarının sıkılığına bağlanabilir, kanısındayız.

Şimdi biraz da değişik alanlardan kavramlar üzerinde duralım:

Soyut bir kavram olan "çok" kavramı eğer Türkiye Türkçesinin sözvarlığı içinde araştırılacak olursa bunun gerek tek sözcük biçiminde, gerekse bileşik sözcük ve ikileme biçiminde,

67. Aksan (1971: 97-98).

kimi zaman da değişik öbekler halinde birçok söz öğesiyle dile getirildiği görülür:

"çok"

a)	b)	c)	ç)
çok	fazla	son derece	alabildiğine
birçok	ziyade	bir nice	sürüsüne bereket
bol	hayli	bir sürü	bini bir paraya
sayısız	külliyetli	bir alay	kıyamet gibi
sonsuz	hesapsız	bir dolu	
aşırı	gayet	bir yığın	
oldukça		yığın yığın	
nice		sürü sürü	
		nice nice	

Elbette, kullanım yerleri değişik olan bu öğeler gözden geçirilince kavramın değişik anlatım yollarından gidilerek yansıtıldığı görülecektir. (a) öbeğinde yer alan Türkçe sözcüklerin içinde *oldukça*, son zamanlarda, özellikle gençlerin dilinde 'çok' anlamında kullanılmaktadır. (b) öbeğindekiler yabancı kökenlidir; (c) de yer alanlarla (ç) öbeğindekiler değişik anlatım yollarından yararlanmaktadır.

Güçlü aşk şiirlerinin binlercesini vermiş olan Farsçada "sevmek" kavramı tek bir göstergeyle anlatılmamakta, bu dilde, çekilebilen Farsça bir eylem bulunmamaktadır (Bkz. Aksan, 1972: 119-124); kavram, *aşk*, *meyl* gibi Arapça öğelerden yararlanarak oluşturulan sözlerle ve değişik anlatım yollarından gidilerek dile getirilmektedir. Aşağıda gösterdiğimiz Türkiye Türkçesindeki örnekler arasında her ne kadar *âşık* (Ar.) ve *sevda* (Ar.) *hoş* (Far.) gibi sözcükler yer alıyorsa da doğrudan doğruya, dilin kendi öğeleri ve aktarmalı anlatım biçimleri de bulunmaktadır:

sevmek	sevdalanmak	abayı yakmak
sevgi beslemek	sevda çekmek	
hoşlanmak	gönül çekmek	
vurulmak	gönül vermek	
tutulmak	gönlü akmak	
yanmak	gönlünü kaptırmak	
âşık olmak		

Şimdi de bir başka kavrama gözatalım:

"Aptal" Kavramı

bön	hödük	kuşbeyinli	aval
aptal	angut	tahtası eksik	andavallı
ahmak	saf	balkabağı	avanak
salak	gabi	cennet öküzü	hışır
budala		öküz	hıyar
beyinsiz		kalın kafalı	enayi
alık			
dangalak			
sersem			
ebleh			
armut			

Bu örneklerden bir bölümünü (*aptal, ahmak, budala, ebleh, saf, gabi* gibi) yabancı kökenlidir. Bir bölümü deyim niteliği taşır (*kuş beyinli, tahtası eksik, cennet öküzü* gibi); bir bölümü de aktarmalarla yeni anlamlar kazanmış öğelerdendir (*balkabağı, angut, armut, hıyar* gibi). *Aval, andavallı, enayi* gibileri ise argo sözcükleridir.

Bizim burada önemle belirtmek istediğimiz konu, Türkçede soyut, anlatımı güç ve ayrıntı sayılabilecek kavramların do-

ğadaki nesnelerden, olaylardan yararlanılarak, adeta birtakım sahne görüntüleri oluşturularak somut bir biçimde anlatılmasıdır. Bizim *somutlaştırma* adını verdiğimiz, genellikle aktarmalara, deyim aktarmalarına dayanan bu anlam olayı her dilde, özellikle deyimlerde kendini belli etmekte, Türkçede de yazı dilinde, halk dilinde, halk ağızlarında ve değişik lehçelerde çok belirgin bir biçimde görülmektedir. Hemen söyleyelim ki, Türkçede, dilin her kesiminde bu türden önekler deyimlerin en büyük bölümünü, aşağı yukarı üçte ikisini oluşturmaktadır.

Türkiye Türkçesindeki binlerce örneği içinden şu birkaçı üzerinde kısaca duralım: *İğneyle kuyu kazmak* deyimi son derece yavaş ilerleyen, büyük emek ve sonsuz sabır isteyen bir işin anlatılışını bu yoldan dile getirir. *Kaş yapayım derken göz çıkarmak* ise önemsiz bir yarar, katkı sağlamak isterken büyük bir zarara yol açmayı yine böyle, somutlaştırarak anlatır. *Tuttuğu dal elinde kalmak, topal eşekle kervana karışmak, öküz altında buzağı aramak, çayı görmeden paçaları sıvamak* yine aynı biçimde bir imaj yaratarak konuyu canlandıran sözlerdendir.

Türkiye Türkçesinde vücut bölümlerinden, organlardan yararlanılarak dile getirilen deyimler gözden geçirilecek olursa, insanın içinde bulunduğu durumların, insan karakter ve davranışlarının somutlaştırılan bir anlatımla nasıl canlı ve güçlü ortaya konduğu hemen dikkati çekecektir. Burada bu öğelerden ancak bir bölümünü gösterebiliyoruz:

	başına kak-		*kafa göz yar-*
baş	*başı darda kal*	*kafa*	*kafa patlat-*
	baş eğ-		*kafa salla-*
	baş kaldır-		*kafası bozul-*

	başı sıkıl-		*kafası kız-*
	başını bağla-		*kafasından çıkar-*
	(bir yola) baş koy-		*kafasını kurcala-*
	başı göğe er-		*kafasını taştan taşa vur-*
	başına ekşi-		*kafasının dikine git-*
	başını gözünü yar-		
	başını dik tut-		
	başını taştan taşa vur-		
el	*el çek-*		
	el etek çek-		
	eline eteğine sarıl-		
	eli yat-		
	eli genişle-		*ayak uydur-*
	eli kulağında	*ayak*	*ayak bağı*
	eli kolu bağlı kal-		*ayaklar altına al-*
	eli boş dön-		*ayakları suya er-*
	ele geçir-		*ayağını denk al-*
	elden ayaktan düş-		*ayağının altına karpuz kabuğu koy-*
	el üstünde tut-		
	el altından		*ayağının tozuyla*
	göz ardı et-		*burun kıvır-*
göz	*göz boya-*	*burun*[68]	*burun bük-*
	göz koy-		*burnu büyü-*

68. Türkçedeki burun kavramıyla ilgili kullanımlar ve çeşitli sözler konusunda geniş ve öncü bir çalışma sayılabilecek olan şu yazıya bakılabilir: Tietze (1983).

	göz yum-		*burnu sürtül-*
	gözbağcı		*burnundan (fitil fitil) gelmek*
	gözü dön-		*burnundan kıl aldırma-*
	gözü açıl-		*burnunu kır-*
	gözle ye-		*burnunu sok-*
	gözü ısır-		*burnunun dikine git-*
	gözü tutma-		*burnunun direği sızla-*
	diş bile-		
diş	*diş geçir-*		*kulak as-*
	dişini sık-	*kulak*	*kulak tıka-*
	diş göster-		*kulağı tetikte ol-*
			kulağına kar suyu kaç-
			kulağına küpe ol-
			kulaklarının pasını gider-

Örneklerini kolaylıkla artırabileceğimiz bu türlü deyimlerden dilin öteki öğelerine geçecek olursak aktarmalarla, somut nesnelerden yararlanan güçlü anlatım eğilimini onlarda da buluruz:

Türkçe *pişmek* eylemini bir deyim aktarmasıyla 'herhangi bir işte uzun süre deneyim kazanmak' anlamında kullanılır. Buna karşılık bu eylemin sıfatı olan *pişkin*, temel anlamının dışında yazı dilinde 'saygısızca davranarak işini yürüten, kolay utanmayan' anlamını almıştır (Halk ağızlarında 'olgun, görmüş geçirmiş' anlamında kullanılır).

Türkiye Türkçesindeki *kırmak, dalmak, bulaşmak, desteklemek, kırılmak, iğnelemek, taşlamak, çekiştirmek, ezilmek,*

sürünmek... gibi pek çok eylem de yine bir somutlaştırma eğilimiyle yan anlamlar kazanmıştır. Örneğin 'öfkelenmek' için kullanılan *kızmak*, ateşte ısısı artan nesnelerin durumuyla bir ilişki kurularak insan için kullanılmaya başlanmış, suya ya da bir yere girmek demek olan *dalmak*, insanın derin düşünceler içine girişini anlatır duruma gelmiş, *iğnelemek*, *taşlamak* gibi eylemler ise insanlara sözle -değişik ölçülerde- zedeleyici davranışlarda bulunmak için kullanılır olmuştur.

Türkçenin kavramlaştırma, sözcük oluşturmadaki anlatım ve betimleme gücü açısından çok ilginç bir örnek, *çıtkırıldım* yarı yansımalı bileşik sözcüğüdür. Bu örneğin anlatım bakımından başarısı bir yandan betimleme gücünden (ince bir nesnenin kırılıvermesinin betimlenmesi), bir yandan da alışılmamış bir bileşik sözcük oluşturma yoluna gidişinden kaynaklanıyor, sanıyorum. Alışılmamış kuruluş, bir eylemin görülen geçmiş zaman 1. kişi çekiminin önüne bir yansımanın getirilişiyle ortaya çıkıyor.

Benzeri bir kuruluş, *vurdumduymaz* bileşik sözcüğünde de görülüyor. Hem ad, hem de sıfat olarak kullanılan bu bileşik sözcük de çekimli iki eylemden oluşmuştur; hem de eylemlerin iki ayrı kişiye ait, biri olumlu biri olumsuz çekiminden (vurdum+duymaz) kuruludur; kendi dışındaki olaylardan etkilenmeyen, duygulanmaya kapalı bir insanı betimlemede böyle bir anlatım başarısı da Türkçenin anlatım gücünün tanıklarındandır, sanıyorum. Yine çekimli bir eylemle kurulan ve çekimli eylemin başına bir yansıma getirilerek oluşturulan bir bileşik sözcük *fırdöndü*'dür. Mekanik bir düzeni anlatan, aynı zamanda bir kumar aracına ad olan ve kolayca görüş değiştiren kimseleri belirten bu sözcük bir deyim aktarmasıyla bir karakter betimlemesini sağlamaktadır.

Sallabaş sözcüğü de yine çekimli bir eylemle bir addan kurulmuştur. *Zıpçıktı* sözcüğü ise örnekleri kolayca artırılabilecek olan bu türlü öğelerin bir başkasıdır.

Eşanlamlılık konusunu kitabımızın "Türkçede Eşanlamlılar" bölümünde (3.1.6) ele alarak Türkçenin, en eski dönemlerinden bugüne kadar verdiği ürünlerde bu türden öğeleri göstermeye çalışmıştık. Bu bölümde ise bugünkü Türkiye Türkçesindeki eşanlamlılar üzerinde kısaca duralım:

Bugün ölçünlü dildeki eşanlamlıların şu öbeklerde toplanabileceğini söyleyebiliriz.[69]

1) Dilin kendi öğelerinden oluşan eşanlamlılar.
   a) Tam eşanlamlılar,
   b) Eşanlamlı olarak nitelenen yakın anlamlılar.
2) Yabancı kökenlilerle yerlilerin oluşturdukları eşanlamlılar
   a) Özleştirmeden önce kullanılanlar,
   b) Özleştirilmiş öğelerle eşanlamlılık oluşturan örnekler.

Şimdi bunlar üzerinde duralım:

1) Bu öbekte yer alanlar içinde bir bölüm örneklerin (a) "tam eşanlamlı" niteliği taşıdıkları görülmektedir. Ancak hiçbir dilde tam eşanlamlı birden çok öğe bulunamayacağı ilkesi burada gerçekleşmekte, dilin eski dönemlerine gidildikçe bunların değişik anlamlarda kullanıldıkları, zamanla anlamca birbirlerine yaklaştıkları gözlemlenmektedir. Nitekim bir

69. Eşanlamlılar üzerindeki yeni yayınlardan Yusuf Çotuksöken'in kitabında (1992) bu öğeler Tam Eşanlamlılar ve Kısmi (Parçalı, Bağlamsal) Eşanlamlılar olarak iki bölümde sınıflandırılmaktadır (s. 7-9).

araştırmamızda (1975: 531-572) bugün tam eşanlamlı olarak birbiri yerine kullanabildiğiniz

göndermek / yollamak bitmek / tükenmek

bıkmak / usanmak / bezmek

gibi örneklerin eskiden farklı anlamlara geldiğini göstermiştik. Hemen belirtelim ki, bu türlü öğelerin sayısı çok azdır.

Bütün dünya dillerinde, eşanlamlı kabul edilen, (b) öbeğinde yer alan örnekler, kullanım yerleri genellikle birbirinden ayrılan sözcüklerdir; Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinden bunlara şu örnekleri vermekle yetineceğiz:

darılmak/küsmek/gücenmek/kırılmak/incinmek/alınmak

çevirmek/döndürmek

dayamak/yaslamak (dönüşlü biçimleri: dayanmak/yaslanmak)

dilemek/istemek

duymak/dinlemek/işitmek

toplamak/toparlamak

yıkılmak/devrilmek

kıvırmak/bükmek

küçük/ufak büyük/iri/koca/kocaman

ıslak/yaş

2. Bu öbekte yer alan örnekler, temel sözvarlığımıza kadar giren yabancı öğelerle bugün birlikte kullanılan Türkçelerini

(a) ve Dil Devriminden sonra yerleşen karşılıklarla eşanlamlı çiftleri oluşturan örnekleri (b) içermektedir:

a)	ak/beyaz	ün/şöhret	onarmak/tamir etmek
	kara/siyah	değer/kıymet	gidermek/izale etmek
	baş/kafa/kelle	duygu/his	
	biricik/yegâne	kıyı/sahil	
	eski/köhne	doğru/dürüst	
	yabancı/ecnebi	dil/lisan	
	güç/zor	boyunbağı/kravat	
b)	anı/hatıra	özel/hususi	saptamak/tesbit etmek
	önlem/tedbir	mutlu/mesut	abartmak/mübalağa etmek
	sakınca/mahzur	mutluluk/saadet	savunmak/müdafaa etmek
	konu/mevzu	güvence/teminat	tutuklamak/tevkif etmek
	durum/vaziyet	yaşam/hayat	ertelemek/tehir etmek
	deprem/zelzele	sözleşme/mukavele	atamak/tayin etmek
	sorun/mesele	olanak/imkân	onaylamak/tasdik etmek
	kavram/mefhum	yenilgi/mağlubiyet	üretmek/istihsal etmek
	anlam/mana	antlaşma/muahede	tüketmek/istihlak etmek
	ulus/millet	ilerleme/terakki	devinmek/hareket etmek

Bu öbekte yer alan eşanlamlılar, aynı türden pek çok örneğin ancak birkaçıdır. (b) öbeğindeki sözcükler incelenirse türetilen öğelerin tutunmaları açısından elde edilen başarı da kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

6.3. TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE TERİMLER

Daha önce de değindiğimiz gibi *terim*, bilim, teknik, sanat, zanaat alanlarının kavramlarını yansıtan dil öğelerine verilen addır. Eğer terimler toplumun bütün kesimlerince tanınıp bilinir, kullanılır duruma gelirse terimliğini yitirmiş sayılabilir. Ancak, ilgili oldukları özel alanların sözlüklerinde yine yer alır. Örneğin *radyo, telefon, telgraf, televizyon, enflasyon, demokrasi* sözcükleri değişik alanların terimleri oldukları halde hemen her dilde kullanımları genelleştiği için terim olmaktan çıkmış, ancak ilgili oldukları alanların sözlüklerinde yine de yer alan öğelerdendir.

Türkiye Türkçesi sözvarlığında son 60 yıl içindeki gelişmeleri inceleyecek, yan tutmayan bir araştırıcının ilgisini çekecek bir özellik, terimlerde de kendisini gösteren özleşme, Türkçeleşme olacaktır[70]. Dil Devrimiyle, eğitim-öğretim terimlerinden başlayarak yönetimle, devlet yazışmalarıyla, çeşitli rütbe ve ünvanlarla, değişik bilim, sanat, teknik alanlarıyla ilgili terimlerde büyük ölçüde özleştirmeye gidilmiş, bugünkü kuşakların tanımadıkları Osmanlıca uzun tamlamalar bırakılarak Türkçe karşılıkları yerleşmiştir. Büyük Atatürk'ün kendi eliyle Türkçeleştirdiği geometri ve matematik terimlerinin yanında Türk Dil Kurumu'nca birçok alanın kavramları üzerinde çalışılarak anlaşılması, kullanılması kolay terimler oluşturulmuştur.

---

70. Bu dönemde ülkemizde terimler konusunu işleyen birçok çalışma ve başta Türk Dil Kurumunun yayımları olmak üzere çeşitli kimselerin hazırladıkları tek dilli ve çok dilli birçok terim sözlüğü yayımlanmıştır. Bütün bu yayımlar için bkz. Zülfikar: 1991.

Büyük Atatürk'ün Türk Dil Kurumu'nca tıpkı basım olarak yayımlanan (1971) "Geometri" kitabında türeterek ilk kez kullandığı *açı, bölü, çarpı, eşkenar, yüzey, düşey, yatay, eğik* gibi terimler bugün eski karşılıkları hemen bütünüyle unutulmuş terimler olduğu kadar, özleştirmedeki eğilimleri de yansıtan örneklerdendir.

Terimlerin özleştirilmesi sırasında başlıca şu altı yola başvurulduğunu söyleyebiliriz:

a) Türetme,
b) Birleştirme
c) Canlandırma,
ç) Genel dilden yararlanma
d) Halk ağızlarından alma,
e) Çevirme

Şimdi bunlar üzerinde duralım:

a) Osmanlıca döneminde Arapça ve Farsça öğelerden bu dillerden biri ya da ötekinin tamlama kurallarıyla kurulmuş, kimi zaman bu dillerden, olduğu gibi aktarılmış terimlerle batı dillerinden girenleri karşılamak üzere Türk Dil Devrimi sırasında yararlanılan terim yapma yollarından biri *türetme*'dir. Bu doğrultuda değişik alanlarla ilgili pek çok öğe türetilmiştir; bunların bazılarından birkaç örnek verelim:

Felsefe-mantık alanında Ar. *küllî* karşılığı *tümel, cüz'î* için *tikel, kıyās-ı mukassim* tamlamasını ve Yun. *dilemma* sözcüğünü karşılamak üzere *ikilem*, Ar. *kaziyye* için *önerme, hafıza* için *bellek* önerilerek tutunmuş, Osmanlıca *fikr-i sābit* tamlaması ve Fr. *idée fixe* terimi yerine *saplantı*, Ar. *ihtiras* yerine *tutku, kıstas* için *ölçüt, tetābuk* için de *örtüşme* yerleşmiştir.

Öteki alanlara göre bugün daha az özleşmenin görüldüğü hukuk alanında da Türkçeden türetmelerle karşılanan yabancı öğeler vardır. Ar. *maznun* için *sanık, tevkif* için *tutuklama, mevkuf* için *tutuklu, celse* için oturum, *müdafaa* için *savunma,*

Şūrā-yı Devlet yerine *Danıştay*, *Mahkeme-i Temyīz* yerine de *Yargıtay* bunlardan birkaçıdır.

Fizik alanındaki *akışkan* (Ar. seyyal), *gerilim* (Ar. tevettür), *basınç* (Ar. tazyīk), *genlik* (Ar. vüs'at), *yalıtım* (Ar. tecrīd), kimyadaki *çözelti* (Ar. mahlul), *eriyik* (Ar. mahlut), *damıtma* (Ar. taktîr), *damıtık* (ar. mukattar), biyoloji alanındaki *yumuşakçalar* (Ar. hāime), *sürüngenler* (Ar. zevāhif), matematik kavramlarından *denklem* (Ar. muādele), *teğet* (Ar. mümas), *çarpan* (Ar. mazrūb), *çarpılan* (Ar. *mazrūbü'n fih*), *bölen* (Ar. *maksūmü'n aleyh*), *bölünen* (Ar. *maksūm*), *eşitsizlik* (Ar. *gayr-i müsāvāt*), bunlardan yalnızca birkaçıdır.

Bugün ortak dilde bütünüyle genelleşmiş, eski karşılıkları unutulmuş ya da unutulmaya yüz tutmuş, bir bölümü terim niteliği taşıyan şu türetmeleri de pek çok örneği içinden anımsamak gerekir, sanıyoruz: *seçmen*, *öğretmen*, *okul*, *emekli*, *bölge*, *taşıt*, *örgüt*, *bilinç*, *ilişki*, *kavram*, *kapsam*, *sömürge*, *çözüm* vb.

b) Birleştirme

Sözcükleri birleştirerek kavramlaştırma yolu, bağlantılı bir dil olan Türkçenin anlatım özelliklerinden biridir. *Çöpçatan*, *kılıbık*, *dedikodu*, *kaptıkaçtı*, *gecekondu* bu eğilimin örneklerindendir. Terim yapmada, özleştirme sırasında en sık görülen yapım yöntemlerinden biri de bu olmuştur. Bir bölümü, aşağıda ayrıca değineceğimiz çeviri yoluyla yapılan özleştirmelere de örnek olan bu öğeler içinden, değişik alanlarla ilgili birkaçını göstermek istiyoruz:

Fizik alanındaki *içbükey* (Fr. *concave*), *dışbükey* (Fr. *convexe*), *yerçekimi* (Ar. *cazibe-i arz*), *sıcaközçer* (Fr. *thermomètre*), *basınçölçer* (Ar. *mikyas-i tazyik-i hava*), hekimlikteki

alyuvarlar (Ar. *küreyve-i hamrā), akyuvarlar* (Ar. *küreyve-i beyzā), atardamar* (Ar. *şiryān*, Fr. *artère), toplardamar* (Ar. *verīd*, Fr. *vène);* coğrafya alanındaki *yeryüzü* (Ar. *sath-i arz), yüzölçümü* (Ar. *mesaha-i sathiyye), buzulbilim* (Fr. *glaciologie),* hukuk alanındaki *anayasa* (Osm. *teşkilat-ı esasiye kanunu), bilirkişi* (Ar. *ehl-i vukuf, ehl-i hibre), tüzelkişi* (Ar. *hükmî şahıs), zamanaşımı* (Ar. *mürir-i zaman);* dilbilgisi ve dilbilim alanındaki kimi terimler bu alanların adları başta olmak üzere *dilbilgisi* (Ar. *sarf*, Fr. *grammaire* karşılığı), *dilbilim*, (Ar. *lisāniyāt*, Fr. *linguistique* karşılığı) *önek* (Ar. *lâhika-i mütekaddime, Fr. préfixe*), *içek* (Fr. *infixe), sonek* (Ar. *lahika-i müteahhire*, Fr. *suffixe), öntüreme* (Fr. *prothèse)* vb.

c) Canlandırma

Türk Dil Devriminden sonra eski kaynaklardan yapılan derlemeler sırasında Türkçede kullanılmış olan, ancak zamanla yabancıları yerleşen kimi sözcükler ortaya çıkarılmış ve önerilmiştir. Örneğin daha XIV. yüzyılda 'ölçü, nisbet' anlamında yaygın olarak kullanıldığı görülen (bkz. Tar. S. V) *oran* sözcüğü, Ar. *nisbet* yerine yerleşmiştir. Aynı dönemde 'tahmin, takdir, ölçüp biçmek' anlamında olan (bkz. a.y.) *oranlamak* da bugün 'ölçmek, hesap etmek' anlamında kullanılmaktadır. Matematik terimi olan *eksi* de aynı biçimde, daha XV. yüzyılda geçmektedir (bkz. Tar. S. III).

Türkçedeki *sab (sav)* sözcüğü daha Köktürk metinlerinde 'söz, haber' anlamında geçen, daha sonraki metinlerde, 'söz, haber, salık, atasözü...' gibi anlamlarda kullanılmış olan çok eski bir öğedir. Bundan türeyen *savçı* Türklerin İslamlığı kabul etmelerinden sonra Far. *peyāmber, peygamber* kavramını karşılamak üzere kullanılmış ve yaygınlaşmıştır (bkz. Aksan, 1962: 229). Dil Devriminden sonra *savcı* sözcüğünün Ar.

müddei umumî'yi karşılayarak genelleştiğini görüyoruz. Yine bir hukuk terimi olarak bugün yerleşen *tanık* da daha Uygur döneminde geçen ve Ar. *şahit* yerine günümüzde genelleşen örneklerdendir. Eski Anadolu Türkçesinde sık geçen *danışman* da çeşitli alanlarda Ar. *müşavir* yerine benimsenmiştir. Değişik konularda kullanılan *nitelik (mahiyet, keyfiyet, vasıf* karşılığı) ve *nicelik (kemiyet* karşılığı) yine daha Eski Anadolu Türkçesinde yaygın biçimde geçen ve canlandırılan örneklerdendir. Aşağıda değineceğimiz iki örnek de ilginçtir, kanısındayız:

Dilde iyice yerleşik olan Ar. *münbit* kavramı daha Dede Korkut'ta (Göky. 11.33) *biterli* sözcüğüyle karşılanıyor, bunun yanı sıra daha sonraki kaynaklarda geçen (bkz. Tar. S. I) *bitek* aynı kavramı yansıtıyordu. Bugün *bitek*'in yaygınlaştığını görüyoruz.

Bilindiği gibi, ortak dilde çok yerleşmiş olan Ar. *hakikat* yerine bugün daha çok *gerçek* kullanılmaktadır. Bu sözcüğün de daha XIV. yüzyılda 'doğru, dürüst, hakiki, sahih' anlamında çok yaygın bir sıfat olduğu (bkz. Tar. S. III), ayrıca *gerçeklik* 'doğruluk, dürüstlük, sahihlik, hakikat' ve *gerçeklenmek* 'doğru bilmek, doğruluğuna inanmak', *gerçekleyin* 'hakikaten, gerçekten' gibi türevlerinin bulunduğu görülüyordu (a.y.). Bu örneklere daha başkaları da eklenebilir.

ç) Genel dilden yararlanma

Daha önce de belirttiğimiz gibi, genel dilin sözcüklerinin terimleştirilmesi her dilde görülen, Türkçede de Dil Devriminden sonra, özleştirme çabaları sırasında başvurulan yollardan biridir. Eğer spor terimlerine göz atılacak olursa güreş alanındaki *sarma, burgu, kılçık* gibi öğelerin çok eskiden beri bu dalın terimleri olarak genel dilden alınma olduğu görülür.

Marangozluktaki *diş*, değişik makine parçalarından olan *bıçak*. dişçilikteki *köprü*. hekimlikteki *düşük* yine bu türden örneklerdendir. Özleştirme süreci içinde bu türden birçok genel dil öğesinin terimleştiğini görüyoruz. Bugün daha çok Türkçeleşmesi gereken hekimlik terimleri arasında da bu türden örneklere rastlanmaktadır. Eskiden *fakrüddem* biçimindeki Arapçasıyla, daha sonra Fr. *anémie* ile karşılanan *kansızlık*, ortopedi alanındaki *kırık*, *çatlak*, *çıkık*, değişik hekimlik dallarında kullanılan *kireçlenme*, *kanama*, *ağrı*, *sızı* bunlardan birkaçıdır. Kimya alanındaki *köpük*, *pas*, *tortu*, *kaplama*, *erime*, *artık*, *kireç*, *tuz* gibi terimler de burada anılabilir. Coğrafyadaki *akarsu*, *bora*, *kıyı*, *yayla*, *ova*, *dalga*, *taşkın*, *yerleşme*, *büzülme* yine bu türden terimlerdendir. Dilbilimde *yapı*, *çatı*, *biçim*, *ses*, *kök*, *soluk*, *yükseklik*, *sıklık*, *kaynaşma*, *gevşeme*, *gerilme*, *daralma*, aynı yoldan terimleşmiş öğelerdendir. Tıpkı fizik alanındaki *dalga*'nın Ar. *mevc*, Fr. *onde*, ing. *wave*, Alm. *Welle* terimlerini karşılamak üzere fizik terimi niteliği de kazanmasında olduğu gibi *çevre* sözcüğü de son yıllarda İng. *environment*, Fr. *environnement* terimlerinin etkisiyle 'içinde bulunulan doğal ortam' anlamında yeni bir terime dönüşmüş, bunun yanı sıra *çevrebilim (ekoloji)*, *çevreci* gibi türevleri de yerleşmiştir.[71]

71. Fizik alanındaki *güç*, değişik alanlarda kullanılan *dal* (bilim dalı, anabilim dalı kullanılışlarıyla) örnekleri de anlamı yabancı dillerden etkilenerek terimleşen öğelerdendir.

d) Halk ağızlarından alma.

Gerek Dil Devrimi sırasındaki özleştirme çabaları sırasında halk ağızlarından alınan, gerekse yine aynı ağızlara ait olup kimi yazarların yapıtlarından genel dile geçen öğelere de ilginç örnekler bulunmaktadır. Bunlardan biri *çap* terimidir. Bir geometri terimi olan bu sözcüğün Anadolu ağızlarında 'kağnı tekerleğinin ölçüsü' (Erzincan dolayları), "en boy' (Sakarya dolayları) gibi değişik anlamlarına rastlanmaktadır (bkz. Derl. S. III); ortak dilde bir çok anlamlılık kazandığı da görülmektedir (örneğin *yurt çapında, dünya çapında* kullanımları). Bir başka ilginç ve güçlü anlatımı olan örnek de *albeni*'dir; Ar. *cazibe* karşılığı yerleşmiş olup bugün de ağızlarda 'cazibe, güzellik, sevimlilik' anlamında yaygın kullanımı bulunduğu göze çarpıyor. Mimarlıkta ve arkeolojide geçen *alınlık* terimi de Anadoluda 'kitabe, levha, tabela, kapının üstü' gibi anlamlarda yaygındır. XVI. yüzyıl metinlerinde geçen (bkz. Tar. S. I) *abartmak* eylemi ise Anadolunun batısından ortasına, oradan güneyine kadar uzanan çok geniş bir alanda 'olduğundan fazla göstermek, büyütmek, mübalâğa etmek' anlamında kullanılırken (Derl. S. I) ortak dile geçmiş, Ar. *mübalağa* karşılığında yerleştikten başka aynı kökün türevi *abartı* da genelleşmiştir.

Bugün coğrafya terimi olarak kullandığımız *kuzey* Türkçede çok eskiye uzanan, Divan'da 'güneş görmeyen yer' anlamında geçen (I, 325) *kuz* köküne dayanır. Eski Anadolu Türkçesinde de yaygın olan bu sözcüğün daha sonraları saptanan *kuzay* türevi Anadolu ağızlarında yine 'güneş görmeyen yer' anlamında yaygınken (bkz. Derl. S. VIII) Dil Devriminin ilk yıllarında bu biçimiyle okul kitaplarında yer almış, daha sonra *kuzey* biçimi yerleşmiştir.

e) Çevirme.

Çeviri yoluyla terim yapma, hemen her dilde görülen terim oluşturma yollarından biridir; Türk Dil Devriminde bu yola da geniş ölçüde başvurulmuştur. Batı dillerindeki birçok terimin Latince ve Yunancalarından aktarıldığı da bir gerçektir. Özleştirmeye, Türkçe yazmaya yönelen birçok bilim ve sanat adamının yeni, yabancı kavramları bugün de sürekli olarak aynı doğrultuda Türkçeleştirdikleri görülmektedir.

Bugün ortak dile mal olup genelleşen *içgüdü*, (Ar. *sevk-i tabii*), *eşcinsel* (Fr. *homosexuel*), *uluslararası* (Ar. *beynelmilel*), *olağanüstü* (Ar. *fevkalāde*), *insanüstü* (Ar. *fevkalbeşer*), *bilim kurgu* (İng. *science fiction*) gibi öğelerin yanı sıra bütün bilim, sanat ve teknik konularında bugüne kadar pek çok kavram kimi zaman tam çeviri, kimi zaman yarı çeviri, kimi zaman da bağımsız çeviri biçiminde Türkçeleştirilmiştir. Değişik alanlarda geçen *gerçeküstücü* (Fr. *surréaliste*), *gerçeküstücülük* (Fr. *surréalisme*), *varoluşçu* (Fr. *existentialiste*), *varoluşçuluk* (Fr. *existentialisme*), doğaötesi (Fr. *métaphysique*), *altyapı* (Fr. *infrastructure*), *kızılötesi* (Fr. *infrarouge*), *morötesi* (Fr. *ultraviolet*) *ışıkölçer* (Fr. *photomètre*), *bire indirgeme* (Ar. *vahide irca*) *en küçük çiftler* (Ar. *misl-i müşterek-i asgar*), bir bölümü birleştirme yoluyla türetilen örneklerde de gösterilen binlerce terimden yalnızca birkaçıdır. Burada, oldukça yeni bir bilim dalı olan dilbilimde Türkçeye çeviri yoluyla aktarılan terimlere örnekler vererek yalnızca bir alanda ne ölçüde yeni kavramların ortaya çıktığını belirtmek istiyoruz:

Çağdaş dilbilimin çeşitli dallarında geçen *çifteklemlilik* (Fr. *double articulation*), *parçalarüstü sesbirimler* (İng. *suprasegmental phonemes*), *çekirdek tümce* (İng. *kernel sentence*), *ayırıcı özellikler* (İng. *distinctive features*), *en küçük çiftler* (İng. *minimal pairs*), *derin yapı* (İng. *Deep structure*), *yüzeysel*

yapı (İng. *surface structure), sözcüksel birim* (İng. *lexical item), dönüşümlü dilbilgisi* (İng. *transformational grammar), ses imgesi* (Fr. *image acoustique), eşzamanlılık* (Fr. *synchronie), duygusal anlam* (İng. *emotional meaning), üretimsel anlambilim* (İng. *generative semantics), yorumlayıcı anlambilim* (İng. *interpretative semantics)* vb.

Aynı tutumu, her gün yeni yeni kavramların belirdiği bütün bilim, sanat ve Teknik alanlarında da görmekteyiz.

Terim konusunu bitirmeden önce, Türkiye Türkçesindeki terimlerle ilgili birkaç temel konuya daha değinmek istiyoruz.

Bilindiği gibi eğitim ve öğretimde öğrenilmekte olan bir kavramın dinleyen ya da okuyan bir kimsenin zihninde algılanabilmesi, onun daha önce tanınan birtakım kavramları anımsatıp çağrıştırabilmesiyle büyük ölçüde kolaylaşır ve kavram o kimsenin zihninde aydınlanıp çözümlenir. Yeni terim bilinmeyen sözcüklerle oluşmuşsa, önce onların çözümlenmesi gerekir. Bu öğeler bilinmeyen bir dilde ise durum daha da güçleşir. Örneğin hayvanlarla ilgili bir metinde Osmanlıca *zül-galsamati'l musaffaha* terimiyle karşılaşan bir öğrenci bu terimin öğelerini zihninde teker teker çözmek, sonra da bu hayvan türünü öğrenmek durumundaydı. Halbuki bunun *yassı solungaçlılar* biçimindeki Türkçesini okuyan bir öğrencinin *yassı* ve *solungaç* öğelerini görür görmez kavramı zihninde çözümlemesi işten bile değildir.

Türk Dil Devriminin önemli amaçlarından biri eğitim ve öğretimi yaygınlaştırmada güçlükleri ortadan kaldırmak, Türkçenin engin yaratma gücünden yararlanarak dilin her alanda yeterli bir duruma getirilmesini sağlamaktı. Yalnız burada, başarıya götüren, dikkat edilmediği zaman da türetilmiş ya da canlandırılmış öğelerin tutunmasını engelleyen bir iki

noktaya da değinmek gerekir, sanıyoruz:

Özleştirme sırasında, bugün bütünüyle unutulmuş, zihinde bir kavramı çağrıştırmayan sözcükler de önerilmiş, ancak bunlar tutunmamıştır. Bunlardan biri, 'belediye yerine önerilen *uray*'dır ki, 1930'lu yıllarda Ankara şehir içi otobüslerinin hepsinin üzerinde *Ankara Urayı Otobüsleri* yazısı yer aldığı halde, kökü halkça bilinen bir kavramı çağrıştırmadığı için bir türlü benimsenmemiştir. 'Faraziye' karşılığı, 1935 tarihli Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu'nda yer alan *astöz* aynı nedenle tutunmamışken sonradan ortaya atılan *varsayım*, kavramı yansıttığı için tutunmuştur. Aynı biçimde, Ar. *bina* için öngörülmüş *kurağı* yerine *yapı* benimsenmiş, *tevkif* yerine öne sürülen *tutsa* değil de *tutuklama* genelleşmiştir. Yine kavramı çağrıştırmayan *yağınç* (suikast), *öceş* 'bahis' (tutulan), *tutav* (işgal) gibi öneriler de aynı nedenle unutulmuştur. 1935'te *tecil* için önerilen, bozuk yapıdaki *sonratmak* gibi bir sözcük tutunmazken dilde yerleşik *erte* ile oluşturulan *erteleme* benimsenmiştir. Bu örneklerden bir bölümünde olduğu gibi, önerilen karşılıkların benimsenmemesinde az işlek biçimbirimlerden yararlanılmış olmasının da payı vardır.

Kişilerin türettiği örneklerden (N. Ataç'a ait) olup *temayül* karşlığı önerilen *eğinim* ve *eğilim*'den ikincisi, kavramı daha iyi yansıttığı içni tutunmuş, *manzara* için öngörülen *görey*, *görü* ve *görünüm* içinden üçüncüsü, *görün-* kökünün yardımıyla benimsenmiştir. *ilke*, *ilk* sözcüğünü çağrıştırdığı için *içtenlik*, *içten*'in anlatım gücünden yararlandığı için tutunmuştur. *Katkı*, *katmak* kavramından yararlanarak benimsenmiştir. Bu örneklere daha başkaları da eklenebilir.

En kısa zamanda benimsenip genelleşen *seçenek*, *ödenek*, *kavram*, *akım*, *eylem*, *izlenim*, *kurum* gibi örneklerde hem bu kavramı yansıtma özelliği, hem de işlek biçimbirimlerden

yararlanılmış olma niteliği vardır. {-mE}, {-lIk}, {-I}, {-Im} gibi eklerle türetilen *dayanışma, azınlık, çoğunluk, konu, kanı, beğeni, işlem, dönem, bilim* gibi örneklere de burada yer verebiliriz.

Bugün terim konusunda kimi alanlarda büyük ölçüde özleşme sağlanmışken hukuk, hekimlik gibi kimi alanlarda daha henüz büyük ölçüde özleşmeye gidilmesine gereksinme vardır. Özellikle, Osmanlıca bilmeyen halkın ve hukukçuların kolaylıkla ve doğru olarak algılamaları ve kullanmaları zor olan yasa dilinde büyük çapta Türkçeleştirmeye gidilmelidir.

Hekimliğin özelliklerinden kaynaklanan ve bütün dünyadaki uygulamalarında da görülen tıp dilinin değişik bir niteliği olduğu biliniyor; ancak bu dilde de Türkçesi bulunan ya da Türkçeleştirilebilecek pek çok terim vardır; bunların yeğlenmesi gerekmektedir. Bir operasyondan söz ederken "*flexible bir plastik boru*" diyen hekimin "*bükülebilen bir plastik boru*" tamlamasını kullanması elbette daha doğrudur.

6.4. TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE DEYİMLER

Bugün dilbilimde *frazeoloji* ya da *idiomatik* adı verilen, dilde birden çok öğeden kurulu kalıplaşmış birimlerin tümünü inceleyen bir çalışma alanı vardır.[72] Yine bu türden öğelerden olan atasözleri, *paremioloji* denen bir alanda incelenmektedir.

Her ne kadar her dilin deyim ve atasözleri kendi toplumunun kültürünü, dünya görüşünü, yaşam biçimini yansıtmakta ve kendine özgü anlatım biçimleri göstermekteyse de bu öğelerin bütün dillerde ortak yönleri, nitelikleri bulunmakta, bu alanlarda özellikle bu ortak nitelikler üzerinde durulmaktadır. Bu çalışmaların yanında her dilin deyim, atasözü gibi kalıplaşmış öğeleri de o dillerle uğraşan filologlar tarafından, bu alanların verileri ve gösterdikleri doğrultular göz önünde tutularak incelenmektedir. Biz de Türkiye Türkçesindeki öğeleri aynı doğrultuda ele alacağız.

Türkiye Türkçesindeki deyimler ve atasözleri üzerindeki çalışmalar bugüne kadar genel olarak bu sözlerin dökümlerini vermek ve anlamlarını açıklamakla sınırlı kalmıştır, diyebiliriz. Ancak, ortak dildeki ve Anadolu ağızlarındaki deyim ve atasözlerini toplayan ve açıklayan çalışmasında Ömer Asım Aksoy, bunların niteliklerine, birbirlerinden ayrılan yönlerine

72. Almancada *Phraseologie* ya da Idiomatik Fransızcada *phraséologie* ve *idiomatique*. Frazeoloji alanı XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Potebnya, Fortunatov gibi dilciler tarafından temelleri atılarak oluşturulmuş, Jespersen, Bally gibi Avrupalı araştırıcılarca da üzerinde durularak geliştirilmiştir. Alman dilinin sözvarlığını bu açıdan inceleyen Fleischer (1982), bu alanın tarihçesi, bugün ele alınışı, çeşitli sınıflama yolları üzerinde geniş bilgi verir.

ve sınıflandırılmalarına da yer vermiştir (1971, 1976 ve 1977).

Şimdi önce, deyimlerin nitelikleri ve sınıflandırılmaları üzerinde duralım:

Her dilde deyimler belli bir durumu, oluşumu, insanların tutum ve davranışlarını, fiziksel ve ruhsal niteliklerini, kendi anlamları dışında kullanılan birkaç sözcükten oluşan birimlerle dile getirir. Atasözlerindeki gibi bir yargı bildirmez, çeşitli benzetme ve aktarmalarla, güçlü bir anlatımla betimlemeye giderler. Örneğin Türkçede bir kadının bir ev, bir aile ya da insan için büyük bir özveriyle, uzun süre, her türlü yokluğa göğüs gererek çalıştığını anlatan *saçını süpürge etmek* deyimi böyle, güçlü bir anlatıma ulaşmıştır. Bu deyimle, saçlarıyla yer süpürmek gibi bir imge yaratılmış, olanaksız sayılabilecek, zor, özveri isteyen bir çaba, bir aktarmayla dile getirilmiştir. 'Bir insana çok büyük eziyet etmek, çile çektirmek, ondan öç almak' anlamında kullanılan *(birinin) ensesinde boza pişirmek* deyimi, boza gibi zor pişen bir içeceğin bir insanın ensesinde pişirilmesi biçiminde, gerçekleşmesi olanaksız bir imgeyle kurulmakta, güçlü anlatımını bir anlam olayıyla (deyim aktarması, somutlaştırma türü) sağlamaktadır.

Frazeoloji alanında *deyimleştirme* (Alm. *Idiomatizität)* adını verdiğimiz olay, sözcüklerin kendi anlamları dışında kullanılarak birkaç sözcükle ortaklaşa yeni bir anlamı yansıtmalarıdır. *Bir eve misafir olmak* ya da *bir işe yardımcı olmak* gibi kullanımlarda sözcükler kendi göndergesel anlamlarında kullanılmaktadır. Ancak bunlarla tam aynı yapıdaki *bir baltaya sap olmak* deyiminde *balta* ve *sap* bir araç durumunda ve kendi anlamları dışında, yeni bir anlamın yansıtılmasını gerçekleştirme görevindedir; 'bir iş güç sahibi olmak, işsizlikten,

yararsızlıktan kurtularak bir iş edinmek' anlamını verir. Aynı biçimde, sözdizimi açısından tam aynı kuruluşta olan şu iki örnekten ikincisi, bir deyim niteliği taşır, deyimleştirmenin özelliğini açıklar:

1. Su vereyim derken bardak kırmak.

2. Kaş yapayım derken göz çıkarmak.

İkinci örnekte hem bir kalıplaşma, kalıp halinde kulanılma söz konusudur; hem de basit, önemsiz bir işe, bir düzeltmeye girişen kimsenin büyük bir sakıncaya, giderilmesi olanaksız, büyük bir hataya yol açması, *göz* kavramının öneminden de yararlanılarak çok güçlü bir biçimde dile getirilmiştir.

Çeşitli aktarma olaylarına dayanan, deyimleştirme ürünü bu deyimlerin yanı sıra, her dilde olduğu gibi Türkçede de yalnızca göndergesel (temel) anlamlarla kurulmuş, deyimler gibi kalıplaşmış, ancak kimi zaman yeni bir anlamı yansıtan örnekler de vardır. Örneğin bir iş yerinde akşamları patrona kasadaki parayı hesaplayıp ödeyen kimsenin patronla yaptığı iş *hesap görmek, hesap vermek* sözleriyle anlatılırken aynı sözler bir kimseyle, yaptıklarından ötürü hesaplaşmak, yerine göre, onu cezalandırmak anlamında da kullanılır: *O bana hesap verecek, görürsünüz* ya da *Onunla hesap göreceğiz, bakalım ne cevap verecek?* gibi. *Telaşa düşmek, adam olmak, yola düzülmek* gibi sözler de yine aktarmalı anlatımla kalıplaşmış, ancak deyimleştirmenin bütünüyle gerçekleşmediği deyimlerdendir. Kimi dilcilerin "basit deyimsel sözcük birleşmeleri" olarak niteledikleri bu türden örneklere aşağıda yeniden değineceğiz.[73]

---

73. Agricola'nın (1977: 27 ve ötesi) sınıflamasındaki bu belirleme ve başka araştırıcıların sınıflamaları için bkz. Fleischer 1982: 116 ve ötesi).

Biz burada, Türkiye Türkçesindeki deyimlerin niteliklerini, onları sözdizimi ve anlambilim açısından sınıflandırarak birkaç örneğiyle göstermek istiyoruz:[74]

I. Sözdizimi Açısından

a) **Ad Tamlamaları:**

kuyruk acısı	sokak süpürgesi	temcit pilavı
bit yeniği	şeytan çekici	gemi aslanı
sır küpü	cırcır böceği	şamar oğlanı
ömür törpüsü	fındık kurdu	gönül belâsı
	çocuk oyuncağı	aslan sütü vb.

b) **Sıfat Tamlamaları**

çöpsüz üzüm	demir leblebi	kara çalı
kirli çıkı	iyi kalpli	eli sopalı
eski kurt	cebi delik	deli fişek
fermanlı deli	soğuk neva	ayağı uğurlu
çenesi düşük	gözü kara	eski toprak vb.

c) **Yüklemsel Olmayan Sözcük Bağdaştırmaları**[75]

kaşla göz arasında	çat kapı
iğneden ipliğe	dengi dengine
tepeden tırnağa	şunun şurasında
yok yere	tepesi üstü
ne demeye	hem ziyaret hem ticaret
üstüne üstlük	durup dururken vb.

ç) **Eylemlikle Kalıplaşmış Yüklemsel Sözcük Bağdaştırmaları**

kılı kırk yarmak	dört ayak üstüne düşmek
taşı gediğine koymak	gökte ararken yerde bulmak

---

74. Deyimlerin biçimbilim ve sözdizimi açısından sınıflandırılmalarının genişçe ele alındığı şu yazıya bakılabilir: Subaşı-Uzun 1991:56-64.

75. Bu tür deyimlerin dilbilgisi açısından niteliklerine aşağıda, ayrıca değineceğiz.

kırk kapının ipini çekmek	kafese koymak
tadı damağında kalmak	har vurup harman savurmak
etek öpmek	deveye hendek atlatmak
saçını başını yolmak	ekini belli etmemek vb.

d) **Yüklemli, Tümce Biçiminde Kalıplaşmış Deyimler**

öküz öldü, ortaklık bozuldu	ustamın adı Hıdır, elimden gelen budur
eski çamlar bardak oldu	
bacak kadar boyu var, türlü türlü huyu var	kedi olalı bir fare tuttu
	ne şiş yansın ne kebap
	kızım sana söylüyorum gelinim sen dinle
tencere yuvarlanmış, kapağını bulmuş	içi beni yakar, dışı eli yakar
doluya koydum almadı, boşa koydum dolmadı	durdu durdu, turnayı gözünden vurdu vb.

e) **Deyimleşmiş İkilemeler**

paşa paşa	yorgun argın	er geç
şu bu	doğru dürüst	harıl harıl
şaka maka	eğri büğrü	paldır küldür
yarım yamalak	ağır aksak	akşama sabaha vb.
çalı çırpı	tatsız tuzsuz	
derli toplu	yerli yersiz	
az buçuk		

Türkiye Türkçesindeki deyimlerden, bu öbekler dışında kalanlar da vardır; biz burada, başlıcalarını vermekle yetindik. İlk öbek içinde (a) ve ikinci öbekte (b) yer alan tamlamaların bir bölümü, özellikle sıfat tamlamalarının birçoğu, insanların fiziksel ve ruhsal niteliklerini belirleyen aktarmalardır. (c) bölüğünde yer alan örneklerin bir bölümü, eksiltili anlatım içeren deyimlerdendir (*tepeden tırnağa* [kadar], *hem nalına hem mıhına* [vurmak], *iğneden ipliğe* [kadar], *çat kapı* [gel-

mek],.. gibi). Bir bölümü, tümce içinde eylemi anlamca etkileyen belirteç tümleci niteliği taşır *(kaşla göz arasında, durup dururken, tepesi üstü...* gibi).

Eylemlikle kalıplaşmış olan yüklemsel sözcük bağdaştırmaları (ç) öbeğinde yer alan deyimler, eylemleri çekilebilen, ancak öteki sözcükleri değiştirilemeyen öğelerdir. Örneğin *tadı damağında kalmak* deyimini *tadı damağında kalmış* biçiminde, eylemini çekerek kullanabiliriz. Ama *tadı dilinde kalmış* gibi, bir sözcüğünü değiştiremeyiz.

Tümce biçiminde kalıplaşmış deyimler öbeği (d) içinde değişik tümce türlerine rastlanır. Sözcükleri değiştirilemeyen, kalıplaşmış bu öğelerin bir bölümünde - kalıcılığı sağlama, hatırda kalmayı kolalaştırma ve hoşa gitme amacıyla - şiir dilinin birtakım anlatım yollarından ve özelliklerinden yararlanıldığı görülür. Örneğin ölçü, uyak, ses ve biçimbirim yinelemeleri kimi zaman yalnız biri, kimi zaman birkaçı devreye girerek anlatımı güçlendirir, güzelleştirir. Bunların birkaçına kısaca değinelim:

ustamın adı Hıdır, elimden gelen budur
bacak kadar boyu var, türlü türlü huyu var
Karaman'ın koyunu, sonra çıkar oyunu
içi beni yakar, dışı eli yakar

gibi örneklerde ölçülü, (7+7 hece sayısı olan) iki yargılı bir yapı vardır. Bu deyimler aynı zamanda uyaklıdır (Hıdır/budur, boyu/huyu, koyunu/oyunu). 2. ve 4. örnekte biçimbirim yinelemeleri de (var/var, yakar/yakar) görülür.

oldu olacak, kırıldı nacak

saldım çayıra, Mevlâ kayıra

ya devlet başa, ya kuzgun leşe

deyimlerinde ise yine ölçüye (5+5) ve uyaklara (olacak/nacak, çayıra/kayıra, başa/leşe) rastlıyoruz. 1. ve 3. örneklerde aynı zamanda biçimbirim yinelemeleri vardır (ol/ol, ya/ya).

Anlambilim Açısından

a) **Benzetmeler**

kedi ciğere bakar gibi	gözleri kan çanağına dönmek
tereyağından kıl çeker gibi	dut yemiş bülbüle dönmek
nalıncı keseri gibi	sudan çıkmış sıçana dönmek
baston yutmuş gibi	ağzı çiriş çanağına dönmek
çakı gibi	eşekten düşmüş karpuza dönmek
filinta gibi	kuşa benzemek
dilenci vapuru gibi	çorap söküğü gibi gitmek vb.

b) **Deyim Aktarmaları (Somutlaştırma Türü)**

pireyi deve yapmak	tavşana kaç, tazıya tut demek
taşı gediğine koymak	kabına sığamamak
kendi yağıyla kavrulmak	baltayı taşa vurmak
(birinin) ayağının altına karpuz kabuğu koymak	iğneyle kuyu kazmak
yangına körükle gitmek	leyleğin yuvadan attığı yavru
ince eleyip (eğirip) sık dokumak	kahve dövücünün hınk deyicisi
aba altından değnek (sopa) göstermek	öküz altında buzağı aramak
akıntıya kürek çekmek	kel başa şimşir tarak
kılı kırk yarmak	bir eli yağda, bir eli balda olmak
	yağmurdan kaçarken doluya tutulmak

c) **Ad Aktarmaları**

bacası tütmez olmak	nüfus kâğıdı eskimek

başında torbası eksik
cebine indirmek
bir ayağı çukurda olmak
dili tutulmak
ağzını bıçak açmamak

iki eli yanına gelmek
vadesi yetmek
rahmeti Rahmâna kavuşmak
dünyaya gelmek
bir yastıkta kocamak vb.

ç) **Çeviri Yoluyla, Kavram Aktarılarak Oluşturulanlar**[76]

güneşi balçıkla sıvamak
Ali'nin külâhını Veli'ye,
Veli'nin külahını Ali'ye
giydirmek
yüz suyu (dökmek)
sakalı değirmende ağartmak
gam yemek
rekor kırmak
kur yapmak
ölü mevsim
aslan payı

kapak kızı
karaborsa
harika çocuk
formunda olmak
yeşil ışık yakmak
sokaktaki adam
kraldan çok kralcı olmak
kendi ayakları üstünde durmak
soğuk savaş
sıcak savaş vb.

d) **Sözcükleri Göndergesel Anlamda Kullanılan, Aynı Zamanda Deyimleştirme Gösteren Kalıplaşmış Anlatım Birimleri**

hizaya gelmek
işini bitirmek
mide bulandırmak
bıyık burmak
hesap görmek

icabına bakmak
eli ayağı tutmak
yara işlemek
geri kalmak

Anlambilim açısından yaptığımız bu sınıflamada yalnızca, bellibaşlı anlam olaylarına (söz sanatlarına) örnek olan deyimlerden birkaçı gösterilmiştir. Bunların dışında kalan, üzerinde duramadığımız başka anlam olaylarının örnekleri de vardır. Şimdi, yukarıdaki öbekler üzerinde kısaca duralım:

---

76. Değişik dillerden, tümü ya da bir bölümü çevrilerek aktarılan bu örnekler üzerinde, aşağıda, kısaca duracağız.

Her biri bir nesneyi, bir durumu, bir tutumu bir başka nesne, durum ya da tutuma benzeterek canlı bir biçimde dile getiren "benzetme"lerin yanında, bu olayın ikinci aşaması sayılabilecek olan deyim aktarmaları incelenecek olursa *somutlaştırma* türünün en başta gelenler olduğu görülür. Her dilde somutlaştırma örneği deyimler vardır. Ancak Türkçede ve onun çeşitli lehçelerindeki örneklerin deyim varlığı içinde en büyük öbeklerden birini oluşturduğunu sanıyoruz. Üstelik bu deyimler, *kendi yağıyla kavrulmak, iğneyle kuyu kazmak, taşı gediğine koymak* ve benzerlerinde olduğu gibi bir durumu, bir çabayı sanki bir sahnede canlandırırmış gibi ortaya koymakta, güçlü bir imge yaratarak güçlü anlatıma yönelmektedir. *Kızım sana söylüyorum gelinim sen dinle,* ya da *bayram değil seyran değil, eniştem beni niye öptü?* gibi deyimler Türkçenin bu türden sözlerde ne denli ince ayrıntılara inebildiğini, nasıl ince bir anlatıma ulaşabildiğini göstermektedir. Bu son iki deyimden ilkinde, yabancı dillerdeki benzeri sözcüklerle karşılaştırıldığında Türkçedekinin inceliği ve anlatım gücü daha belirgin olarak ortaya çıkmaktadır: Fr. *battre le chien devant le lion* ("aslanın önünde köpeği dövmek"), Alm.da *man meint den Hund und schlägt den Sack* ("köpek kastedilir ve çuval dövülür").[77]

Bir kavramı, onunla ilgili bir başka kavram aracılığıyla anlatma yoluyla gerçekleşen ad aktarmaları da Türkçede, aynı biçimde etkili bir anlatım biçimidir. Örneğin *başında torbası eksik*, "hayvan" (özellikle eşek, at) kavramını dolaylı bir biçimde dile getirirken bir canlandırmaya da gitmekte, *nüfus kâğıdı eskimek* ise yaşlanmayı ince ve nükteli bir anlatımla ortaya koymaktadır.

---

77. Bu türden başka örnekler ve açıklamaları için bkz. Aksan, 1987: 84-102.

Çeviri yoluyla dile giren deyimlere gelince, bunların bir bölümü eski dönemlerde Farsçadan aktarılmıştır: *Ali'nin külâhını Veli'ye, Veli'nin külâhını Ali'ye giydirmek, güneşi balçıkla sıvamak, yüz suyu dökmek, gam yemek...* gibi. Örneğin bunlardan *güneşi balçıkla sıvamak*, Far. laf:ta:b be gil endu:den/ biçiminde çevrilmedir. *Gam yemek* ise /gam ẖorden/ den yarı çevirme bir deyimdir. Daha sonraki dönemlerde, yakın zamanlarda *rekor kırmak, formunda olmak, kapak kızı* gibi örnekler İngilizceden aktarılmıştır[78]. Son yıllarda İngilizcenin sözcük düzeyindeki güçlü etkisinin yanı sıra bu türden kavram aktarmaları da artmış, *sokaktaki adam (the man in the street), beyin yıkama (brain washing), yeşil ışık yakmak (to give the green light)* gibi deyimler Türkçeye çevrilmiştir. *Ölü mevsim* (morte *saison), kraldan çok kralcı olmak (être plus royaliste que le roi)* gibilerinin de Fransızcadan çevrildiği anlaşılıyor.[79]

Yukarıda da değindiğimiz gibi, son öbekte (d) ele aldığımız örnekler, göndergesel anlamlarla, deyim dışında kullanıldıklarında belli bir hareketi, bir işlemi anlatırlar (*bıyık burmak, mide bulandırmak, işini bitirmek, hizaya gelmek, hesap görmek*'te olduğu gibi). Bir kimse bıyıklarını buruyor olabilir; bir nesne mide bulandırabilir, bir kimse işini bitirebilir; askerler hizaya gelebilir; bir kimse bir başkasıyla hesap görebilir. Ancak aynı biçimler, kimi zaman tıpkı öteki deyimler gibi görev görür. Örneğin *bıyık burmak* 'bir erkeğin bir kadına yaklaşma arzusunu belirtmesi' ya da 'kabadayılık göstermek istemesi' anlamına gelebilir. *Mide bulandırmak*, 'bir işin gidişinden, gelişmesinden endişe duyarak kuşkuya kapılmak' anlamını aktarabilir. *İşini bitirmek* 'öldürmek' yerine kullanılabilir.

78. Gerek bu örneklerin, gerekse çeviri sözcük örneklerinin geniş biçimde ele alındığı şu çalışmaya bkz. Aksan, 1962: 207-273.

79. Pek çok örneği bulunan bu deyimler, günümüzdeki iletişim olanaklarının genişliği dolayısıyla pek çok dile de yansımış bulunmakta, ayrıca ortak Avrupa kültürünü yansıtır durumdaki sözlere örnek oluşturmaktadır.

6.5. TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ATASÖZLERİ

Dilciliğin ve frazeoloji çalışmalarının önemli bir konusu da atasözleridir. Paremiyoloji (Alm. *Parömiologie*, Fr. *parémiologie*) adı verilen bu dalda belli bir dilin atasözlerinin toplanarak incelenmesi, o dili araştıran filologların çalışma alanına girmekte, değişik dillerdeki örnekler arasında görülen ortaklıklar, eşlikler, ortak anlatım biçimleri ve özellikler paremiyoloji alanı içinde ele alınmaktadır.

Bir topluma özgü olan atasözleri, o toplumun uzun yüzyıllar boyu belirlenen deneyimlerinin, dünya görüşünün, yaşam biçiminin ve anlatım gücünün sergilendiği sözlerdir. Deyimlerinde olduğu gibi, atasözlerinde de Türkçe, konuları canlandırarak, somutlaştırarak güçlü bir biçimde ortaya koymakta, onları kalıcı kılan anlatım yollarından yararlanmaktadır.

Her dilde olduğu gibi, Türkçede de kimi atasözleri zaman içinde unutulup yitirilmekte, kimi sözler ise uzun yüzyıllar kullanılarak ufak tefek değişikliklere uğrasa da yaşamını sürdürmektedir. Aşağıda Kâşgarlı Mahmut'un Divan'ında geçen ve bugüne değin yitirilen sözlerle bugün de kullandığımız kimi atasözlerini göstermektedir:

Divan'da Geçen, Bugün Unutulan Atasözleri

Karga karısın kim bilir, kişi alasın kim tapar? (I, 425)

(Karganın yaşlısını kim bilir, insanın içinden geçeni kim sezebilir?)

Kul yagı, it böri (I, 336)

(Kul (köle) (efendisine) düşmandır, köpek (de ev içinde) kurt gibidir.)

Arslan karısa sıçgan ötin ködhezür (III, 263)

(Aslan kocarsa sıçan deliğini bekler)

Yaşlı insan küçük işlere razı olur

Alın arslan tutar, küçin oyuk tutmaz (I, 81)

(Hileyle aslan tutulur, güçle bostan oyuğu tutulmaz)

Yitiklig anası koyun açar (III, 18) vb.

(Bir şeyini yitiren, onu annesinin koynunda bile arar).

Divan'dan Bugüne Kadar Gelen Atasözleri

Böri koşnısın yemes (III, 220)

(Bugünkü: Kurt komşusunu yemez)

Endik uma evlikni agırlar (I, 106)

(Şaşkın konuk ev sahibini ağırlar)

Kişi alası içtin, yılkı alası taştın (I, 91)

(İnsanın alacası içinde, hayvanın alacası dışında)

Tag tagka kavuşmas, kişi kişiye kavuşur (II, 53)

(Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur)

Avçı neçe al bilse adhıg ança yol bilir (I, 63)

(Avcı ne kadar al bilse, ayı o kadar yol bilir).

Kolaylıkla çoğaltabileceğimiz bu örnekler incelenirse, ikinci öbekte yer alanların kimi sözcük değişmeleriyle 900 yıldan uzun bir süredir, yaşayageldiği görülmektedir. XI. yüzyıldan 600 yıl sonrasına, XVII. yüzyılın ikinci yarısına geldiğimizde,

o sıralarda yazılmış bir yapıtta geçen, ancak bugün unutulmuş olan

Her kimüñ kızı var, yüreğinde buzı var

Yokluk taştan katıdır

gibi atasözlerinin yanında

Bir kerre sürçenüñ başı kesilmez

Eden bulur, inleyen ölür

İki karpuz bir koltuğa sığmaz

Kurt koñşısın incitmez

Yorgana göre uzanmak gerek (Buluç, 1978: 11-26)

gibi, hemen hiç değişmemiş örneklerle karşılaşmaktayız:[80]

Şimdi Türkiye Türkçesindeki atasözlerini kısaca, aşağıdaki öbeklerde toplamak istiyoruz:

I. Söz dizimi Açısından

a) *Yalın Tümce Biçimindeki Atasözleri*

Öfke baldan tatlıdır

Balık baştan kokar

Çivi çiviyi söker

Aç köpek fırın deler vb.

---

80. Türk yazınında Pendnāme'lerde ve başka tür yapıtlarda atasözlerinin geniş ölçüde ele alındığını görüyoruz. Bu konuda bkz. Dilçin (1945), Hengirmen (1983).

b) *Girişik Tümce Biçimindeki Atasözleri*

Göle su gelinceye kadar kurbağanın gözü patlar

Göz görmeyince gönül katlanır

Canı yanan eşek, attan yürük olur

Eğreti ata binen, çabuk iner vb.

c) *Sıralı Tümce Biçimindeki Atasözleri*

Tatlı ye, tatlı söyle

Geçmişe mazi, yenmişe kuzu derler

Görmemiş görmüş, güle güle ölmüş

Gönlün yazı var, kışı var vb.

ç) *Sorulu - Yanıtlı, Öykü İçeren Atasözleri*

Eşek hoşaftan ne anlar? Suyunu içer, tanesini bırakır.

Öksüz neden güler? Yanılır da güler.

Deveye "inişi mi seversin, yokuşu mu?" demişler, "düze kıran mı girdi" demiş.

Arsız neden arlanır? Çul da giyer sallanır vb.

Yukarıda birkaç örnekle türlerini gösterdiğimiz atasözleri varlığımız incelenecek olursa yalın, dolaysız anlatıma yönelen, aynı zamanda kısalık özelliği taşıyan atasözlerimizin sayısının az olmadığı görülür.[81] Ancak girişik ve sıralı tümcelerle kurulmuş sözlerin daha büyük bir toplam tuttuğuna tanık olu-

81. Atasözlerinin kısalığı ve "dilbilimsel eksilti" konusunu inceleyen şu çalışmadan yararlanılabilir: N.E. Uzun (1990).

yoruz. Sorulu-yanıtlı sözlerle öykü içeren örnekler ise sayıca azdır.

II. Anlam Açısından

a) *Sözcükleri Göndergesel Anlamlarında Olan Atasözleri*

Eski dost düşman olmaz

Herkes kendi ölüsü için ağlar

Zor oyunu bozar

Acıkmış kudurmuştan beterdir

Yemeyenin malını yerler

Kişi refikinden azar

Çok bilen çok yanılır

Allahtan umut kesilmez

Gün doğmadan neler doğar

İş, olacağına varır

Korkunun ecele faydası yoktur

Her güzelin bir kusuru vardır vb.

b) *Deyim Aktarmaları* (Somutlaştırma türü)

Minareyi çalan kılıfını hazırlar

Mızrak çuvala sığmaz

Yürük at yemini artırır

Bal tutan parmağını yalar

Sarmısağı gelin etmişler, kırk gün kokusu çıkmamış

Et tırnaktan ayrılmaz
Denize düşen yılana sarılır
Sakla samanı gelir zamanı
Kılavuzu karga olanın burnu boktan kurtulmaz
Her koyun kendi bacağından asılır
Kurt kocayınca köpeklerin maskarası olur
Çivi çiviyi söker
Tavuk kaza bakmış da kıçını yırtmış
Ummadığın taş baş yarar
Ateş olmayan yerden duman çıkmaz

c) *Ad Aktarmaları*

Bir dirhem et bin ayıp örter
Çalma elin kapısını, çalarlar kapını
Beylik çeşmeden su içme
Bir kimsenin adı çıkmadan canı çıkması yeğdir
Şık şık eden nalçadır, iş bitiren akçedir
Kaşla göz, gerisi söz
Altın anahtar her kapıyı açar

d) *Eksiltili Anlatıma Yönelen Atasözleri*

Bir inat, bir murat
Ağanın gözü, yiğidin sözü
Bağ bayırda, tarla çayırda

Önce canan, sonra can

El vergisi, gönül sevgisi

Beyazın adı var, esmerin tadı var

d) *Şiir Öğelerinden Yararlanan Atasözleri*

Sakla samanı, gelir zamanı

Sabreden derviş, muradına ermiş

Yaş kesen baş keser

Yaş yetmiş, iş bitmiş

Var evi kerem evi, yok evi verem evi

Para isteme benden, buz gibi soğurum senden

Azıcık aşım, kaygısız başım

Bir elin nesi var, iki elin sesi var

Değirmen iki taştan, muhabbet iki baştan

Sona kalan dona kalır

Bol bol yiyen bel bel bakar

Nerede hareket, orada bereket

Kadının fendi, erkeği yendi

Akıl yaşta değil, baştadır.

Yukarıdaki öbekler içinde (a) öbeğinde yer alan atasözleri belli bir yargıyı, bir gözlemi, göndergesel anlamlarında kullanılan sözcüklerle dile getiren, aktarmalara başvurmayan yalın anlatımlı örneklerdendir.

Deyim aktarmalarının somutlaştırma adını verdiğimiz türüne giren örneklerde (b), tıpkı deyimlerde olduğu gibi, an-

latılmak istenen gerçek, canlandırılan, adeta sahneye konan bir konu, bir imgeyle dile getirilmekte, bu konu ya da imge bir araç durumuna girmektedir. Örneğin bir işe giren, yeni bir yere alışma süreci içinde bulunan, birtakım koşullarla yeni karşılaşan bir kimseye, sabretmesi, bir süreyi geçirmesi önerildiği zaman söylenen *"sarmısağı gelin etmişler..."* sözü böyle bir araçtır. Minare gibi, çalınması, saklanması olanaksız bir şeyi çalanın ona kılıf hazırlaması gerektiğini söyleyen atasözü ise büyük bir hırsızlığa, gizli kalması istenen bir suça bulaşan kimsenin o işe ilişkin önlemleri almış olması gerektiğini dile getirir.

"Her koyun kendi bacağından asılır" atasözünde, bir işte, özellikle kötüye giden bir işte herkesin kendi sorumluluğunu yükleneceği, bir aktarmayla dile getirilmekte, *"Et tırnaktan ayrılmaz"* da, özellikle kan bağı olan yakınların birbirlerine etle tırnak kadar bağlı bulundukları, bütün kötü gelişmelere karşı bu bağın koparılmayacağı, yine bir somutlaştırmayla dile getirilmektedir. *"Tavuk kaza bakmış da ...."*, *"Kurt kocayınca..."* gibi atasözleri, her dilde olduğu gibi, yargıları hayvandan yararlanarak, somutlaştırmalarla, güçlü bir biçimde açıklayan örneklerdendir.

Ad aktarmaları öbeğindeki (c) atasözleri de anlatılmak istenenleri, ilgili oldukları başka kavramlara aktararak dile getirmektedir. Bunlardan bir bölümü, Fr.da *synecdoque* adı verilen ve parça yerine bütünün, bütün yerine de parçanın kullanıldığı söz sanatı anlam olayının izlerini taşımaktadır. Örneğin *"Çalma elin kapısını..."* atasözünde bir kimsenin kapısını çalmak, ona başvurmayı anlatmak üzere, o kişinin evinin bir bölümü olan "kapı" kavramından yararlanılarak dile getirilmiş, *"Bir dirhem et..."* sözünde ise bir kimsenin biraz kilo almasıyla daha güzel görüneceğini belirtmek için vücudun fiziksel ya-

pısındaki etten yararlanılarak bir gerçek açıklanmıştır. *"Bir kimsenin adı çıkmadansa.."* sözündeki *adı çıkmak* deyimi, "kötü şöhret edinmek' anlamını aktarmak üzere kullanılmıştır.

(ç) Öbeğindeki atasözleri, şiir öğelerinden de yararlanarak, kısa ve kalıcı anlatıma yönelen sözlerden örneklerdir.

Deyimlerde olduğu gibi, atasözlerinde de bellekte kalmayı, kalıcılığı sağladığı ve hoşa giden bir anlatıma ulaştırdığı için şiir dili öğelerinden yararlanıldığını görüyoruz. Ölçü, uyak, ses yinelemeleri ve biçimbirim yinelemeleri gibi öğeler bu sözlere gerçekten anlatım kıvraklığı ve güzelliği kazandırmaktadır. Bu türlü sözlerin yer aldığı (d) öbeğindeki örneklerden

Var evi kerem evi, yok evi verem evi atasözünde 7+7 hece sayısıyla bir ölçüden, hem *kerem/verem* uyağından, hem de biçimbirim yinelemesinden *(evi/evi)* yararlanılmış, ayrıca karşıt kavramlarla *(var/yok)* anlatım güçlendirilmiştir. 5+5 ölçüsündeki

Azıcık aşım, kaygısız başım

Sakla samanı, gelir zamanı

Kadının fendi, erkeği yendi

gibi sözlerde ölçünün yanı sıra uyaklardan da (*aşım/başım, samanı/zamanı, fendi/yendi*) yararlanılmakta, bunlardan ikincisinde ses yinelemeleri görülmektedir (*sa/sa* gibi).

Sona kalan dona kalır

Bol bol yiyen bel bel bakar

gibi örnekler 4+4 ölçüsünde, yine uyaklı ve yinelemelidir *(sona/dona, bol bol/bel bel* uyaklarıyla ilkinde /k/ sesleri, ikincisinde /b/, /l/ sesleri). Atasözlerimizden, bu özelliği gösteren daha başkaları da vardır.

6.6. TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE İLİŞKİ SÖZLERİ (KALIP SÖZLER)

Sözvarlığını oluşturan öğeleri tanıtırken değindiğimiz gibi, dilbilimde *kalıp sözler* ya da *ilişki sözleri* adı verilen öğeler -tıpkı deyimler ve atasözleri gibi- bir dili konuşan toplumun kültürüne ışık tutmakta, onun inançlarını, insan ilişkilerindeki ayrıntıları, gelenek ve göreneklerini yansıtmaktadır. Bugün dil öğretiminde bu öğelere özel bir önem verilmesi bir yandan bu türlü öğelerin her dilde, her an insan ilişkilerinde gerekli olmalarından, bir yandan da dili öğrenilen toplumun kültürü içine girebilmek için öğrenilmesi gerekli sözler sayılmalarından kaynaklanmaktadır.

İlişki sözleri açısından Türkçenin zenginliği, dikkati çekecek ölçüdedir. Örneğin Türkçenin olduğu kadar Türkün de inceliğini gösteren *sizden iyi olmasın* kalıp sözü yalnızca belli bir ortamda, belli bir amaçla kullanılanlara verilebilecek örneklerden sadece biridir. Bir kimse övülürken dinleyenin de gönlünü almaya yönelmeyi gösteren bu söz gibi, *su gibi aziz ol (un)!* da yalnızca belli bir durumda kullanılır; size su veren bir kimseye, bu olayın arkasından söylenir. Kimi yörelerde bunun gibi, *"su verenlerin çok olsun!* sözüne de rastlanır.

Özellikle, birden çok kişinin bulunduğu bir ortamda bir şey anlatılırken ayıp ya da söylenmesi hoş olmayan bir sözcükten, bir olaydan söz edildiği zaman, konuşan tarafından *sözüm meclisten dışarı* ya da *hâşâ huzurdan* kalıp sözlerinin kulanıldığına tanık olunur. Konuşan, bu kavramlara değindiği için bağışlanma isteğini böylece dile getirir. Buna benzer bir durumda söylenen, bugün artık unutulmuş sayılabilecek olan

bir başka kalıp söz de tiksindirici, iğrenilecek bir şeyden söz eden konuşmacının sarfettiği *yüzünüze güller!* dir. Örneğin bir anne, çocuğunun yediklerini çıkardığını anlatırken dinleyenlerin iğrenmemesi için bunu söyleyebilir.

Türklerin yalnızca belli durumlar için kullandıkları ve başka dillerde pek rastlanmayan ilişki sözleri içinde ilginç olan daha birçokları vardır. Örnek olarak, çocuğu dünyaya gelen kimseleri kutlarken kullanılan *analı babalı büyüsün!* bunlardan biridir. Sevilip okşanan, kendisinden söz edilen bir çocuk için, söylenen *Allah bağışlasın*, bir çocuğun ana-babasıyla bir arada yaşaması dileğini belirtmek için kullanılan *Allah dört gözden ayırmasın* bunlardandır. Nikâhlanan, evlenen kişilere nikâh ya da düğün töreninde söylenen *bir yastıkta kocayın* ya da onların bulunmadığı bir yerde, yakınlarına söylenen *bir yastıkta kocasınlar* yine belli durumlara özgü kalıp sözlerdendir.

Türkçenin, belli durumlarda söylenmesi gelenek olmuş ilişki sözleri içinde, başka dillerde benzerleri görülmeyen birtakım öğeleri de vardır. *Güle güle* sözünün değişik kullanımları buna örnektir: Yeni bir giysi giyen kimseye söylenen *güle güle giy(in)!*, eline para geçen kimseye söylenen *güle güle harca* ve benzeri durumlarda *güle güle*'nin kullanılışı gibi. Yeni ev alan kimseye *güle güle oturun* denişi ve bu dilcği dile getirmek üzere ziyarete gidilmesi de bir geleneği göstermektedir.

Saygı belirtisi taşıyan, bugün daha çok kırsal kesimde kullanılan kalıp sözlerden biri de çocukları sorulan kimsenin yanıt olarak onların sayısını belirttikten sonra *ellerinizden öper(ler)* deyişinde ortaya çıkan (*Bir kızım, bir oğlum var, ellerinizden öperler* gibi).

Kalıp sözlerin bir dili konuşan toplumun dünya görüşünü, inançlarını yansıttığının en güzel örneklerini, Türkiye Türkçesinde *Allah* sözcüğüyle kurulmuş öğelerin çokluğudur. Özcan

Başkan'ın ilginç çalışması (1993: 151-172), Türkçede dil içi dünya görüşünü incelemekte, bu arada *Allah, kader, ahret, cehennem, günâh, gâvur* gibi sözcüklerle oluşmuş çeşitli sözleri bir araya getirmektedir. Bu çalışmada değişik sözler içinde yer alan kalıp sözlerden *Allah* ile kurulmuş bulunanları ele alacak olursak bunların yine belli durumlarda kullanıldıklarını görürüz. Örneğin *Allah versin,* 1) dilenen kimseye para vermek istenmediğini ya da verme olanağı bulunmadığı durumlarda, 2) bir kimsenin iyi bir duruma gelişine- olumlu ya da çoğu kez olumsuz - bir tepki olarak kullanılmaktadır. *Allah kavuştursun,* yalnızca bir yakınını yolcu etmiş bir kimseye söylenmekte, *Allah gecinden versin,* ölümü söz konusu edilen bir kimse için, *Allah kabul etsin,* okunan bir duadan sonra, bu duayı edenler ya da bir hayır, bir yardımda bulunanlar için kullanılmaktadır. *Allahtan ümit kesilmez,* çok ağır hasta için, *Allah razı olsun* ise iyiliği görülen kimseye söylenen kalıp sözlerdendir. Bunları kolayca çoğaltabiliriz.

Aşağıda, ortak dilimizde kullanılan zengin ilişki sözlerinden örnekler veriyoruz:

Vedalaşma		*Vedalaşma*
(Ayrılan Kişiye Söylenenler)		*(Ayrılan kişinin söyledikleri)*
güle güle		Allahaısmarladık
Allah selamet versin		hoşça kalın
uğurlar olsun		İzninizle
hayırlı yolculuklar	yolculuğa	bana müsaade
iyi yolculuklar	çıkanlara	eyvallah
selametle		sağlıcakla kalın
yolunuz açık olsun		görüşürüz (özellikle son yıllarda, İngilizcenin etkisiyle)

şerefle

devletle

yine buyrun

Bu örnekler içinde, kullanan ve kendisine hitap edilen kimsenin sosyal durumuna, söyleyenle hitap ettiği kimse arasındaki ilişkinin niteliğine göre elbette, farklar vardır. Örneğin bugün eskimiş olduğu ileri sürülebilecek olan *şerefle, devletle* gibi sözler sosyal durum ve yaş bakımından yüksek olanlar arasında kullanılmaktadır.

Minnettarlık Belirtme

(çok) teşekkür ederim

sağ ol(un)

çok zahmet oldu

çok zahmet ettiniz

mersi

eksik olmayın

ömrün(üz)e bereket

çok yaşa(yın)

hay yaşayasın(ız)

Allah senden (sizden) razı olsun

Allah ne muradın varsa versin

Bu örnekleri, değişik durumlar ve insanlar arasındaki çeşitli ilişkilerde kulanılan öğelerle, kolaylıkla artırabiliriz. Burada hemen belirtmeliyiz ki, ortak dilde kullanılan bu kalıp sözlerin yanı sıra Anadolu ağızlarında görülen, bu ağızlara özgü ör-

nekler de vardır. Örneğin yemek yemekte olan kimsenin yanına gidildiğinde ortak dilde *afiyet olsun* denirken birçok ağızda *bereketli olsun* sözü söylenmekte, buna yanıt olarak çoğu kez *buyur(un)* denmektedir. Ortak dilde yemeğe çağıran kimseye bu yemek sonrasında ya da bir içecek içildikten sonra *ziyade olsun, elinize sağlık* kalıp sözleri söylenirken ağızlarda *kesenize bereket* sözü daha çok kullanılmaktadır.

Türkiye dışında konuşulan Türk lehçelerinde de bütünüyle bu lehçelere özgü örnekler vardır.

6.7. TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE İKİLEMELER

Kitabımızın bundan önceki bölümlerinde (örneğin 3.1.4) dile özgü bir anlatım biçimi olarak Genel Türkçedeki ikilemeler, bu arada Türkiye Türkçesindeki örnekler üzerinde kısaca durmuştuk. Bu bölümde, bugünkü Türkiye Türkçesinde geniş ölçüde kullanılan ikilemelerin genel niteliklerine ve yansımalı ikilemelere değineceğiz. Önce, ikilemelere ait bir tablo verelim (Burada, az kullanılan türlere yer verilmemiştir):

1. *Değişik Sözcük Türlerinden Aynı Sözcüğün Yinelendiği Örnekler*

Ad	*Sıfat*	*Belirteç*	*Ulaç*	*Eylem*
kapı kapı	kocakoca	zaman zaman	geze geze	durdu durdu
sayfa sayfa	sarı sarı	yavaş yavaş	durup durup	oturur oturur
sokak sokak	sıcak sıcak	açık açık	giderken giderken	yazmış yazmış

Ünlem

of of

vay vay

oh oh

2. *Değişik Sözcük Türlerinden Eşanlamlılarla Kurulanlar*

Ad	*Sıfat*	*Belirteç*	*Ulaç*	*Ortaç*
çarşı pazar	derme çatma	açık seçik	ezile büzüle	bitmiş tükenmiş
ev bark	doğru dürüst	sarmaş dolaş	düşünüp taşınıp	yenmez yutulmaz
din iman	bölük pörçük	köşe bucak	evirip çevirip	yenir yutulur

Eylem

ağlamış sızlamış

yazdı çizdi

sorar soruşturur

3. *Değişik Sözcük Türlerinden Tersanlamlılarla Kurulanlar*

Ad	*Sıfat*	*Belirteç*	*Ulaç*	*Ortaç*
yer gök	büyük küçük	ileri geri	bata çıka	olur olmaz
ölüm kalım	uzak yakın	bugün yarın	otura kalka	gelen giden
en boy	erkekli kadınlı	er geç	gidip gelip	yazar yazmaz

Eylem

durdu durmadı

geldi gitti

istesin istemesin

4. *Yansımalı İkilemeler*

a) *Yalnızca Bir Eylem, Bir Oluş, Bir Durum İçin Kullanılanlar*

horul horul (uyumak)

sapır sapır (dökülmek)

tıpış tıpış (yürümek)

bıcır bıcır (konuşmak [çocuklar için])

b) *Derece Gösteren Farklı Biçimleri Olan Yansımalı ikilemeler*

çıtır çıtır / çatır çatır / çatır çutur

kıtır kıtır / katır katır / katır kutur

tıkır tıkır / takır takır / takır tukur

cızır cızır / cazır cazır / cazır cuzur

c) *İki Öğesi aynı Seslerden Kurulu Yansımalı İkilemeler*

şırıl şırıl

ciyak ciyak

fıkır fıkır

rap rap

ç) *Bir Öğesi Farklı Ünlü Ya Da Ünsüzlerden Kurulu Yansımalı İkilemeler*

gacır gucur

şangır şungur

çat pat

paldır küldür

d) *Yansımalı Eylemlerden Oluşmuş Ulaçlarla Kurulu İkilemeler*

hıçkıra hıçkıra

ıkına sıkına

oflaya puflaya

5. *Önsesi /m/ İle Değiştirilerek Yüklenen İkilemeler*

okul mokul	<u>*Özel Adlarda*</u>
takım makım	Ayşe Mayşe
kapı mapı	Ankara Mankara
araba maraba	Paris Maris

Burada hemen belirtmeliyiz ki, yukarıdaki tabloda türleri birkaç örnekle gösterilmiş olan ikilemeler üzerinde bugüne kadar önemli çalışmalar (Ağakay, 1954, Tuna, 1949, 50, 1965, 198; Hatiboğlu, 1981; Demircan, 1988, 1996) yayımlanmış olmakla birlikte konunun incelenmesi gereken daha birçok yönleri bulunmaktadır.[82] Örneğin yansımalı ikilemelerden kimi örnekler (4a) yalnızca belli bir eylemle

82. Bu çalışmalar içinden Tuna (1986) ikilemeleri sesbilim açısından inceleyerek birtakım öbekler saptamış, Demircan (1988) ikilemelerin yansımalı olmayanlarını ses, biçim, sözvarlığı, anlambilim açılarından sınıflandırarak örnekleriyle ortaya koymuştur. Hatiboğlu'nun yapıtı (1981) ise ikilemelerin tümünü ele almaktadır.

kullanılan, yüklemi etkileyen öğelerdir. 4b öbeğindeki örnekler ise derece gösteren farklı biçimleri bulunan, ayrı ayrı ses yeğinliklerini yansıtan ikilemelerdir (Bunları henüz yayımlanmamış bir çalışmamızdan buraya aktardık). Öte yandan, verdiğimiz tabloda (1. öbek) yer alan ve sözcük türü bakımından ad olan, tümce içinde çoğu kez belirteç görevini yüklenen ikilemelerde olduğu gibi, öteki öbeklerdeki ikilemeler de sözcük türü açısından belli niteliklere sahip oldukları halde görev bakımından ayrı özellikler göstermektedir.

İkilemelerin dikkati çeken bir yönü de 5. öbekte yer alan türde görülmektedir. Türk insanı, '...ve benzeri' gibi bir anlamı dile getirebilmek, yerine göre bir abartılı anlatıma ya da küçümsemeli anlatıma yönelebilmek için ilk öğenin önsesini bir /m/ ile değiştirebilmekte, böylece, kullanımı çok yaygın ve geniş bir ikileme türünden yararlanmaktadır. Özel adlarda bile zaman zaman başvurulan bu ikileme yolu /m/ ile başlayan ikilemelerde, ortak dilde geçerliğini yitirmektedir. Ancak kimi Anadolu ağızlarında, özellikle Orta Anadolu ağızlarında buna da bir yol bulunmuş, örneğin *masa* sözcüğünde ikinci ses bir başka ünlüyle değiştirilerek *masa musa* biçimi kullanılır olmuştur.

Bu konuyu bitirmeden önce, kitabımızın tamamlanması sırasında elimize geçen, Hamza Zülfikar'ın yapıtına da kısaca değinmek istiyoruz. Bu geniş oylumlu ve Türkçedeki yansımaları ele alan kitapta, metin içinde (1995:161-165) ikilemeli yansımalar incelenmekte, sözcük bölümünde de ortak dilimizdeki, Anadolu ağızlarındaki ve eski dönemlerdeki örneklere geniş ölçüde yer verilmektedir.

6.8. TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE DOLDURMA SÖZLER

Genellikle konuşulan dilde bir şeyi anımsamak üzere zaman kazanma, söyleneni pekiştirip kesinleştirme gibi amaçlarla, konuşan kimsenin kullandığı, çoğu kez gereksiz olan sözcüklere ve anlatım kalıplarına *doldurma sözler* adını veriyoruz.

Konuşulan dilde, konuşma sırasında en sık rastlanan bu öğelerden biri, Arapça kökenli *şey*'dir. Çoğunlukla, anımsanmak istenen sözcük bulunamadığı zaman kullanılmaktadır: "... *şey aldım... Karbonat*" gibi. Hatta anımsanamayan bir eylem için, bir yardımcı eylemle birlikte *şey etmek* dendiğini duyarız. Bir olayın aktarılması sırasında öteden beri başvurulan ve yine anımsanmak için zaman kazanmayı amaçlayan *efendime söyleyeyim* (hatta yalnızca *efendim*) yine bu türden öğelerdendir. Yerli yersiz kullanılan *sonra* ve *sonracığıma* da aynı amaca yönelir: "Aradan üç yıl geçmiş... *sonracığıma*..." gibi.

Özellikle sözvarlığı dar ve kültür düzeyi sınırlı kimselerde bu gibi doldurma sözlere daha sık rastlanır. Yerli yersiz söylenen *anladın mı?, tamam mı?* yine bu arada sayılabilir. Son zamanlarda sık rastlanan ve özellikle gençlerin dilinde görülen, ancak bir anlaşmanın kesinleşip kesinleşmediğini öğrenmeye yönelmeyen *tamam mı?* ilginç kullanım örnekleri vermektedir: "Sokağa çıkıyordum, kapıyı çalıp bana geldi, *tamam mı?*", "Ben durakta bekliyordum, *tamam mı?*" gibi.

Konuşan kimsenin bir nesneyi, bir konuşu anımsatmak üzere kullandığı *...var ya!* sözü de son zamanlarda değişik bir nitelik kazanmış, özellikle gençlerin dilinde sık kullanılan, söyleneni pekiştirme eğilimine dayanan bir öğe olarak sık duyulur olmuştur. Örneğin kendi özelliğini, kendi görüşünü belirtmek isteyen bir genç

sık sık *ben var ya...* demektedir: "*Ben var ya*, bunu ona belki on kere söyledim" ya da "*Ben var ya*, o kahveye hiç gitmem" gibi. Bu doldurma sözün yanında, onunla aynı işlevi gören, ancak daha çok, anımsatma amacını güden bir başka söz de *yok mu?* dur. "O Ahmet *yok mu...*" gibi, genellikle bir suçlama öncesinde kullanılan bu söz, kimi zaman doğrudan doğruya anımsatmaya yönelir: "Sakarya caddesindeki kitapçı *yok mu*, onun önünde beklerim" gibi.

Bu türden öğelerin yazılan dilde kullanılmasında, yazılan dilde sözceleri oluştururken düşünmeye daha çok zaman ayrılabilmesinin etkisi vardır, kanısındayız.

6.9. TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE YENİ GELİŞMELER

Sözcükbilim açısından Türkiye Türkçesindeki yeni gelişmeler ele alınırken kanımızca, her şeyden önce, dilin kendi olanaklarıyla yeni yeni kavramlar oluşturarak bilim, teknik, kültür alanlarının gereksinimlerini karşılama, bir kültür dili niteliğini kazanma yolundaki gelişmelere yer vermek doğru olacaktır. Bunların yanı sıra dildeki yabancılaşma ve yozlaşmalar da ele alınmalıdır, kanısındayız.

Özellikle belirtilmesi gereken bir nokta, dildeki gelişmelerde siyasal, toplumsal, kültürel olayların büyük etkisi ve bu olayların gelişmelerle koşutluğudur. Bu bakımdan biz de konuyu toplumdaki gelişmelerle birlikte değerlendirmek durumundayız.

Türkiye Türkçesindeki yeni gelişmeleri aşağıdaki başlıklarla ele alacağız:

1. Türkiye Türkçesindeki Özleşme (Dil Devrimi ve Sonuçları)[83]

Cumhuriyetle gelen devrimlerin en büyük ölçüde gerçekleşenleri arasında Yazı Devrimi'ni (başlangıç 1932) saymak gerekir. Geniş halk yığınlarının eğitilmesine olanak sağlayan yeni yazıyla birlikte toplumun kendi diliyle eğitilmesi, dilin her alanda geliştirilerek kendi benliğine dönmesi yolunda büyük adımlar atılmış ve son 60 yıl içinde, en öznel davranan bir araştırıcının bile kabul edebileceği önemli gelişmeler elde edilmiştir. Burada hemen belirtmeliyiz ki, siyasal olaylar ve gelip geçen hükümetlerin dil bakımından tutumu, özellikle

83. Türkçedeki özleşme konusunda bugüne değin pek çok yayın yapılmıştır. Son yıllara gelinceye kadar Heyd (1954), Steuerwald (1963-66), Levend (3. baskısı 1972), Korkmaz (1963), Yücel (1968), İmer (1976), bunlardan ancak birkaçıdır. Son yıllardaki çalışmalardan birkaçını da burada belirtmekle yetinelim. Brendemoen (1990), İmer (1991 ve 1994), Aksan (1994 a), Rona (1994).

dildeki özleşmenin ilerlemesi ya da gerilemesinde etkili olmuştur. Türk Dil Devriminin başlatıldığı, Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin (Türk Dil Kurumu) kurulduğu 1932 yılından 1950'ye kadarki dönem özleşme, arılaşmanın en yoğun olduğu evre olarak görünmektedir. 1950-60 yılları arasında bu yoğunluk belirli ölçüde azalmış, 1960'tan sonra, özellikle 1961 Anayasası'nın dilinde de görülen arılaşma yeniden hız kazanmış, 1983'den sonra özellikle Türk Dil Kurumu çevresinde olmak üzere geriye gidişler gözlemlenmiştir.

Bilindiği gibi Osmanlıca, Türkçeyle büyük ölçüde Arapça ve Farsça öğelerin karışmasıyla oluşmuş, karma bir dildi. Bu dildeki yabancı sözcüklerin sayısı yirminci yüzyıla gelinceye kadar değişik dönemlerde hızla artmıştı. Bizim sayımlarımıza göre Yunus Emre'den ortalama % 13 olan yabancı öğe sayısı Mevlid'de % 26', Divan şairlerimizden Bâkî'de % 65, Nef'i'de % 60, Tanzimat döneminde Namık Kemal'de % 62, Şemsettin Sami'de % 64'tür (bkz. Aksan, 1977: 344-347). *K. İmer*'in Türk Dil Devrimi'nin başlatılmasından 1 yıl önceki gazete haber dilinde yaptığı sayımların sonuçlarına göre 1931'de Türkçe sözcüklerin oranı yalnızca % 35'ti (bkz. İmer, 1973: 175-190).

Yabancı sözcüklerin bu sıklığının yanı sıra birtakım tamlama kuralları da Türkçeye girmişti. Örneğin *efkâr-ı umumiye* 'kamuoyu' gibi, Arapça öğelerden kurulu bir tamlama Farsçanın tamlama kuralına göre oluşturulmuş, *beynelmilel, hıfzı'ssıhha, tahte'şşuur* gibileri ise Arapça kuralına göre kurulmuştu. Bu arada *resm-i geçit* gibi Arapça ve Türkçe iki sözcüğün Farsça kuralına göre tamlamaya dönüştürüldüğü görülüyordu. *Küçükçekmece, Büyükçekmece* gibi özel adların bile *Çekmece-i sagir, Çekmece-i kebir* biçiminde söylenip yazıldığına, bir halk etimolojisi örneği olan *balyemez* topunun adının *asel nemihored* biçimine dönüştürülerek Farsçalaştırıldığına tanık olunuyordu. Günlük konuşmalarda *nûr-i ayn'ım 'gözümün nûru', zevce-i muhtereme'niz* 'saygıdeğer eşiniz Bayan', *arz-ı hürmet etmek*

'saygılarını sunmak' gibi birçok yabancı öğenin kullanıldığı görülüyordu. Bilimde, teknikte, sanatta aynı ölçüde yer alan yabancı öğeler, kültürlü katmanlarda geniş halk yığınları arasında dil açısından bir uçurum oluşturuyordu. Asıl büyük zorluk, eğitim-öğretim aşamalarındaki terimlerin öğrenilmesi ve bellekte tutulmasında kendini gösteriyordu. *Eşkenar üçgen'i* okuyan bir öğrenci bunu *müsellesi-i mütesāviyü'l adlā'* terimiyle öğrenecekti. *En küçük ortak kat* kavramını *mislî-i müşterek-i asgar* terimiyle belleğinde tutacak, *mia-yı isna aşer* terimiyle de *onikiparmak bağırsağı*'nı tanıyacaktı. Bugün *ot oburu* biçiminde adlandırılan hayvan türlerini öğrenen öğrenci *ākilü'l-haşāiş* terimini bilmek zorundaydı.

Daha XVI. yüzyıldan başlayarak Türkçeyi yeğleyen şairler çıkmış, XX. yüzyıla gelinceye kadar aydınlar arasında arı Türkçenin benimsenmesini amaçlayan eğilimler kendini göstermiştir. Özellikle "Genç Kalemler" dergisiyle belirginleşen çabalar ve "Türkçülük Cereyanı" 1932'ye kadar özleşme, arılaşma alanında önemli gelişmeler sağlayamamıştır.[84]

Türk Dil Devriminin başlatılmasıyla geniş bir derleme, tarama etkinliğine girişilmiş, bir yandan Türkçenin önceki dönemlerine ait kaynakların taranmasıyla dilde yaşamış ve unutulmuş Türkçe öğeler toplanırken bir yandan da Anadolu ağızlarındaki gereçler yaygın bir derleme seferberliğiyle bir araya getirilmeye başlanmıştır. Kaynakların taranmasıyla elde edilen gereçler ilk olarak bir bölüm derlemeyi de içermek üzere 1934 yılında "Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Sözlüğü" adıyla 2 cilt olarak basılmıştır. Ayrıca, 1935 tarihini taşıyan 2 ciltlik Osmanlıca-Türkçe ve Türkçe-Osmanlıca "Cep Kılavuzu" pratik gereksinmeleri karşılamak ve yeni önerilen öğelerin tutunmasını sağlamak üzere yayımlanmıştır. Derleme ve

84. Türkçedeki özleşme konusunu başlıbaşına bir inceleme konusu olarak ele alan Agâh Sırrı Levend'in yapıtında (1972) bu konudaki çabalar ve gelişmeler geniş bir biçimde tanıtılmıştır.

tarama çalışmaları 12 ciltlik Derleme Sözlüğü'nün ve 8 ciltlik Tarama Sözlüğü'nün tamamlanmasına kadar (ilki 1982, ikincisi 1977'de bitirilmiştir) sürdürülmüştür.

Önerilen öğelerin benimsenip tutunmasında şairlerin, yazarların ve değişik alanlarda çalışan kimi bilim adamları ve gazetecilerin önemli bir rolü olmuş, bu çevrelerden, yeni öneriler, yeni türetilmiş sözcükler, terimler de öne sürülmüştür. Bu arada eleştirmen, çevirmen **Nurullah Ataç**'ın çabaları da anılmaya değer.[85] Onun kendi türetmelerinden, tutunan birkaçını burada gösterelim: *Söyleşi, çeviri, eleştiri, eletirmen, günce* vb.

Bugüne değin birçok ülkede dili arılaştırma, özleştirme, zenginleştirme çabaları görülmüştür. Dilbilimde *dil planlaması* (İng. *language planning*) adı verilen çalışmaların bir türü olan bu çabalar Macaristan, Almanya, Norveç, İtalya ve yakın zamanlarda İsrail gibi ülkelerin dilinde önemli gelişme ve değişmelerin gerçekleşmesini sağlamıştır. Burada kısaca değinmek istediğimiz bir nokta, bütün bu çabalar içinde Türk Dil Devrimi'nin kendine özgü yönleri bulunduğudur. Biz bir bildirimizde[86] başka dillerdeki özleşmelerin ortak yönlerini ortaya koyarken Türkçedekinin kendine özgü yönlerini 7 nokta halinde, şöylece belirtmiştik.

1. Türk Dil Devrimi, kimi ülkelerde olduğu gibi, halkın ve dilin belli kesimlerine değil, tüm kesimlerine yönelecek biçimde başlatılmış ve yürütülmüştür.

2. Bu devrim aşamalı olarak başlatılmamış, çok kısa zamanda planlanıp gerçekleştirilmiştir.

3. Türetilen, önerilen öğelerin birçoğu, hiç bir zorlama olmaksızın,

---

85. Ataç'ın türetip kullandığı öğeler için bkz. Çolpan (1963). Ömer Asım Aksoy'un saptamasına göre Ataç'ın sözvarlığında Türkçe Öğelerin oranı % 88-98 arasındaydı. (bkz. Aksoy, 1975: 89).

86. Aksan, 1994: 63-68.

kimi zaman artan olumsuz eleştiri ve tepkilere karşın halkça benimsenmiştir (Örneklerine aşağıda değiniyoruz).

4. Devrimin, toplumca benimsendiğini gösteren önemli bir yönü, kişi adlarında, özellikle son 60 yılda görülen Türkçeleşme, arılaşmadır.[87] Bugün kullanılan kadın ve erkek adları üzerinde yaptığımız bir sayıma göre *ay*'la başlayan 80 kadar kadın, *ak*'la başlayan 160 kadar erkek adı bulunmakta, soyadları incelendiğinde ise Türkçe sözcük oranının daha da yüksek olduğu görülmektedir.

5. Türk Dil Devrimi sırasında türetilen ya da dilin eski dönemlerinde kullanılıp unutulan ve Devrim süreci içinde canlandırılan öğeler içinden, anlatılmak istenen kavramı iyi yansıtabilen sözcükler halkça kolaylıkla benimsenmiştir.

6. Devrim, Yazı Devrimiyle bir bütün oluşturacak biçimde, kısa sürede ve en iyi zamanlamayla gerçekleştirilmiştir. Dilde sözvarlığı açısından büyük gelişme sağlayan Macar dil özleştirme çabaları, Ortaçağın sonlarından XX. yüzyıla uzanan çok uzun bir süreç içinde yer alırken, Türk Dil Devrimi 20 yıl içinde önemli adımlar atarak yol almış, gelişmesini sürdürmüştür.

7. Türk Dil Devrimi ırkçılığa yönelmeyen, kuru bir ulusçuluk amacından yola çıkmayan, ulusun eğitilip kalkındırılmasını amaçlayan başarılı bir dil planlamasıdır.

Burada, Türk Dil Devriminin başlangıcından bugüne kadar, önerilen sözcüklerin tutunup tutunmaması, dolayısıyla Devrimin başarısı üzerinde genel bir değerlendirmeye gidecek olursak önce birtakım gerçekleri saptamamız gerekir.

1932-1950 yılları arasında Devletin desteklediği özleştirme çabaları sonucunda değişik kesimlerin sözvarlığında önemli ölçüde arılaşma sağlanmıştır. Eğitim alanında *okul, öğretmen, eğitmen,*

87. Aynı yere bkz.

öğretim, öğrenci, sınav, bütünleme, dilbilgisi... gibi sözcükler yerleşirken yönetimle ilgili *bayındırlık, ulaştırma, tarım, içişleri, dışişleri, bakan, başbakan, başkan, seçim, sayım, gündem, seçmen, aday, ay, genel, özel, il, ilçe, bucak* gibi pek çok kavram benimsenmiştir. Orduyla ilgili kavramlardan *teğmen, asteğmen, üsteğmen, albay, kurmay, genelkurmay...* gibi birçok yeni karşılık tutunmuştur. *Ekim, aralık, ocak* gibi yeni ay adları, *kuzey, güney, doğu, batı* yön adları kolaylıkla yerleşmiştir. Bugün, *ekim* ayının Osmanlıca karşılığı olan *teşrîn-i evvel*, kasım için kullanılan *teşrin-i sani, aralık* demek olan, *kânun-i evvel, ocak* demek olan *kânun-i sani* genç kuşakların bütünüyle yabancısı olduğu sözcüklerdir.

Atatürk'ün kendi hazırladığı geometri kitabında önerdiği *açı* (zaviye), *üçgen* (müselles), *eşit* (müsavi), gibi terimler bugün bütünüyle tutunmuştur.

Özleşme akımı kimi çevrelerin olumsuz tutumlarına ve kimi zaman yoğunluğu artan saldırılarına karşın konuşulan Türkçede giderek yeni öğelerin yerleşmesiyle sürmüştür. Bugün *olay, durum, konu, kanı, katkı, basın, çoğunluk, toplum, doğa, doğal, yaşam, sakınca, bitki, emekli, uygulamak, iyimser, göçmen* gibi pek çok sözcüğün dili kullanan her kesimde en büyük sıklıkla kullanıldığı görülmekte, bunlardan kimilerinin yabancı karşılıkları unutulmuş bulunmaktadır. İstanbul'da bulunan kimi derneklerin ve öğretim kurumlarının üyelerinden kimselerin güçlü eleştiri ve hücumlarına karşın *yaşam* ve *yaşantı, doğa ve doğal, özel* ve *özellik, örneğin, neden, seçenek* gibi öğeler büyük halk yığınlarının benimsediği öğeler olmuştur.

Yaptığımız bir araştırmada (1993: 9-10) son 40 yıl içinde Türkiye Türkçesi ortak (ölçünlü) dilinde kullanım sıklığı artan yerli öğeleri şöyle belirtmiştik:

Ekonomi ve Ticaret Alanında

ürün (Ar. mahsul)
üretim (Ar. istihsal)
üretici (Ar. müstahsil)
tüketim (Ar. istihlâk)
tüketici (Ar. müstehlik)
aracı (Ar. mutavassıt)
yatırım (Fr. investissement)

İç ve Dış Siyaset Alanında

basın (Ar. matbuat)
kamuoyu (Ar. efkâr-ı umumiye)
sorun (Ar. mesele, Fr. *problème)*
gündem (Far. ruzname)
çoğunluk (Ar. ekseriyet)
konut (Ar. mesken)
önlem (Ar. tedbir)
gözlemci (Ar. müşahit)
soruşturma ve *yoklama* (Fr. *enquête)*

Günlük Yaşam

olay (Ar. hadise)
durum (Ar. vaziyet)
güvence (Ar. teminat)
yaşam (Ar. hayat)
yaşantı (Ar. hayat)
uygulama (Ar. tatbik)
doğal (Ar. tabii)
sakınca (Ar. mahzur)
özel (Ar. hususi)
özellik (Ar. hususiyet)
genel (Ar. umumi)
genelde (Ar. umumiyetle)
genellikle (Ar. umumiyetle)
sınav (Ar. imtihan)
yabancı (Ar. ecnebi)
...den kaynaklanmak (...den mütevellit olmak)

Bu örneklere bugün şu öğeleri de ekleyebiliriz:

bölücü,	bölücülük	yorum	bilgisayar
anakent		sunucu	iletişim
eşcinsel		uyuşturucu	
sığınmacı		özelleştirme	
gurbetçi		küreselleşme	

Bilindiği gibi, dilin sözvarlığının belli bir zaman dilimi içindeki durumunu en iyi yansıtan, o dönemdeki gazete haber dilidir. Öte yandan hemen belirtmeliyiz ki, yapılan araştırmalar gazetelerin belli bir siyasal görüşe, hatta dilde özel bir tutuma sahip olsalar bile haber dilinde öteki gazetelere göre, sözvarlığının kullanılışı açısından pek az ayrım gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Bir öğrencime (İnayet Deveci) 1988 yılında hazırlattığım bitirme tezinde, 1982-1987 tarihleri arasında yayımlanmış, dil konusundaki tutumları birbirinden ayrılan iki gazetenin haber dilinde Türkçe kökenli sözcüklerin oranı arasında küçük bir fark görüldüğü yapılan sayımlarla belli olmuştu (Cumhuriyet gazetesinde 5 yıl içinde ortalama % 74,8 Türkçe sözcük, Tercüman'da ise, ortalama % 70 Türkçe sözcük kullanılmıştı).

Yukarıdaki değindiğimiz İmer'in çalışmasında (1973: 175-190) gazete haber dilinde Türkçe sözcüklerin oranının 1931'de % 35 iken 1965'te % 60,5'a ulaştığı ortaya konmuştu. Yeni yayımlanan br araştırmada (Ersöz, 1995: 30) bir gazetenin 1995 yılında bir haftalık ilk sayfa haber dilinde bu oranın % 70,9 olduğu belirlenmiştir.

Sonuç olarak, 64 yılı geride bırakan Dil Devriminin Türkçenin sözvarlığındaki Türkçe öğelerin sayısında hiçbir biçimde yadsınamayacak bir yükselme sağladığını söyleyebiliriz: Bu özleşmenin oranı, yapılan çeşitli sayımlara göre gazete haber dilinde % 35-40 dolayındadır. Bunun yanında kişisel dil kullanımını yansıtan kimi yazarların dilinde bugün çok daha yüksek ölçüde Türkçe sözcüklere yer verildiğine tanık oluyoruz. (Ö. Asım Aksoy'un sayımlarına göre (1975: 86) kimi Türkçeci yazarlarımız % 10'un altında yabancı sözcük kullanmaktadırlar.

Gazete haber dilindeki özleşmeyi somut bir biçimde ortaya koyabilmek için 1931 yılında gazetelerde yayımlanan iki haber örneğini bugünkü Türkçeleriyle birlikte vermek istiyoruz.

1	1
"Birinci mıntaka Etıbba Odası heyeti umumiyesi Yenişehir Hilali Ahmer Merkezi Umûmi salonunda Etıbba Odası Reisi Dr. Vehbi Beyin riyasetinde senelik içtimaını yapmıştır." (Hakimiyeti Milliye, 18.1.1931)	Birinci bölge Tabipler Odası genel kurulu Yenişehir'de Kızılay Genel Merkez Salonunda Tabipler Odası Başkanı Dr. Vehbi Beyin başkanlığında yıllık toplantısını yapmıştır.
2	2
"Meb'us intihabı hazırlıkları faal bir safhaya dahil olmuştur. Mahallâtta erkek nüfusun kaydına devam edilmektedir." (Cumhuriyet, 10.3.1931)	Milletvekili seçimi hazırlıkları hareketli bir evreye (döneme) girmiştir. Mahallelerde erkek nüfusun kaydına devam edilmektedir.

Burada Türk devrim ve eğitim tarihinde önemli bir aşama olan ve 3 Mart 1924'te kabul edilen Tevhîd-i Tedrisat Kanunu (Eğitimin Birleştirilmesi Yasası)nun bir maddesini de Dil Devriminden önceki yasa dilini yansıtması bakımından, bugünkü Türkçesiyle birlikte göstermek istiyoruz:

"Madde 5. Bu kanunun neşri tarihinden itibaren terbiye ve tedrisat-ı umumiye ile müştegil olup şimdiye kadar Müdafaa-yı Milliye'ye merbut olan askerî rüşdî ve idadîlerle Sıhhiye Vekâletine merbut olan darüleytamlar, bütçeleri ve Heyet-i Talimiyeleriyle beraber Maarif Vekâletine raptolunmuştur. Mezkûr rüşdî ve idadilerde

bulunan Heyet-i Talimiyelerin cihet-i irtibatları âtiyen ait olduğu vekâletler arasında tahvil ve tanzim edilecek ve o zamana kadar orduya mensup olan muallimler orduya nisbetlerini muhafaza edeceklerdir" (Unat, 1927/41).

"Madde 5. Bu yasanın yayımlanma tarihinden başlayarak eğitim ve genel öğretimle uğraşmakta olup şimdiye kadar Milli Savunma'ya bağlı olan askeri ortaokul ve liselerle Sağlık Bakanlığına bağlı olan yetiştirme yurtları, bütçeleri ve eğitim kadrolarıyla birlikte Milli Eğitim Bakanlığına bağlanmıştır. Adı geçen ortaokul ve liselerde bulunan eğitim kadrolarının bağlantıları sonradan, ait olduğu bakanlıklar arasında değiştirilip düzenlenecek ve o zamana kadar orduya bağlı öğretmenler orduyla ilişkilerini muhafaza edecektir".

2. İngilizcenin Etkisi

II. Cihan Savaşının ve savaş sonrasının hemen bütün dünya dillerinde görülen bir sonucu, İngilizcenin artan etkisi olmuştur. Bu etki Türkçeyi de büyük ölçüde sarmış, özellikle 1945'ten bu yana aşama aşama artmış, günlük yaşam dilinde bile kendini belirgin bir biçimde hissettirmeye başlamıştır. Kitabımızın "Yabancı Dillerle ilişkiler" bölümünde ele aldığımız bu konuya burada ayrıca değinmeyeceğiz. Ancak şunu hemen belirtmek istiyoruz ki, artan İngilizce etkisi Amerikayla çok yönlü ilişkiler, sinema endüstrisinin gücü, radyo ve televizyonun yaygınlaşması, İngilizce eğitim ve öğretim gibi değişik nedenlerle sözvarlığımızda önemli izler bırakmıştır.

3. Kentleşme Olgusunun Dile Yansıması

Bilindiği gibi Türkiyede son yıllarda giderek yoğunlaşan toplumsal, ekonomik ve kültürel bir gelişme, *kentleşme*'dir. Hızlı nüfus artışına koşut olarak köylerden ve küçük yerleşim yerlerinden kentlere ve büyük kentlere akın durmadan artmış, kentlerde oturanların oranı 1990 nüfus sayımına göre % 59'a çıkmış bu-

lunmaktadır. İstanbul'da oturanların sayısı 1950'de 983.000 iken bugün 10.000.000'u aşmış durumdadır.

Kentleşmenin ölçünlü (standart) dile yansıması Anadolu ağızlarına at bir dizi özelliklerin konuşulan dilden başlayarak yazılan dile geçmesi ve yaygınlaşması biçiminde gerçekleşmiştir.[88]

Bugün ölçülü dilin temelini oluşturan İstanbul ağzı İstanbul'da, çok dar bir çevrede, gerçek İstanbulluların, onların çocuklarının dilinde ve yurda dağılmış bulunanlarda yaşamaktadır. Konuşulan dilde ağız özellikleri giderek daha çok duyulmaktadır.

Ağız özelliklerinin ortak dile etkisi başlıca, sesbilim ve sözcükbilim açısındandır. Sesbilim bakımından etkileri burada uzun uzadıya söz konusu etmeyeceğiz. Yalnızca, ortak dilde olmayan açık /e/ ve arka dilsırtı ünlüsü /a/ nın kimi sözcüklerin söylenişinde yer almaya başladığını, gırtlak /k/ sesinin de zaman zaman duyulduğunu söylemekle yetineceğiz. Buna, değişik vurgulama örnekleri de eklenebilir. [89]

Sözcükbilim açısından kentlerde konuşulan dilde görülen en önemli değişim, *seslenme* (hitap), *sözcüklerindedir*. Eskiden büyük kentlerde kullanılan *Beyamca!, Beybaba!, Beyim!, Beyefendi!* yerine, ağızlardan gelen *dayı!, yeğen!, yeğenim!, koçum!, kardeş!: Küçükhanım!, Hanımefendi, Hemşire!, Hanımkızım* yerine de *yenge!, anne!, abla!, bayan!* yerleşmeye başlamıştır. *Aile* sözcüğünün temel anlamının yanında 'kadın, eş' anlamı da belirmiştir. *Annemgiller, amcamgiller, amcaoğlu, dayıoğlu* kullanımları genelleşmiştir. Ağızlardaki kullanımlara koşut olarak *şapka giymek* yerine *şapka takmak* (ya da *vurmak*) genelleşmiş, *elbise giymek* yerine *elbise giyinmek* biçimlerinin kullanımı artmıştır. *İtmek* yerine *ittirmek*

88. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Aksan, 1994: 1-9; 1995: 11-14.

89. Sesbilim açısından farklılışmalar için bkz. Aksan, 1995: 11-14. Ölçünlü dildeki birtakım ses değişimleri için bkz. İmer, 1995- 20-30.

genelleşmeye başlarken *mal gibi yatmak* gibi ağızlara özgü deyimler de duyulur olmuştur.

Türkiye Türkçesinde son yıllarda görülen birtakım sözcüksel olaylara da burada kısaca değinelim:

Türkçeye Arapçadan giren *zevk* sözcüğü bilindiği gibi değişik etkenlerle oluşan hoş bir duyguyu anlatır. Son yıllarda yerleşmeye başlayan bir eğilim, bunun yerine yine Arapça kökenli *keyif* sözcüğünün getirilmesidir. Türkçede 'esenlik, rahatlık, tasasızlık, zevk.." gibi çeşitli kullanımları olan *keyif* doğrudan doğruya *zevk*'le eşdeğerli tutulmakta, *keyif almak* gibi bir eylem de oluşturulmuş bulunmaktadır. Aynı biçimde, Arapça *takdir*'i karşılamak üzere önerilen *beğeni* sözcüğü de *zevk* yerine kullanılmaya başlanmıştır.

Türkçe sözcüklerden *takılmak*'ın 'bir yerde oyalanıp kalmak' anlamı genelleşmiş ve kullanım sıklığı artmış bulunmaktadır. Fr.'dan gelen *entellektüel*'in kısalmış biçimi olan *entel*'le birlikte bu eylem *entel takılmak* biçiminde yeni bir deyimin oluşmasına yol açmıştır. "Entellektüel görünme, öyle olanlarla bir arada bulunmak' gibi bir anlamlarda kullanılmaktadır. Yine son yıllarda -yukarıda da değindiğimiz gibi- *oldukça* sözcüğünün kullanımında bir değişiklik görülmekte, 'epeyi' anlamındaki sözcük, özellikle gençlerin dilinde 'çok' anlamında geçmektedir.

Temelde 'deniz haydudu' demek olan İtalyanca kökenli *korsan* sözcüğünün kullanımında değişme olmuş, 'izinsiz, yasal olmayan' anlamını taşıyan *korsan radyo, korsan baskı, korsan kasetçilik* gibi yeni aktarma ürünleri ortaya çıkmıştır. *Banka* sözcüğü de (İt. kökenli) yabancı dillerdekine koşut olarak *kan bankası, göz bankası, soru bankası* gibi kullanımlarda yer alır olmuştur. Türkçede belli bir anlamı olan *çevre* sözcüğünde de anlamca değişim görülmekte, İng. *environment*'in etkisiyle kazandığı 'doğal ortam, insanın yaşadığı doğal ortam' anlamının yanı sıra *çevreci, çevre bilinci* gibi öğelerin kuruluşunda yer almaktadır.

Son yıllarda, göze çarpan bir olgu da iletişimdeki gelişme ve yaygınlaşmalara, okuyan genç nüfusun gitgide artışına ve değişik ülkelerle olan sosyokültürel ilişkilere bağlı olarak yeni birtakım öğelerin ortaya çıkmasıdır. Tamlama ya da bileşik sözcük biçimindeki bu öğeler günlük yaşamdan iç ve dış siyasete, bankacılığa kadar uzanan geniş bir yelpaze içindeki alanın kavramlarıdır. Bir bölümü çeviri yoluyla başka dillerden aktarılan bu kavramlara Kâmile İmer (1991: 18-28) *doğalgaz, yazarkasa, sırdaş hesap, devre mülk, seçim bölgesi, maaş katsayısı, çağ atlamak* gibi örnekler vermektedir. Bu öğelere, *insani yardım, büyükşehir, geçim indeksi, kara para, kara parayı aklama, ekonomik paket, halka açılmak, iç borç, dış borç, koalisyon ortaklığı, enflasyon canavarı, gelir dağılımı, kayıt dışı ekonomi, çevre vergisi, ana çocuk sağlığı, tam üyelik, mal varlığı, dış ticaret hacmi...* gibi daha yüzlercesi eklenebilir.

4. Osmanlıca Öğelerde Yanlış Kullanımlar

Dilde yerleşmiş bulunan birçok Osmanlıca öğe, sözcüklerin anlamlarının unutulması, kuralların bilinmemesi ve Osmanlıcanın artık okullarda öğretilmemesi nedeniyle yanlış söylenmekte, yanlış kullanılmaktadır. Bu yanlışlar zamanla genelleşmektedir:

Söyleyiş açısından yanlışlar:

/maka:m / yerine /ma:kam/, /mai:yet/ yerine /ma:iyet/, /sa:ha/ yerine /saha:/ vb.

Kullanım yanlışları:

Etken Arapça eylemlerle kurulan *tahrip etmek, imha etmek* yerine *tahrip olmak* ve *imha olmak; tatmin etmek, tatmin olunmak* yerine *tatmin olmak, toplantıyı teşrif etmek* yerine *toplantıya teşrif etmek* bunlardandır. 'Geçit töreni' anlamına gelen ve Ar. *resm* sözcüğüyle kurulmuş bulunan *resm-i geçit* tamlaması çoğu kez *resmî geçit* bi-

çiminde söylenmekte, *resm-i kabul* 'kabul töreni'de *resmî kabul*'e döndürülmektedir. Sonsesle birer girtlak ünsüzü içeren *cami, bayi, sanayi, mevzu* gibi Arapça sözcüklere yanlış olarak |-sı| iyelik eki eklenmekte, *camisi, bayisi, sanayisi, mevzusu* gibi kullanımlar genelleşmektedir.

5. Fransızca Öğelerde Yanlış Kullanımlar

Fransızcanın gitgide daha az kullanılan bir yabancı dil olması, buna karşılık yabancı sözcükleri yeğleme eğilimi bu dilden gelen öğelerde de bozulmalara neden olmaktadır. Fr. *trottoir* sözcüğü *tretuar*'a döndürülmekte, aynı dilde *préfabriqué* biçiminde olan sözcük *prefabrik* olarak yazılıp söylenmektedir. 'Küçük ayrım' anlamındaki *nuance* birçoklarınca *nüans farkı* biçiminde kullanılmaktadır. Fr. da *coordonner* 'düzenlemek' eylemi ve *coordonné* 'eşgüdümlü' sıfatı, ayrıca, 'düzenleme' anlamındaki *coordination* adı bulunmaktadır. Türkçede kullanılan *koordine* gibi bir sıfat, hele birçok yerde duyulan, |-li| ekiyle türetilmiş *koordineli* sıfatı ancak Fransızcadan bozma, melez sözcükler olarak düşünülebilir. Yine Fransızcadaki *fosse* 'çukur' sözcüğüyle kurulmuş *fosse septique* tamlaması Türkçede "Çukur" kavramının iki kez geçtiği *fosseptik çukuru* tanımlamasıyla karşılanmaktadır. Bu örnekler artırılabilir.

6. Anadili Eğitimindeki Eksiklikler ve Bunun Dil Kullanımına Etkisi

Son 40-50, özellikle de son 10-15 yıl içinde anadilimizin gerek sözvarlığında, gerekse sözlü ve yazılı anlatım açısından kullanımında olumsuz ve üzücü gelişmelerle karşılaşılmaktadır. Ülkedeki hızlı nüfus artışı, devlet okullarındaki eğitimi olumsuz yönde etkilemiş, bir bölüm özel okullar ve kolejler bir yana bırakılırsa, genel olarak kalabalık sınıflarda verilen ve kimi zaman boş geçen dersler öğrencilerin anadili eğitimi bakımından da belli bir düzeye erişmesini engellemiştir. Verilen eğitimin dilbilgisi ve kompozisyon açısından yetersizliği de bunda önemli bir rol oynamıştır. Üniversite giriş

sınavlarına hazırlanırken ve sınavlarda öğrencilerin belli kareleri işaretlemeye koşullandırılmaları Türkçenin yazılı anlatımı bakımından öğrencilerin yetişmedeki eksikliklerinin nedenlerinden biridir. Okuma alışkanlığı edinme açısından ülke koşullarının da etkili olduğu yetersizlik, sürekli olarak kâğıt ve kitap fiyatlarının artışı anadilinc egemen olmayı güçleştiren etkenlerdendir. Son yıllarda, Türkçenin sözvarlığını, sözdizimini, yazım kurallarını, anlatım kalıplarını ve deyimlerini yeterince bilmeyen kimselerin giderek arttığına tanık olunmaktadır. Üniversitelerimizde Türk dili derslerinin zorunlu oluşu bütün bu yetersizliklerin üniversitelere kadar uzandığı gerçeğini ortaya koymaktadır. Bugün yazım ve noktalamayı yeterince bilmeyenlerin yanı sıra dili yanlış kullananların, sözvarlığındaki öğeleri iyice tanımayanların sayısı ülke genelinde ne yazık ki, yüksektir. *"İdari ve para sorunları"* (doğrusu: *idari ve parasal sorunlar* ya da *idare ve para sorunları*) gibi tamlamalar kuranlar, *içindeki bulunan* (doğrusu: içindeki ya da *içinde bulunan*) biçiminde anlatımlara başvuranlar, *Yunanistan, Bulgaristan, Hindistan* gibi özel adları yanlış vurgulayanlar (vurgu son hecede olacakken bir önceki heceye aktaranlar) pek çoktur. İşin üzücü yanı bu kullanımların radyo ve televizyon yayınlarına kadar uzanmasıdır.

Daha önceki bölümlerde değindiğimiz, İngilizce filimlerin, dizi filimlerin özensiz çevirileriyle Türkçeye kötü aktarılan örnekleri de burada anımsatmalıyız. Radyo ve televizyon genelleşirken, ana dilinin en iyi yansıtıldığı kitle iletişim araçları olması gereken bu kuruluşlarda -çoğunlukla da özel radyo ve televizyonlarda- Türkçenin özensiz, bozuk kullanımları yaygınlaşmaya başlamış, kimi zaman Türkçeye yabancı ya da aykırı program adları, kısaltmalar, örneksemeler alıp yürümüştür. *Televizyon* yerine /ti:vi/, *HBB* için (eyç bi:bi/ kullanımları, *mega star, mega kupon, mega fırsat* gibi, Türkçeye hiç gerekli olmayan *mega'yı* yerleştiren tamlamalar bunlardan ancak birkaçıdır.

Pop müziği adı verilen alanda zaman zaman yanlış ve bozuk Türkçe kullanımların yer aldığı metinlerin seslendirilmesi, teklifsiz ve kaba anlatımlara yer verilmesi Türkiye Türkçesindeki olumsuz gelişmeler arasında sayılabilir, kanısındayız. Bütün bu olumsuz gelişmelere karşın günlük konuşma diline kadar inen özleştirme ürünlerinin varlığı, bilim ve sanat dilinde bilinçli Türkçe sevgisiyle gerçekleştirilen yeni Türkçe terimler ilerisi için umut veren gelişmelerdendir.

7. ANADOLU AĞIZLARININ SÖZVARLIĞI

Anadolu ağızlarının sözvarlığı incelenecek olursa bu ağızların Türk dili tarihi, Türk kültürü araştırmaları bakımından çok önemli bilgiler ve gerçekler ortaya koyduğu görülecektir. Konuya girmeden önce Anadolu ağızlarının genel niteliklerini maddeler halinde belirlemek istiyoruz:

1. Anadolu ağızları bugünkü ortak, ölçünlü (standart) dile oranla çok daha geniş bir sözvarlığına sahiptir. Ortak dildeki sözcüklerin ağızlardaki değişik biçimleri (örneğin *böğürtlen*'in *bortlen, börtliyen, bügürtler*... gibi 17 değişkesi vardır) bir yana bırakılsa bile 90.000 dolayında bir sözvarlığının bulunduğu görülür.

2. Ağızlar, Türkçenin bütün türetme, birleştirme kurallarından, ölçünlü dilde daha az kullanılan kimi biçimbirimlerden yararlanarak pek çok türetme gerçekleştirmiş, doğayla ilgili pek çok kavram, insanların maddesel ve ruhsal yapılarıyla ve davranışlarıyla ilgili birçok sözcük türeterek yaşama geçirmiştir. Ortak dildeki bir nesne için kimi kez 10-15 ayrı göstergeye rastlanır.

3. Ağızlarda, Türkçenin eski dönemlerinden, değişik lehçelerinden gelen pek çok arkaik öğe, eski biçim ve anlamlarıyla yaşamaktadır ki, bunlar dil tarihi ve sözcük araştırmaları açısından önem taşımaktadır.

4. Ortak dilde yabancı karşılıkları kullanılan birtakım kavramların ağızlarda Türkçelerinin yer aldığı, bu kavramlardan bir bölümüne yöresel birtakım türetmelerle ilginç karşılıklar bulunduğu görülmektedir.

5. Anadolu ağızları ortak dilde kullanılan deyim ve atasözlerinin yanı sıra bütünüyle ağızlara özgü, acak Türklerin bütün deyimleştirme

yollarından yararlanılarak oluşturulmuş deyimlere, bir bölümü eskiden kalma, bir bölümü de doğrudan doğruya yörelere ait olan atasözleri ve kalıp sözlere de sahiptir.

6. Ağızlarda, tıpkı ortak dilde olduğu gibi yabancı dillerden - özellikle coğrafi yakınlık ve sıkı ilişkiler nedeniyle- girmiş olan- yabancı öğeler de vardır.

Şimdi bu nitelikler üzerinde ayrı ayrı duralım:

1. Ağızlardaki sözcük sayısının yüksek oluşunda çeşitli etkenler rol oynamaktadır:

a) Ortak dilde yabancı kökenli adı kullanılan kimi nesneler, özellikle sebze, meyve, bitki adları kimi zaman türetme, kimi zaman birleştirme yoluyla oluşturulmuş, benzetme ve deyim aktarmalarından yararlanan çeşitli karşılıklarla adlandırılmaktadır. Bu karşılıklar o nesnelerin belirgin niteliklerini betimleyici göstergelerdir. Şimdi bunlardan birkaçına değinelim:

Ortak dilde yabancı kökenli[90] bir sözcük olan *havuç* için ağızlarda yöresel adlandırma ürünü betimleyici nitelik taşıyan şu sözcükler kullanılır:

yerebatan (Bilecik, Sivas dolayları)

yere geçen (Isparta, Afyon dolayları)

yere kaçan (Isparta dolayları)

yerkökü (Diyarbakır, Kayseri, Kırşehir dolayları)

yerotu (Kayseri, Konya, Kırşehir, Çorum, Seyhan dolayları)

kızılot (Muğla, Isparta, Denizli dolayları)

90. Ortak dildeki *havuç* sözcüğünün kökeni Far. *hevîc* (هویج) olarak gösteriliyor (bkz. Kâmus-i Türkî, Lehçe-i Osmânî II, Türkçe Sözlük). Lehçe-i Osmânî'de Türkçesinin *yer kökü, keşir*, bazen *çoğundur* (pancarla birlikte) olduğuna değinilir.

bödük (Konya, Afyon dolayları)

kınalı bödük (Konya dolayları)

gelin parmağı (Ankara, Çankırı, Tokat dolayları)

barnak (Eskişehir dolayları)

pürçek (Isparta, Sıvas, Kastamonu dolayları)

sivirtme (İzmir dolayları)

adıyaman (Kütahya dolayları)

Aynı sebze için, tek sözcük biçimindeki şu adlara da rastlıyoruz ki, bunların kökenlerinin araştırılması gerekmektedir:

çıkal (Ankara dolayları)

çöürdük (İzmir dolayları)

gezer (Konya dolayları)

hart (Adana, Maraş dolayları)

dip (Sıvas dolayları)

badul (Konya dolayları)

hırtıl (Niğde dolayları)

hatıl (Niğde dolayları)

zavrak (Ankara dolayları)

zerdek (Bursa dolayları)

İlk kez XVI. yüzyıl Avrupa metinlerinde geçen ve Avrupaya Meksika ve Peru'dan gelen domatesin Anadolu ağızlarındaki karşılıkları çok çeşitli ve ilginçtir. Bu karşılıklar arasında betimleyici nitelikli olan şu adları önce sayabiliriz:

tombalak (Bilecik dolayları)

kızıl eğlim (Konya dolayları)

firenk patlıcanı (Diyarbakır dolayları)

firenk elması (Ankara dolayları). Ağızlarda ayrıca *firek*, *firenk*, *frek*, *frenk* biçimleri de 'domates' anlamındadır.

yumru (Çankırı dolayları)

topul (Tokat dolayları)

topalak (Afyon dolayları)

Ortak dildeki *domates*'in yanı sıra ağızlarda *domata, domat, domas, domate, domatis, domadız* gibi değişkelere de rastlanmaktadır. Aynı sebzenin Anadolu ağızlarındaki şu değişik adları da gerek çeşitlilikleri, gerekse ayrı kökenlere dayanmakta olmaları bakımından ilginçtir: *azak, alaganta, takalak, tevris, tıkıl, galete, menize, mazak, çötürc, herim, hülek, kafete, maye, lalık, kerde, kardoş, kanavez, kalmi, eğrim, bıldık, gille, böldük, kıldır, zartalak.* Derleme Sözlüğü'nde değişkeleriyle birlikte yer alan bu sözcüklerin birçoğunun yabancı kökenli olduğu görülmektedir.

Tıpkı havuç ve domateste olduğu gibi patates ve lahana sebzelerinin adlandırılmasında da çoğu yabancı olan birçok karşılıkların kullanıldığı görülür: *Patates* için Alm. *Kartoffel*'in Rusça üzerinden ağızlara geçen *kartol* (ve *kartof, kartop, kartopi, kartopu, kortal...* gibi değişkeleri) dışında *hazmuz (hözmür, hozmur...), patalak, patana, tomatça, ülübe, hartına, gucur, höngül...* gibi sözcüklere rastlanmaktadır.

Ortak dile de geçen *kumpir* ise ilginç bir gelişme gösteren bir sözcüktür. H. Eren'in Alm. *Grundbirne* ("yer armudu") sözüne dayandığını belirttiği (1975: 182) *kumpir'in* Alm.'dan Macarcaya *krumpli* biçiminde geçtikten sonra Balkan dilleri aracıyla Türkçeye girdiği ileri sürülmektedir (a.y.). Bu sözcüğün de Anadolu ağızlarında *kampir, komper, kumbil, kumbur..* gibi pek çok değişkesiyle 'patates' anlamında kullanıldığı görülür.

Derleme Sözlüğü incelenecek olursa ortak dildeki *lahana* için de değişkeleriyle birlikte birçok karşılığa rastlarız: İzmit, Bolu, Zonguldak ve İstanbul dolaylarında *dürme*, Sivas, Adana dolaylarında *dal*, Bursa ve Sivas çevrelerinde *dip*, Ankara yakınlarında *dahat*, Erzurum dolaylarında *kötük*, Isparta ve İstanbul'dan derlenen *feren*, Ankara dolaylarından derlenen *parçalak;* ayrıca, lahananın niteliklerini gösteren *dürülgen* (Yaprakları iyi gelişmiş lahana', Denizli), *cimete* ('içlenmiş lahana', Muğla), *halaza* 'henüz dürülmemiş

lahana' (Muğla), bir bölümü yabancı kökenli olan değişik adlardandır.

Değişik bitkileri de kapsayan bu türlü adları da kolaylıkla çoğaltabiliriz.

2. Anadolu ağızları Türkçenin türetme olanaklarından en geniş ölçüde yararlanarak somut ve soyut her türlü kavramı dile getiren, çoğu, doğrudan doğruya ağızlara özgü birçok türetmeye gitmiştir. Bu türetmeler içinde, bugün ortak dilde işlekliğini yitirmiş biçimbirimlerle kurulmuş öğeler bulunduğu gibi aynı kökten değişik biçimbirimlerle oluşturulmuş, aynı anlama gelen sözcükler de vardır. Öte yandan, sözcükleri birleştirme yoluyla yerli ve yabancı her türlü kavramı özgün bir biçimde anlatan öğeler de ağızların sözvarlığı içindedir. Burada bütün bu kavramlaştırmalara örnekler vermek istiyoruz.[91]

Somut kavramlara göz atacak olursak ortak dilde kimileri yabancı kökenli sözcüklerle anlatım bulan kavramların Türkçeden, değişik biçimbirimlerle oluşturulmuş öğelerle dile getirildiğini görürüz. Örneğin Farsça kökenli *merdiven* yerine *basak, bastır, baskıç, basçık, basgaç, basıncak* gbii *bas-* kökünden türevlerle *ayakçak* sözcüklerine rastlanır (Derl. S. II). Arapçadan alınma *kibrit* için değişik köklerden *sürtme, sürgüç; yanar, yanarca, yakar: çalacak, çalgı* karşılıkları vardır (sırasıyla Derl. S. X, XI, III). Ölçünlü dilde kullanılan Hint-Avrupa kökenli *kiler, azıklık'la* karşılanmakta (Derl. S. I), Arapçadan alınma *mangal* için *közlük* (Derl. S. VIII) kullanılmaktadır.[92] Farsçadan gelen *pervane* yerine *döngeç* (Derl. S. IV), İtalyancadan alınma *manivela* için *kanırtmaç, basanga, basarna* (Derl. S. VIII ve II) sözcüklerini kullanan ağızlar somut kavramların dile getirilişinde sözcük birleştirmelerine de gitmekte, bitki adlarından günün değişik

91. Bu konuda özgün ve çok sayıda örnek için bkz. Aksan (1987: 64-78).

92. Bu karşılıkların kullanıldıkları yerler için bkz. Derl. S.

zamanlarına, değişik doğa olaylarına kadar çeşitli kavramları bu yolla adlandırmaktadır. *Kardelen*-çiçeğini *akçabardak* (Derl. S. I), *mimoza*'yı *altıntop* (Derl. S. XII), *kestane*'yi *karakabuk* (Derl. S. VIII) sözcükleriyle karşılayan ağızlarda hayvan adlarında da birtakım aktarmalı anlatım örneklerine rastlanır. Örneğin *kaplumbağa* için *teknelibağa, tekneli kurba, tahtalımiskin* (Derl. S. X), *yarasa* için *karanlıkkuşu* (Derl. S. VIII) karşılıkları vardır. Günün çeşitli zamanları için *gündikimi* 'öğle vakti' (Derl. S. VI), *güneşiği* 'sabah' (Derl. S. VI), *öküzuyumu* 'geceyarısı' (Derl. S. IX), çeşitli doğa olayları için *oğlakkıran* 'kuzeybatıdan esen yel, karayel' (Derl. S. X), *gökyel* 'poyraz' ve 'karayel' (Derl. S. VI), *atkuyruğu* 'yağmurun hızlı ve çok yağması' (Derl. S. I). Anadolu ağızlarında rastlanan örneklerden yalnızca birkaçıdır.

Soyut kavramlar incelenecek olursa bu kavramlarda da hem türetme, hem de birleştirme yoluyla oluşturulmuş özgün, ayrıntıya inen, kimi zaman ortak dilde bulunmayan adlandırmalarla karşılaşılmaktadır: Birden duyulan sevincin verdiği coşkuyu *sevindirik* biçiminde dile getiren ağızlar (Derl. S. X), bir yere ısınmayı, yabancılık çekmemeyi *evsinmek* eylemiyle anlatmakta (Derl. S. V), ortak dilde Far. *yadigâr* ve Ar. *hatıra* sözcükleriyle anlatılan kavram için aynı kökten, değişik eklerle kurulmuş *anacak, andaç, angı, angaç* karşılıklarını kullanmaktadır (Derl. S. I); "İşgüzar" kavramı için *başaratlı* (Derl. S. II), "ünlenmek" için de *ad* kökünden *adıkmak* sözcüğüne başvurmaktadır (Derl. S. I). Bir kavram için aynı kökten pek çok türevin bir arada kullanıldığı örneklerden biri, çok gezen insanları anlatan şu sözcükleri kapsamaktadır: *Gezeğen, gezek, gezençi, gezente, gezenti, gezenki, gezgen, gezgin, gezginci, gezgiç, gezeğente* (Derl. S. VI). Düşkırıklığını *ummaca* ile dile getiren ağızlar, umulan, olması istenen şey için *umulcama* sözcüklerini kullanmaktadır (Derl. S. XI). Ağızlarda *um-* kökünden *umgu, ummaca, umsalığa düşmek, umsalak, umsanmak, umsundurmak...* gibi 44 sözcük saptanmaktadır (Derl. S. XI). "İçli dışlı arkadaş" kavramını

bağdaş'la anlatan ağızlarda (Derl. S. II) *bağdaşık* 'sınıf ve ders arkadaşı' demektir; *bağdaşmak* da 'ant vermek, birbirine bağlanmak' anlamına gelir.

Bu çok zengin soyut kavramlar varlığına, birden çok öğeden kurulmuş, bileşik sözcük niteliğindeki örneklerden de eklemeliyiz: *"somurtkan"* için *karagülmez* (Derl. S. VIII), *hafıza* için *güldüyeri* (Derl. S. VI), *cazibe* için, bugün ortak dile de yerleşen *albeni* (Derl. S. I), *inatçılık* yerine *dikdurukluk* (Derl. S. IV), tatlı dilli, hoşsohbet kişileri anlatmak üzere *dilbezeği, dilbezek* (Derl. S. IV), yüze karşı iyi konuşan, niyeti kötü olan kişileri belirten *diligüllü* (Derl. S. IV) bunlardan yalnızca birkaçıdır.

3. Anadolu ağızları, Türkçenin en eski dönemlerinden kalan ve bugün bir bölümü Türkiye dışındaki Türk lehçeleri ve dillerinde de yaşayan eski sözcüklerin de sergilendiği zengin bir sözvarlığına sahiptir. Bugün ölçünlü dilde unutulup yitirilmiş bulunan pek çok öğeyi bu ağızlarda değişik türevleri ve değişkeleriyle buluyoruz. Saadet Çagatay, yıllarca önce yayımlanan Almanca bir çalışmasında (1960), Eski Türkçe döneminden gelerek bugünkü ağızlarda yaşayan otuzdan fazla öğeyi ele alarak derinliğine incelemişti. Önce bunlardan birkaçına kısaca değinelim:

Uygur döneminde 'yarar' anlamında geçen *asıg* ve bunun türevi *asıgsız*'a bugünkü ağızlarda rastlıyoruz. Çagatay *asıgsız*'ın Çanakkale çevresinde *assız* biçiminde kullanıldığını kaydediyor. Bugün Derleme Sözlüğü'nde *ası* (*asıg, asığ, asık* değişkeleriyle), 'fayda' anlamında Ankara, Elazığ, Manisa, İstanbul'dan derlenmiş olarak yer almaktadır (Derl. S. I). Aynı yazıda, yine Uygur döneminde geçen ve 'korkmak, ürkmek' anlamına gelen *beliñlemek* eyleminin bugün birçok yerde ses değişmeleriyle yaşadığı gösterilmekte, Çanakkale, Kırşehir, Balıkesir, Sivas, Tokat, Afyon gibi illerde *belinlemek* eyleminin 'ürkmek, yüreği hop etmek' anlamında kullanıldığına işaret edilmekte, aynı eylemin kökünden gelen *belekle-, belegle- belinne-* ... gibi sözcüklere rastlandığı kaydedilerek Divan'da *beliñ* sözcüğünün

'korku' anlamına geldiğine değinilmektedir.

Uygur metinlerinde 'iftira etmek, kara sürmek' anlamına gelen *çasur-* eylemi ve *çasut* 'iftira' sözcüğünün Eski Osmanlıcada 'casus' anlamındaki *çaşıt, çaşut*'la yaşadığını ileri süren araştırıcı Giresun çevresinde *çarşut* 'belli etmeden kontrol eden', Akşehir, Konya, Kayseri dolaylarında da *çaşıt* 'iftiracı', Muğla çevresinde *çaşıtlamak* 'casusluk etmek' sözcüğünün varlığını göstermektedir.

İlginç bir örnek de Eski Türkçe evresinde 'düşünmek', 'anlamak' anlamına gelen *ö-* eyleminden türeyen *ög* 'idrâk, akıl' sözcüğünün Anadoluda, ağızlarda ortaya çıkışıdır. Söz Derleme Dergisi'nde yalnız Ankara'dan derlenen *ök* 'idrâk, akıl' sözcüğü yer alırken Anadilden Derlemeler adlı yapıtta aynı sözcüğün Kastamonu'da da, aynı anlamda geçtiği, buna ek olarak *öksüz*'ün Kastamonu'da 'akılsız' anlamında kullanıldığı aynı yazıda belirtiliyor.

Bu örneklere ek olarak Çagatay, XI. yüzyıldan beri "ses, çağırma, ün' anlamında kullanılan *çav*'ın bugünkü ağızlarda (İsparta, Çankırı) aynı anlamda kullanıldığını, ancak birçok yörelerde yalnızca 'ses' anlamına geldiğini göstermekte, 'haber' anlamındaki *çavır* (Konya) ve *çavır etmek* 'yüksek sesle çağırtmak' (İçel) sözcüklerine değinmekte, ayrıca, anlamca değişerek bugüne kadar gelen örneklerden birkaçına yer vermektedir.

Bizim incelememize göre bugün ortak dilde unutulmuş olan *kösmek* eylemi, *kösül-* çatısıyla 'ayağını uzatmak' anlamında, daha XI. yüzyılda, Divan'da geçiyordu ("*Yogurkanda artuk adhak kösülse üşiyür*", II, 137). Anadolu ağızlarına bakarsak *kösmek* eyleminin 'ayağını uzatmak' ve 'insan, olduğu yere yıkılıp kalmak' anlamında Konya, Mersin, Antalya çevrelerinde yaşadığı görülür (Derl. S. VIII). *Kösel*, ve *kösle-* de aynı anlamda yaşamaktadır. *Kösül-* ise çeşitli değişkeleriyle birlikte 'uzanıp yatmak, sere serpe oturmak' anlamında Afyon, İsparta, Burdur, Denizli, Manisa, Ankara, Konya, Adana, Mersin, Antalya ve Muğla'da çok yaygın olarak kullanılıyor (a.y.).

Daha Köktürk döneminde çokanlamlı bir sözcük olan *sınak* 'kırmak, tahrip etmek' eylemi (Örn. Kültigin, doğu, 36, Tonyukuk 19) Karahanlı döneminde de çeşitli anlamlarla karşımıza çıkıyordu. Divan'da bu eylemin yanında edilgen çatısı *sınmak* ve 'kırılmış, kırık' demek olan *sınuk* ve *sıñuk* sözcükleri ve *sındu* 'makas' öğesi bulunuyordu (Divan, I, 418, III, 249, 365).

Anadolu ağızlarına baktığımız zaman yine aynı eylemi, değişik türevleri ve yeni anlamlarla buluyoruz. Eskişehir çevresinde 'sözü, emri ve yemini bozmak' anlamına gelen *sınak*'ın yanı sıra *sıdırmak* sözcüğünün 'yumurta ve benzeri şeyleri kırmak' anlamında Gaziantep dolaylarında kullanıldığını görüyoruz. 'Kırık, çıkık' demek olan *sınık* ve kırık çıkık bağlayan, iyileştiren kimse için kullanılan *sınıkçı* ise Anadoluda çok yaygındır. Bunların yanı sıra *sınmak* 'kırılmak', *sınıklamak* 'kırık ve çıkıkları sarmak' (Sivas), *sınık* sözcüğünün aktarmalı kullanımıyla oluşan 'kırgın, dargın' anlamı (Adıyaman, Ankara), 'öldürücü, katil' demek olan *sındırıcı* (Çorum, Artvin) ve *sıngın* 'düşünceli, üzgün' (hepsi içni Derl. S.'ne (X) bkz), yine ağızlarda yaşayan eski öğelerin örneklerindendir.[93]

Ağızların eski öğeleri birçok türevle birlikte yaşattıklarının güzel örneklerinden biri de daha Köktürk dönemindeki metinlerde 'kaçmak' anlamında geçen *tezmek* eylemidir (örneğin Kültigin, doğu 34, Bilge K., doğu 37, Tonyukuk 37 ve 43). Uygur metinlerinde aynı anlamda (örneğin (Altun Y. 5, 10, Man. I, 6, 11) geçen eylemin yanı sıra *tezkin* 'sığınmacı' ve *tezük* 'kaçak' sözcüklerine de rastlanmaktadır (Alt. Gr. Glossar). XI. yüzyıla geldiğimizde Divan'da *tezmek* (aynı anlamda) eyleminin (II, 8) yanı sıra *tezinmek* 'kaçar görünmek' (örn.

93. Derl. S.'nün ek cildinde (XII) *sınmak* eyleminin 'bıkmak, usanmak' 'yenilmek', 'tutulan oruçtan kuşkulanmak' gibi anlamları gösterilmekte, ayrıca *sıngınlık çökmek*, sığın 'kırılmaya yüz tutmuş', 'sınıḫmaḫ 'güçsüz duruma düşmek, zayıflamak, sararmak', *sınıkman* 'yaramaz' gibi örnekler verilmektedir.

II, 146), *tezişmek* 'birbirinden kaçışmak' (II, 99), *tezitmek* 'kaçırmak' (II, 305) sözcükleri geçmekte, ayrıca *tezgek er* 'işten kaçan, çekingen' (II, 289), *tezgi* 'düşmanın gelmesi yüzünden halk arasında olan ürküntü, panik' (I, 429), *tezik* 'halk arasında ürküntü, panik' (I, 387), *tezik kişi* 'işten kaçan kimse' (I, 387) türevleriyle karşılaşılıyor.

Eylem, Anadolu ağızlarına kadar yaşamıştır. İsparta, Manisa, Kütahya, Tokat, Ordu, Sivas, Yozgat dolaylarında *tezmek* 'kaçmak' eylemi kullanılmaktadır. *Tezikmek* 'bulunduğu yerden ya da sürüden ayrılmak' anlamında ve başka anlamlarda geçerken *teziktirmek* 'usandırmak, kaçırtmak', *tezdirmek* 'elinden kaçırmak', *tezkimek* 'yolunu şaşırmak', *tiziklemek* 'kaçmak' gibi değişik yapıdaki eylemler de Anadolunun çeşitli yörelerinde işlerliğini korumaktadır (bkz. Derl. S. X).

Şimdi de ad türündeki öğelere birkaç örnek verelim:

Daha Uygur metinlerinde (Örn. Altun Y. III, 153-3) karşımıza çıkan ve 'kemik' anlamına gelen *süñük* (ve *siñük*) sözcüğü Türkçede değişik dönemlerde ve çeşitli lehçelerde çok uzun süre kullanılmıştır. (Örneğin Divan'da I, 178, 235...). Aynı sözcüğün ağızlarda *sümüh, sümük, süğük, sümüyh* biçimlerinde, ses değişmelerine uğrayarak kullanıldığını, özellikle doğu, güneydoğu illerimiz çevresinde yaygın olarak yaşadığını görüyoruz (Derl. S. X).

Çok eski bir sözcük olan ve kökeninin Çinceye bağlanabileceği ileri sürülen[94], 'mezar' anlamındaki *sın (sin)* sözcüğü daha Uygur döneminde Türkçede geçiyordu (TTVI, 38, 290). Yakın zamana kadar birçok metinlerde, örneğin Yunus Emre'de çok sık geçen bu sözcük ortak dilde unutulduğu halde batıdan İç Anadolu'ya, oradan Kuzey ve Güney Anadolu ağızlarına kadar pek çok yerde yaygın olarak kullanılmaktadır. *Sin* biçiminin yanı sıra *sinne* ve *sinnik (sin-le* ve

94. A. von Gabain, sözcüğün Çince *ts'in*'den geldiğini gösterir (Alt. Gr. Glossar).

sinlik'ten değişme olmalıdırlar). Denizli, Aydın, İzmir, Manisa, Bursa, İstanbul, Çorum, Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon, Ankara, Yozgat, Kırşehir, Kayseri, Niğde, Konya, Adana, İçel, Tokat illeri çevresinde yerleşiktir (Derl. S. X).

Hint Avrupa kaynaklı[95] olan ve kökeni Eski Hintçeye kadar uzanan, bugün ortak dilde yerleşmiş bulunan *biber* yerine Anadolu ağızlarında *isot (isot)* sözcüğü çok yaygındır. 'Sıcak ot'anlamına gelen *ıssı ot* tamlaması XV. yüzyıldan bu yana metinlerde geçmekte (bkz. Tar. S. III) zamanla *isot (isot)* biçiminde, biberin çeşitli türlerini de kapsayan bir genel ad durumuna gelmiş bulunmaktadır. *İsat, isdot, isdotu, ishot, isiot, isoduni, isotu...* gibi değişkeleri vardır. Örneğin *ısot* Bilecik, Tokat, Ordu, Elazığ, Malatya, Ş. Urfa, Ankara ve Adana dolaylarında 'biber' anlamında derlenmişken İzmir, Çankırı, Çorum, Amasya, Diyarbakır, Elazığ, Malatya, Ş. Urfa, Sivas dolaylarında 'yeşil biber', Malatya çevresinde 'dolmalık yeşil biber', Samsun, Tokat, Ş. Urfa, Sıvas, Ankara'da 'kırmızı biber' anlamıyla da yaşamaktadır (Derl. S. VII). Sözcüğün ilginç bir değişkesi Ordu (Akkuş)'tan derlenen *ostot* biçimidir (a.y.).

4. Anadolu ağızları, ortak dilde yabancı sözcük olarak kullanılan birçok kavramı türetme ve birleştirme yoluyla oluşturduğu sözcüklerle karşılamakta, böylelikle, bir yandan söylenmesi ve algılanması kolay birtakım öğeler ortaya koyarken bir yandan da Türkçenin kavramlaştırma yollarını sergilemektedir. Burada bu türetme ve birleştirmelere birkaç örnek vereceğiz.[96]

Farsçadan alınan *ayna* (</a:yi:ne/) yerine ağızlarda *bakamak, bakar, bakıncak, seçence*[97], *kılıklık* gibi türetmeler, *yüzgörgü, yü-*

---

95. *Biber* sözcüğünün kökeni için bkz. Kluge, "*Pfeffer*" maddesi.

96. Başka örnekler için bkz. Aksan, 1987: 64-78.

97. Tietze (1958: 281) bu örneği Ar. *seccncel* 'ayna' sözcüğüne bağlıyor ki, biz burada bir yerlileştirme olayının da söz konusu olduğu kanısındayız.

züngör, yüzgörgüsü gibi birleştirmeler vardır.[98] Türkçeye Fransızcadan giren *petrol*-yerine, tıpkı Latince kökeninde olduğu gibi *daşyağı* (Afyon, Uşak, Isparta Derl. S. IV) adlandırmasını kullanan Anadolu ağızları *tünel'i delikdağ* tamlamasıyla dile getirmekte (Burdur, Derl. S. IV), *sandalya* için *oturgaç* (İstanbul, Çankırı, Derl. S. IX) ve *oturgiç* (a.y.) karşılıklarına yer vermektedir. Yunanca *kastanon* sözcüğüne dayanan *kestane* için İstanbul, Kocaeli, Bolu, Sıvas dolaylarında *karakabuk* (Derl. S. VIII), Arapça kökenli *ufuk* (</ufk/) için *gözyaylımı, gözerimi* (İsparta, Denizli, Bolu, Çankırı, Eskişehir, Çorum... Derl. S. VI) ve Farsçadan gelme *kevgir* (</kefgir/) için *aşsüzen* (Kars, Ağrı, Derl. S. I) gibi birleştirmelere başvurmaktadır.

Bu örnekleri, daha yüzlercesiyle, kolaylıkla artırabiliriz. Son olarak, soyut kavramlarla ilgili birkaç örneğe değinelim:

Arapça kökenli *gaflet* yerine ağızlarda *dalgı* (Ankara, Derl. S. IV), *merasim* yerne *kurgu* (Ankara, Derl. S. VIII), *takat* yerine de *çekim* (Ankara, Derl. S. III) karşılıklarına rastlanmakta, *tahammül* için *götürüm* (Çorum, Gümüşhane, Artvin, Derl. S. VI) ve *mütehammil* için *götürümlü* (İsparta, Gümüşhane, Artvin, a.y.) sözcükleri kullanılmaktadır.

5. Anadolu ağızlarında, bugün ortak dilde kullanılmayan, bir bölümü arkaik nitelikli, bir bölümü doğrudan doğruya yörelere özgü çok değişik, güçlü bir anlatımı olan deyimler, atasözleri ve kalıp sözler bulunmaktadır. İnsanlar arasındaki değişik davranışları, karakter özelliklerini, çeşitli durum ve olayları çok ince bir nükteyle dile getiren ve birer anlambilim olayı sayılabilecek söz sanatlarını içeren bu öğelerden de buraya birkaç örnek vermek istiyoruz.[99]

Somutlaştırma yoluyla insan davranışlarını anlatan *mundar öl-*

---

98. Bu öğelerin kullanıldıkları yerler için Derl. S.'ne bkz.

99. Bu konuda çok sayıda örnek için bkz. Aksan, 1987: 108-120.

düğüne bakmaz, öd ağacından tabut ister (Bölge I), *başındaki fese bak, girdiği kümese bak* (a.y.), *mercimek ağacından kırk günde iner* (Alanya Flokloru, III, 76), *hem kız evinde oynar hem oğlan evinde* (Bölge I) gibi deyimlerin yanı sıra değişik kavram alanlarından çok ilginç deyimlere de rastlanır: Sır tutmayan kimseler için *boğazı kısa* (Derl. S. II), *dedikoducu* için *haber tulumu* (Bölge I), titiz, huysuz için *huy çıkısı* (Bölge II), bir şeyi elinin ucuyla tutan kimseler için *mum elli* (Bölge I), çok gezenler için *ayağı cıvık* (a.y.), sevimsiz, soğuk insanlar için *donyağı dolması* (a.y.)... gibi.

İnsanları üzen, inciten durumlar ve karşılaşılan çeşitli olaylarsa şu gibi örneklerle dile getiriliyor: *Elin tazısı gider av getirir, bizimki gider, çulu götürür* (Bölge I), *sürüsünü ben güderim, gelinini kel alır* (a.y.), *ben isterdim gözü sürmeli, onlar yolladı köyden sürmeli* (Bölge II), *üç günlük seyis olmuş, kırk senelik gübre karıştırıyor* (Dağlıoğlu, Isp. 79), *elin derdi güzel ile körpede, benim derdim bir kilecik arpada* (Bölge I)...

Bugün Anadolu ağızlarında, ortak dilde bulunmayan, bir bölümü doğrudan doğruya belli yörelerde kullanılan atasözlerine rastlanır ki, bunların da büyük bir sayıya ulaştığı görülür. Biz burada, yalnızca ağızlarda görülen atasözlerinden özgün örnekler vermekle yetineceğiz. Bu atasözlerinde dikkati çeken bir özellik, birçoğunda somutlaştırmanın görülmesi, deyim aktarması yoluyla yargıların bir sahnede canlandırılırcasına ortaya konmasıdır. Kocaeli dolaylarından derlenen *Eşek at ile yarışmış, kuyruğu kulağı karışmış* (Bölge II), İçel'den saptanan *Göç geri dönerse topal eşekli (topal deve) öne düşer* (a.y.), Hakkâri dolaylarından derlenen *Katır ziyan yapar, eşeklerin kulakları kesilir* (Bölge I), bunlardan yalnızca birkaçıdır. Alanya'dan derlenen *Anası evinde eşkin*[100] *olan, kocası evinde düşkün olur* (Alanya Folkloru III, 41) atasözü, evlenen kızın ana evinde gösterilen

100. *Eşkin* (*eşgin* biçiminde veriliyor) aynı yörede 'atın tırısla rahvan arası gidişi'ni anlatır.

özene karşı kocasının evinde bu özenden, ilgiden uzak olduğunu belirten özgün bir atasözüdür. Ölçünlü dilde *Gönül kimi severse, güzel odur* atasözü, Konya, Çankırı, Merzifon ve Malatya dolaylarında aşağı yukarı aynı anlama gelen, sevilenin insanın gözünde güzelleştiğini anlatan *Gönül düştü kediye, kedi döndü duduya*[101] atasözüyle anlatım bulmaktadır (Bölge I). Can sıkan bir konunun üzerinde durulunca insana sıkıntı olduğunu, başkalarına söylenince de abartılarak yayıldığını anlatan *Ele desen dört olur, içe atsan dert olur* atasözü ise Niğde'den derlenmiştir (Bölge I). Aynı duruma değinen *Yaramdan ölmedim, sorandan öldüm* (aynı ilden, a.y.) yine çok özgün bir sözdür.

Yaşam boyunca edinilen deneyimleri dile getiren *Çocuğu babanın akçasıyla ananın bohçası okutur* atasözü (Niğde, Bölge I), *Minareyi yaptırmayan, yerden bitmiş sanır* (a.y.), *Görgüsüzden hamur alacağına eğil de yerden çamur al* (Muğla, Bölge II) gibi sözler de bütünüyle ağızlara özgüdür; bu sözlerde görülen ses ve biçimbirim yinelemeleri (allitération ve anaphore), uyaklar, ayrıca ölçü, bu sözlerin kalıcı ve çekici olmasını sağlamaktadır (Örneğin *Ele desen dört..* atasözünde *dört* ve *dert* uyağı, *olur* sözcüğü ve *-sen (-san)* biçimbiriminin yinelenişi, hece sayısının eşliği dikkati çekmektedir. *Gönül düştü kediye...* sözünde de *kediye/duduya* uyağı ve *düştü/döndü* sözcüklerindeki biçimbirim eşlikleri, ayrıca hece sayısı eşliğiyle sağlanan ölçü ilgi çekicidir.

6. Anadolu ağızlarının geniş sözvarlığı içinde uzun yüzyıllar boyu birlikte yaşama, çeşitli ilişkiler ve göçler nedeniyle yabancı dillerden, özellikle de komşu ulusların dillerinden alınmış sözcükler de vardır. Bu öğeler üzerinde yerli ve yabancı araştırıcıların incelemeleri yayımlanmıştır.[102]

---

101. *Dudu*, Far. /tu:ti:/ 'papağan' sözcüğünün değişmiş biçimidir.

102. Bunlardan başlıcalarını burada göstermek istiyoruz: Tietze, 1955, 1957, 1958, 1962; Eren, 1960, 1975; Tzitzilis (1987)..

Arapçadan Anadolu ağızlarına giren sözcükler üzerindeki çalışmasında Tietze (1958), pek çok örnek üzerinde durmuştur; bunlardan birkaçını buraya aktarıyoruz:[103]

Sürülmüş ve ekilmiş küçük tarla anlamındaki Arapça *şekare* sözcüğü (107) Gaziantep ve Seyhan dolaylarında *şekere* biçimi alarak yaşamakta, Gaziantep çevresinde 'başkasının tarlasına ekilen hububat', Seyhan çevresinde ise 'çiftçinin altı ay müddetle tuttuğu amele için ektiği tohum' anlamında kullanılmaktadır. Sözcüğün aynı yörelerde daha değişik anlam ve kullanımları da vardır.

'Kasap dükkânı' ve 'etlerin asıldığı çengel' anlamına gelen Arapça *kinnāre* sözcüğü (189) Zonguldak, Samsun, Kastamonu, Konya, Isparta, Tokat, Manisa, Seyhan ve İçel dolaylarında *kanara* biçiminde 'mezbaha' anlamında kulanılmakta, *ğanara* biçimi Konya dolaylarında 'mezbaha, Kasap dükkânı, kasap çengeli' anlamlarıyla yaşamaktadır.

Yine Arapça *galyūn* sözcüğü 'kiraz, yasemin ya da gül ağacından lüle, çubuk' (298) anlamına gelmekte, *kalyon, kaylın* biçimlerinde Seyhan yöresinde, *galloy* olarak Manisa, *kallün* biçimiyle Niğde, Kayseri ve Samsun dolaylarında, *kallen* (Bilecik) ve *kalın* biçiminde (Ankara) 'uzun çubuklu lüle' anlamında yaşamaktadır.

Anadolu ağızlarına komşu dillerden giren sözcüklerin bir bölümü Türkçenin ses özelliklerine az çok uydurulmuş durumdadır. Örneğin güney komşularımızda yaygın olduğu görülen ve Arapçada 'bir şeyin etrafını çevirme' anlamındaki kökene dayanan (*hiyāt*) sözcüğü güneyden kuzeye doğru pek çok ilimizin hudutları içinde kullanılan *hayat* sözcüğüne dönüşmüştür.[104] *Hayat* Anadolu ağızlarında 'sofa',

---

103. Tietze'nin çalışmasında verilen paragraf numaraları, örneklerin yanlarında gösterilmiştir.

104. Tietze (a.y.: 275), sözcüğün kökenini Ar. *hāit*'e dayandırmakta ve Irak'ta *hāyet* biçiminin kullanıldığını belirttikten sonra Anadoludaki değişkelerine değinmektedir.

'avlu', 'salon, hol', 'koridor', 'balkon' anlamlarını taşımakta. *hayad, hayatlık, hayat, heyat* biçimleriyle de karşımıza çıkmaktadır (bkz. Derl. S. VII).

Tietze'nin Anadolu ağızlarındaki Rumca kökenli öğeler üzerindeki incelemesinde (1955) yer alan örneklerden birkaçını da çalışmadaki numaralarıyla burada göstermek istiyoruz:

Rumcada 'çit, bölme' anlamına gelen *fráktes* (284) Tokat, Tekirdağ dolaylarında ve Karadeniz kıyılarında *fıraktı* (*fırakdı* ve *fırahtı* biçimleri de var) biçiminde ve aynı anlamda geçmekte, Ordu, Giresun ve Samsun dolaylarında *fıraklı* biçiminde, yerlileştirilerek kullanılmaktadır.

'Küçük lamba' demek olan *lüknári* (171) Rize, Çorum, Gümüşhane dolaylarında *likman*, Çorum'da *lıkman*, Manisa, Isparta, Kastamonu, Konya, Çanakkale dolaylarında yerlileştirilerek, bir önses türemesi ve ünlü benzeşmesiyle *ilkmen*, başka yörelerde de *iliğmen, ılıkman, dilikman* biçiminde yaşıyor.

'Kızılcık' anlamına gelen *kráno* (155) Tokat, Çorum, Samsun, Sinop, Zonguldak, Sivas, Yozgat, Bolu, Kastamonu, Giresin, Çankırı, Ordu yörelerinde *kiren*, ayrıca *giran, giren, güren, eren, eğren...* biçimlerinde kullanılmaktadır.

Ortak dile de *ahlat* biçiminde geçmiş olan *ahládi* (35) Muğla dolaylarında 'yaban armudu' anlamında *halfat* biçiminde görülmekte, değişik yörelerde *alhat, alfat, aklap* biçimlerine de rastlanmaktadır.

Rumcadaki *anavolé* (11) 'sulama kanalı' sözcüğüne ise yerlileştirilmiş olarak *anavallı* ve *anavalı* biçiminde Niğde'de, *anavul* biçiminde de Balıkesir'de rastlanıyor.

Tietze'nin bir başka çalışmasında da (1957) Anadolu ağızlarındaki İslav kökenli öğeler üzerinde durulmuştur. Bu çalışmada verilen örnekler arasında, Bulgarcada 'mutfak ocağı' anlamına gelen

koftor, kovtor sözcüğünün ve bunun *kuptór* değişkesinin Bursa, Bilecik, Afyon dolaylarında *koftar, koftur* biçiminde, Denizli dolaylarında *koktur* 'ocak' biçiminde yaşadığı belirtilmekte, Edirne'den derlenen *koptor* ve İstanbul'dan derlenen *koptar* biçimlerinin ise 'küçük kulübe' anlamına geldiği gösterilmektedir. Aynı çalışmada Rusça *yaştik* 'sandık, çekmece' sözcüğünün Karadeniz bölgesinde *yaşık* 'meyve sandığı' biçiminde yaşadığına değiniliyor. Burada, yazıda geçen başka örnekler üzerinde durmuyoruz.

Anadolu ağızlarına başka dillerden girmiş öğeler de vardır. Ancak bütün bu örneklerin ortak dilde bulunanların ölçüsünde olmadığı kanısında bulunduğumuzu burada belirtmek istiyoruz. Ağızların asıl zenginliği, Türkçenin ağızlara kadar gelen kendi öğelerinden, kendi türetme ve birleştirmelerinden kaynaklanmaktadır.

KAYNAKÇA

Ağakay, Mehmet Ali (1954), Türkçede kelime koşmaları: *TDAY-Belleten 1954*, 97-104.

Akkoyunlu, Ziyat - Ali Abbas Çınar (1994), "Divânü Lügati't-Türk'te halk hekimliği: *Türk Kültürü* XXXII, 162-171.

Akmajian, A.-R.A. Dewers - R.M. Harnish (1984), Linguistics, an Introduction to Language and Communication, Massachusetts.

Aksan, Doğan (1968), Kelimelerin ölümü olayı ve Türk yazı dilindeki örneklerinde Arapça ve Farsça unsurların etkisi üzerine notlar: *Necati Lugal* Armağanı, Ankara.

_____, (1971), Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, Ankara.

_____ (1975), Eşanlamlılık sorunu ve Türk yazı dilinin eskiliğinin saptanmasında eşanlamlılardan yararlanma: *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler* (1972), 531-542.

_____ (1976), Eski Türk yazı dilinin yaşıyla ilgili yeni araştırmalar: *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1975-76, 133-141.

_____ (1977 a), Bemerkungen zur Semasiologie und Lexikologie des Alttürkischen: *Materialia Turcica* III. cilt, 33-37.

_____ (1977 b), Köktürkçeden bugüne, Türkçede ödünçlemeler üzerinde bir sözcük istatistiği araştırması: *Türk Dili* No: 313; 344-47.

_____ (1977-82), Her Yönüyle Dil, 3 cilt, Ankara.

_____ (1987), Türkçenin Gücü, 1. basım, Ankara.

_____ (1989), Über die Hauptlinien der türkischen Semantik: *Religious and Lay Symbolism in the Altaic World and Other Papers*, Proceedings of the 27 the Meeting of PIAC, Wiesbaden, 1-6.

_____ (1991), Göktürk anıtlarında söz sanatları - güçlü anlatım yolları: *Türk Dilleri Araştırmaları 1991, 19-29.*

_____ (1992), Yunus Emre'den dil ustalığı: *Türk Dilleri Araştırmaları*, 1992, 58-63.

_____ (1993), Die neueren Entwicklungen im modernen Türkei-Türkischen: *Sprach-und Kulturkontakte der türkischen Völker*, Materialien der zweiten Deutschen Turkologen - Konferenz Rauischholzhausen, 5-11.

_____ (1994 a), Türk Dil Devriminin kendine özgü yönleri: *Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü*, Ankara, 63-68.

_____ (1994 b), Über die Besonderheiten der Standard - Sprache in der heutigen Türkei: *Sprachlicher Standard und Substandard in Südeuropa und Europa*, Berlin, 1-9.

_____ (1995), Kentleşme ve dile yansıması: *Dilbilim Araştırmaları* 1995, Ankara, 11-14.

Aksoy, Omer Asım (1969, 71), Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler, 2 cilt; Ankara.

_____ (1971-77), Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 3 cilt, Ankara.

_____ (1975), Gelişen ve özleşen Dilimiz, 4. basım, Ankara.

_____ (1981), "Uydurma": Türk Dili XLII, No: 350, 457-462.

Altuntek, N. Serpil (1992), Dil "antropolojisi"nin bazı sorunları: *Çağdaş Türk Dili* No: 47, 516-521.

Amanjolov, A. S. (1994), Ortak Asil Miras (The Common Noble Inheritance), Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.

Atsız, B.- H. J. Kissling (1974), Sammlung türkischer redensarten, Wiesbaden.

Aytaç, Bedrettin (1994), Arap Lehçelerindeki Türkçe Kelimeler, İstanbul.

Bang, W. (1917-1921), Vom Köktürkischen zum Osmanischen, 4. bölüm, Berlin.

Bartsch, R. - Th. Vennemann (1982), Grundzüge der Sprachtheorie, eine linguistische Einführung, Tübingen.

Başkan, Özcan (1967), Lengüistik Metodu, İstanbul.

_____ (1974), Terimlerde özleşme sorunu: *T.D.A.Y. - Belleten* 1973-74, 173-184.

_____ (1983), Türkçede dil-içi dünya-görüşü: *Macit Gökberk Armağanı,* Ankara, 151-172.

Bazin, L. (1959), Structures et tendances communes des langues turques (Sprachbau): *Philologiae Turcicae Fundamenta* I, Wiesbaden, 11-19.

Bear, J. (1986), Linguistic Determinism : *An Interlingual Critique with Implications for Foreign Language teaching:* Journal of Human Sciences 2, 7 - 20.

Ben Cheneb, M. (1967), Cezayir konuşma dilinde muhafaza edilen Türkçe ve (Türkçe aracılığı ile gelen) Farsça kelimeler, Çeviren: Ahmed Ateş: *TDAY-Belleton* 1966, 157-213.

Benveniste, E. (1966, 1974), Problèmes de linguistique générale, 2. cilt, Paris.

Binyazar, Adnan - Metin Öztekin (1978), Yazın ve Bilim Dili, Ankara.

Bılgarski Etimologiçen Reçnik, I (1962), yayımlayan: Bılgarska Akademiya Naukite, Sofia.

Bloch, B. - W. v. Wartburg (1950), Dictionnaire étymologique de la langue française, Paris.

Boeschoten, H. (1991), Aspects of Language Variation: *Turkish Linguistics Today*, Leiden-Köln, 149-176.

_____ - L. Verhoeven (yayımlayanlar) (1991) Turkish Linguistics Today, Leiden-Köln.

Brands, H.W. (1967), Neologismen und Terminologie in den heutigen Türksprachen: *Zeitschrift d.d. Morgenl.* Ges. 116/2, 279-290.

_____ (1973), Studien zum Wortbestand der Türksprachen, Leiden.

Brekle, H.E. (1985), Einführung in die Geschichte der Sprachwissenschaft, Darmstadt.

Brendemoen, B. (1990), The Turkish Language Reform and Language Policy in Turkey: *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft*, Budapest, 454-493.

Buluç, Sadettin (1978), Eski bir elyazmasında bulunan türk atasözleri: *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, Ankara, 11-26.

Buescu, V. (1962), Langue roumaine, étymologies roumano-turques: *ORBIS*, XI/1, 289-341.

Bussmann, H. (1983), Lexikon der Sprachwissenschaft, Stuttgart.

Caferoğlu, Ahmet (1930), Orhon abidelerinde atasözleri: *Halkbilgisi Haberleri* No: 3, 43-46.

_____ (1959), Die anatolischen und rumelischen Dialekte: *Philologiae Turcicae Fundamenta* I, Wiesbaden, 239-280.

_____ (1968), Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul.

Canpolat, Mustafa (1973), Hassan'ın şiirleri: *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, Ankara, 27-44.

Clauson, S. G. (1958), Türkçe sözler üzerinde araştırmalar: *Jean Deny Armağanı*, Ankara, 67-70.

_____ (1962), Turkish and Mongolian Studies, London.

_____ (1972), An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford.

Çagatay, Saadet (1941), Uygurcada hendiadyoinler: *A.Ü. Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Yıllık Çalışmaları Dergisi*, T. Dili ve Ed. Ar. 1940-41, 97-144.

_____ (1945), Altun Yaruk'tan İki Parça, Ankara.

_____ (1960), Zur Wortgeschichte des Anatolisch-Türkischen: *Ural-Altaische Jahrbücher* XXXII/1-2, 78-87.

_____ (1961), Kazakça Metinler, Ankara.

_____ (1981), Bedeutungs - Übertragungen im Kutadgu Bilig: *Scholia. Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde*, Wiesbaden, 38-46.

Çağdaş, Kemal (1974), Hint Eski Çağ Kültürüne Giriş, Ankara.

Çeneli, İlhan (1975), Divanü Lugatı't Türk'te hayvan adları: *Türk Kültürü Araştırmaları* XI-XIV, 99-122.

_____ (1986), Türkmen Türkçesi Sözlüğü: *T.D.A.Y. - Belleten* 1982-83, 29- 84.

Çolpan, Yılmaz (1963), Ataç'ın Sözcükleri, Ankara.

Çotuksöken, Yusuf (1992), Türkçe Anlamdaşlar ve Karşıt Anlamlılar Sözlüğü, İstanbul.

Demircan, Ömer (1981), Türkiye Türkçesinde vurgulama ve Odaklama: *TDAY - Belleten* 1978-89, 157-163.

_____ (1986), Emphatic Reduplications in Turkish: *III. Türk Dilbilimi Konferansı* (basılmamış) Bildirileri, 18 s.

_____ (1988), A Systemic Approach to Non-Echoic-Base Reduplications: *Studies on Turkish Linguistics 1988,* 175-191.

_____ (1996), Türkçe yansımaların özüne doğru: *Dilbilim Araştırmaları* 1996, 175-191.

Demirezen, Mehmet (1985), Suffix-Prefix Formation and Prefixation in Turkish: *Journal of Human Sciences,* Ankara, 1985/1, 37-47.

Deny, J. (1959), L'Osmanli moderne et le türk de turquie: *Philologiae Turcicae Fundamenta* I, Wiesbaden, 182-239.

Dilâçar, Agop (1972), 500. Yıldönümü Dolayısıyla Kutadgu Bilig İncelemesi, Ankara.

Dilçin, Dehri (1945), Edebiyatımızda Atasözleri, İstanbul.

Djukanovic, M. (1963), Les vestiges de la langue turque dans l'actuelle langue serbo - croate: *X. Türk Dil Kurumunda Okunan Bildiriler*, Ankara, 31-36.

Doerfer, G. (1963-67), Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, 3 cilt, Wiesbaden.

_____ (1990), Die Stellung des Osmanischen im Kreise des Oghusischen und seine Vorgeschichte: *Handbuch der Türkischen Sprachwissenschaft* I, Budapest, 13-34.

Eren, Hasan (1960) Anadolu ağızlarında Rumca, İslâvca ve Arapça kelimeler: *TDAY - Belleten 1960*, 295-371.

_____ (1966), Türk yer adları, *Sökü: TDAY - Belleten* 1965, 449-153.

_____ (1975), Türkçede Rumca alıntılar: *Türk Dili* XXXI, 180-183.

_____ (1994), Türk dilinin *étymologique* sözlüğü: *Türk Dili* No: 513, 179-198.

_____ (1995 a), Türkçedeki Ermenice alıntılar: *Türk Dili* No: 524, 859-904.

_____ (1995 b), Sırça köşkte... IV: *Türk Dili* No: 517, 26-62.

Eren, İsmail (1968), Güney İslav (Sırp - Hırvat, Bulgar ve Makedon) dillerinde kullanılan Türkçe ekler: *XII.*

Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler, Ankara, 239-246.

Ersöz, Tuba (1995), Türk dil devriminin günümüz Türkçesine yansıması: *Çağdaş Türk Dili* No: 93, 29-33.

Fleischer, W. (1982), Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache, Leipzig.

Fritsche, M. (1979), Türkisch - balkanische Parallelitäten und türkischc Elemente in den Verwandtschaftsterminologien der Balkansprachen: *Die Türkei in Europa*, yayımlayan: K.-D. Grothusen, Göttingen, 118-136.

Gabain, A. von (1959), Das Alttürkische: *Philologiae turcicae Fundamenta* I, Wiesbaden, 21-45.

Gatenby, E. V. (1954), Material for a Study of Turkish Words in English: *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi* XII/3-4, 85-144.

Giraud, R. (1960), L'Empire des turcs céléstes. Les règnes d'Elterich, Qapghan et Bilge (680-734), Paris.

Guboğlu, M. (1968), Rumanya Türkolojisi ve Rumen dilinde Türk sözleri hakkında bazı araştırmalar: *XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*, 265-272.

Gurbanov, Afat (1964 a), Muasir Azerbaycan Dilinin Semasiologiyası, Bakı.

_____ (1964 b), Azerbaycan Dilinin Leksikologiyası, Bakı.

Guzev, V.G. (1990), Untersuchungen zur Turksprache Kleinasiens vom 13. bis zum 16. Jahrhundert: *Handbuch der Türkischen Sprachwissenschaft I*, Budapest, 35-62.

Güvahi (1983), Pend-Name (Öğütler ve Atasözleri), yayımlayan: Mehmet Hengirmen, Ankara.

Hatiboğlu, Vecihe (1981), Türk Dilinde İkileme, genişletilmiş 2. baskı, Ankara.

Hazai, Gy. (1978), Kurze Einführung in das Studium der türkischen Sprache, Wiesbaden.

Hřebíček, L. (1971), Several Turkish Homonymous Constructions and Their Generative Description: *Archiv Orientální 39*, 146-154.

_____ (1975-78), The Turkish Language Reform and Contemporary Text: *Archiv Orientální* 43, 223-231; 45, 132-139; 46, 334-351.

İmer, Kâmile (1973), Türk yazı dilinde dil devriminin başlangıcından 1965 yılı sonuna kadar özleşme üzerine sayıma dayanan bir araştırma: *Türkoloji Dergisi*, V/1, 175-190.

_____ (1991), Türkçenin sözvarlığındaki yeni öğeler: *Dilbilim Araştırmaları* 1991, Ankara, 18-28. İngilizcesi: (1996), Neologisms in Turkish: *Current Issues in Turkish Linguistics*, Ankara, 73-84.

_____ (1994 a), Cumhuriyet döneminde Türkçenin özleştirilmesi üzerine düşünceler: *Dilbilim Araştırmaları* 1994, 17-20.

_____ (1994 b), Toplumbilim kavramları ışığında Türk Dil Devriminin değerlendirilmesi: *Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü*, Ankara, 75-87.

_____ (1995), Toplumsal süreçlerin dile yansıması: *Dilbilim Araştırmaları* 1995, 20-38.

Johanson, L. (1989), Substandard und Sprachwandel im Türkischen: *Sprachlicher Substandard II, Standard und Substandard in der Grammatik* (Konzepte der Sprach-und Literaturwissenschaft) 44, Tübingen, 83-112.

_____ (1992), Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten, Stuttgart (Sitzungsberichte der Wiss. Ges. an der J. W. Goethe Univ.)

Kakuk. S. (1966) Les monuments dans les langues balkaniques et le hongrois: *Acta Orientalia Akad. Sc. Hungaricae XIX*, 67-77.

_____ (1977), Cultural Words from the Turkish Occupation of Hungary: *Studia* Turco - Hungarica IV, Budapest.

Katon, E. (1979), Balkan Türk atasözlerinin eski kayıtları: *Çevren* VI / 40, 25-35.

Kayaoğlu, Günday (1987). Balkan dillerine Türkçeden geçen bakırcılık terimleri ve bakır kap-kacak adları: *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*. V, 183-221.

Kaymaz, Zeki (1989), Eski Anadolu Türkçesinde sayı adları ve kullanılışı: *Osman Nedim Tuna Armağanı*, Malatya, 133-142.

Kluge, F. (1963), Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, 19. basım, Berlin.

Koçak, İnci (1991), Arap atasözleri: *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi* XXXV/1, 171-179.

Korkmaz, Zeynep (1968), Eski Anadolu Türkçesinin iki ürünü ve yazarları üzerine: *XI. Türk Dil Kurultayı Bildirileri*, Ankara, 17-27.

Krámský, J (1956), On the Oldest Stratum of Words in the Basic Lexical Fund of Modern Turkish: *Archiv Orientální* 24, 225-240.

Laude - Cirtautas, I. (1960), Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türkdialekten, Wiesbaden.

Littmann, E. (1954), Türkishes Sprachgut im Ägyptisch - Arabischen: *Westostlichen Abhandlungen*, 107-127.

Mansuroğlu, Mecdut (1946), Anadoluda Türk dili ve edebiyatının ilk mahsulleri: *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* I/1,.

_____ (1951), Anadoluda Türk yazı dilinin başlaması ve gelişmesi: *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* V/1, 215-229.

_____ (1958), Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri, İstanbul.

_____ (1959 a), Das Altosmanische: *Philologiae Turcicae Fundamenta* I, Wiesbaden, 161-182.

_____ (1959 b), Das Karakhanidische: *Philologiae Turcicae Fundamenta* I, 88-112.

Miyatev, . (1968), Türk ve Bulgar dilleri arasında çağdaş dil ilişkileri: *XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bildiriler*, Ankara, 119-126.

Mladenov, St. (1926), Sur l'étymologie de quelques mots turcs et grecs en bulgare moderne: *Annuaire de l'Université de Sofia* XXV/1, 1-52.

Olcay, Selâhattin (1965), Ebu'l - Leys Semerkandî, Tezkiretü'l - Evliyā (Tercümesi), Ankara.

Oy, Aydın (1956), Dede Korkut'ta atasözleri, I: *Türk Dili:* No: 61, 39-41; II: *Türk Dili* No: 65, 256-272.

Ölmez, Mehmet (1991), Altun Yaruk III. Kitap (=5. Bölüm) (Suvarnaprabhâsasûtra), Ankara.

Önen, Yaşar (1955), Deutsches im Türkischen, Ankara.

Önler, Zafer (1989), Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılmış iki tıp kitabında yer alan sağlık bilgisi terimleri: *TDAY - Belleten 1985*, 89-130.

_____ (1990), XIV. ve XV. yüzyıl Anadolu Türkçesi botanik terimleri: Fahir İz Armağanı I (Journal of Turkish Studies XIV), 357-392.

Özel, Sevgi (1977), Türkiye Türkçesinde Türetme ve Bileştirme, Ankara.

Perek, F. Z. (1961), Eski Çağda Dilbilgisi Araştırmaları (Gramerin Doğuşu), İstanbul.

Prokosch, E. (1983), Osmanisches Wortgut im Ägyptisch-Arabischen, Berlin.

Rona, Bengisu (1994), Dil devriminin değerlendirilmesi: *Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü*, Ankara, 69-74.

_____ (1996), Trends of Change in Turkish: *Current Issues in Turkish* linguistics I Ankara, 1-8.

Röhrborn, K. (1977-88), Uigurisches Wörterbuch, 4 fasikül, Wiesbaden.

Sanders, W. (1967), Grundzüge und Wandlungen der Etymologie: *Wirkendes Wort* 17/4, 361-387.

Schippan,Th. (1972),Einführung in die Semasiologie Leipzig.

Schmitt, R. (1981), Etymologie, Darmstadt.

Seebold, E. (1981), Etymologie, Eine Einführung am Beispiel der deutschen Sprache, München.

Semercioğlu, Ufuk (1983), Les mots voyageurs: *Hacettepe Üni. Edebiyat Fakültesi Dergisi 1*, 127-130.

Sertkaya, Osman F. (1990), Zwei Sprichwörter in den köktürkischen Inschriften über die Kaganwahl bei den Alttürken: *Altaica Osloensia*, yayımlayan: B. Brendemoen, Oslo, 287-294.

Sesli, Hüseyin (1968), Dil Alanı Üzerine, Erzurum.

Subaşı-Uzun, Leylâ (1991), Türkçedeki deyim yapılarında biçimbilimsel ve sözdizimsel özellikler: *Dilbilim Yazıları* 1991, 57-64.

Škaljić, Abdullah (1962), Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Sarayevo.

Tekin, Şinasi (1961), Uygurlarda "boşluk" ve "mutlak hakikat" mefhumları hakkında: *Atatürk Üniversitesi 1960 Yıllığı*, 79-87.

Tekin, Talât, (1957), Köktürk yazıtlarındaki deyimler üzerine: *Türk Dili* VI, 372-74, 423-426.

_____ (1960), "amca" ve "teyze" kelimeleri hakkında: *TDAY-Belleten 1960,* 283-294.

_____ (1983), Türkçedeki en eski ödünç sözler: *Türk Dili* No: 384, 526-529.

_____ (1988), Orhon Yazıtları, Ankara.

_____ (1994), Tunyukuk Yazıtı, Ankara.

_____ (1994), Cumhuriyet döneminde Türkçenin gelişmesi: Dilbilim Araştırmaları 1994, 4-10.

Tenişev, E.R. (1986), Eski Türklerde edebi dil var mıydı? *TDAY - Belleten 1982-83*, 157-161.

Tietze, A. (1952), Die formalen Veränderungen an neueren europäischen Lehnwörtern im Türkischen: *ORIENS* V/2, 230-268.

_____ (1955), Griechische Lehnwörtern im anatolischen Türkisch: *ORIENS* VIII/2, 204-257.

_____ (1957), Slavische Lehnwörter in der türkischen Volkssprache: *ORIENS* X/1, 1-47.

_____ (1958), Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch: *Jean Deny Armağanı*, Ankara, 255-335.

_____ (1962), Einige weitere griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch: *Németh Armağanı*, Ankara, 373-388.

_____ (1983), Türkisch *burun*, Nasc', Versuch einer phraseologischen Monographie: W.Z.f.K.d. Morgenlandes 1983, 99-156.

Topaloğlu, Ahmet (1978), Muhammed bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yazılmış "Satır - Arası" Kur'an tercümesi, 2. Cilt, İstanbul.

Tuna, Osman Nedim (1949), Türkçede Tekrarlar, I *(İ.Ü. Türk Dili ve Ed. dergisi III/3-4, 429-447;* II (1950) V/1, 39-81.

_____ (1960), Köktürk yazıtlarında "ölüm" kavramı ile ilgili kelimeler ve "kergek bol-" deyiminin izahı: *VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*, Ankara, 131-148.

_____ (1972). Osmanlıcada Moğolca Kelimeler. I: *Türkiyat Mecmuası* XVII, 209-249, II (1976), XVIII, 281-313.

_____ (1986), Türkçenin sayıca eş heceli ikilemelerinde sıralama kuralları ve tabiî bir ünsüz dizisi: TDAY - Belleten 1982-83, 163-228.

Tzitzilis, Chr. (1987), Griechische Lehnwörter im Türkischen (mit besonderer Berücksichtigung der anatolischen Dialekte), Wien.

Tzonev, B. (1926), Türkische Wörter im Bulgarischen: Annuaire de l'Uni. de Sofia, XXV/4, 3-16.

Ullmann, St. (1969), Précis de sémantique française, 3. basım, Berne.

(Unat), Faik Reşit (1927), Maarif Düsturu, Ankara.

Uzun, Nadir Engin (1990), Atasözlerinin kısalığı ya da dilbilimsel eksilti sorunu: *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi,* XXXIII, 1-2.

Whorf, B.L. (1965), Sprache, Denken, Wirklichkeit ("Language, Thought and Reality" başlıklı İngilizcesinden), Hamburg.

VII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri (1993), Yayımlayanlar: Kâmile İmer-N. Engin Uzun, Ankara.

Yüce, Nuri (1991), Tiere in türkischen Sprichwörtern: *Altaica Osloensia* (Proceedings from the 32 nd Meeting of the P.I.A.C., 391-400.

Zieme, P. (1991), Notizen zum alttürkischen Sprichwortschatz: *Altaica Osloensia,* 401-409.

Zülfikar, Hamza (1988), Kadın, hanım ve benzeri adlar: *Türk Dili* No: 434, 96-101.

_____ (1991), Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları, Ankara.

_____ (1995), Türkçede Ses Yansımalı Kelimeler, İnceleme-sözlük, Ankara.